

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Иван Стойков, Параскева Димитрова -</i> Скритата икономика - измерване и влияние	3
<i>Иван Стойков, Параскева Димитрова -</i> Скритата икономика в България	44
<i>Лилия Чанкова -</i> Възможности за инвестиционна активност и преструктуриране на предприятията в България в прехода	77
<i>Станка Тонкова -</i> Генезисът на изследванията върху локализационния избор и реалностите на съвременния свят	96
<i>Васил Цанов -</i> Моделиране на трудовия пазар в България	123
<i>Ирена Зарева -</i> Инвестициите в човешкия капитал и пазарът на труда	173

РЕДАКЦИОННА
КОЛЕГИЯ

CONTENTS

Ст.н.с. д-р МИТКО ДИМИТРОВ (Главен редактор)	<i>Ivan Stoykov, Paraskeva Dimitrova - The Hidden Economy – Measurement and Influence</i>	3
Проф. д. ик.н. ДИМИТЪР ПАНАЙОТОВ (Зам. главен редактор)	<i>Ivan Stoykov, Paraskeva Dimitrova - The Hidden Economy in Bulgaria</i>	44
Проф. д.ик.н. ИВАН СТОЙКОВ	<i>Lilia Chankova - The Investment Activity in the Transition Period: Trends, Problems, Possibilities</i>	77
Проф. д.ик.н. МЕТОДИ КЪНЕВ		
Доц. д-р АТАНАС ДАМЯНОВ	<i>Stanka Tonkova - The Genesis of the Studies on the Localization Choice and the Realities of the World Today</i>	96
Ст.н.с. д-р ГЕОРГИ ШОПОВ		
Ст.н.с. д-р НИКОЛА ВЪЛЧЕВ	<i>Vassil Tzanov - Modelling the Labor Market In Bulgaria</i>	123
Ст.н.с. д-р ТАТЯНА ХУБЕНОВА		
ДИАНА ДИМИТРОВА - секретар	<i>Irena Zareva - Investments In Human Capital and the Labor Market</i>	173

Редактори:

Христо Ангелов
Ноемзар Маринова

ISSN 0205-3292

Адрес: Икономически институт на БАН, ул. "Аксаков" № 3, София 1040
Телефони: Отговорен редактор: 875 879; Секретар: 875 879; 84121 (в. 824)

© Икономически институт на Българска академия на науките, 1999

СКРИТАТА ИКОНОМИКА – ИЗМЕРВАНЕ И ВЛИЯНИЕ¹

1. Понятието скрита икономика

Скрытата икономика (СИ) е реално явление. Тя се проявява под различни разновидности в социално-икономическата действителност на всички страни. Първоначално понятието СИ се среща във вестниците през двадесетте години на нашия век по време на сухия режим в САЩ. Мащабът на нейното проявление е различен както в отделните страни, така и във времето. Следователно СИ, третирана и като процес и като величина, е динамична. Според някои източници тя достига 7-16% от БВП за страните от Европейския съюз.² В бившите социалистическите страни тази икономика е в много по-големи размери, като в някои от тях достига до 40 и повече процента. С въвеждането на световната статистическа система за отчетност (Система на национални сметки (СНС)) в началото на 80-те години официално се признава съществуването на СИ. Правят се опити да се разработят начини за нейното дефиниране, оценяване и включване в размера на БВП. Правилното ѝ отразяване в СНС е възможно само чрез разкриване на голямото ѝ многообразие и изясняване съдържанието на всяко от нейните проявления. Това не винаги може да стане. Налице са такива стоки и услуги, които се произвеждат и потребяват в дадена страна, отнасят се към СИ, но не подлежат на описване, количествено измерване и оценяване. Поради това те не могат да се отразяват в СНС. Определянето на количествените параметри на това явление предполага първоначално разкриване на неговата качествена природа, изясняване на неговото съдържание, формите на проявлението му и свързаното с това тяхно класифициране и структуриране.

В СНС се въвеждат понятията "скрита икономика" и "икономика в сянка" с едно и също съдържание. Чрез тези понятия се търси начин да се опише и отрази в сметката на производството това явление. За да е възможно то, се разграничават **"формална"** и **"неформална икономика"**. Чрез тези понятия се извършва деление на икономиката на две части и се търси проявлението на СИ в тях. Приема се, че тя се проявява предимно в неформалната икономика.

¹ Отделните части на студията са написани от: проф. д-р ик.н. Иван Стойков – точ. 2 и точ. 3 и ст.н.с. д-р Параскева Димитрова – точ. 1, точ. 4. и точ. 5.

² Black Economy. - Financial times, April 9, 1998.

Формална и неформална икономика

Икономиката на дадена страна може да бъде описана с прост модел, според който има две взаимодействащи си множества на производители и потребители. Те са организирани като фирми и домакинства. Фирмите действат така, че да максимизират печалбата си чрез растеж на производството и натрупване във формата на инвестиции. Обикновено това се постига чрез повишаване производителността на труда и ефективността на производството. В СНС се приема, че фирми със заети работници над 10 (в определени случаи и по-малко) човека, се отнасят към формалната икономика, т.е. тя се отъждествява с индустриалната икономика. Характерни черти на този дял от икономиката са обемът на производството на стоки и услуги, величината на натрупването и на дълготрайните материални активи. Сключването на договори е неразделна част от ежедневието на фирмите от формалната икономика. По-големият растеж на производството се постига чрез специализацията му при висока централизация на управлението и на вземането на решения. Реализацията на продукцията се осъществява във взаимодействие с голям брой партньори. Допуска се, че отчетността във фирмите е на необходимото равнище. Има възможност за контрол от страна на управленските и статистическите органи. Това предполага, че в този дял на икономиката (формалната) възможността за поява на различни форми на СИ е ограничена и нейните мащаби са малки. В нея производството е предимно законно и регистрирано. Единствено се допуска укриването на доходи и увеличаването на разходите с неприсъщи такива. Напоследък се забелязва наличие на укриване на доходи в големи размери с оглед облагодетелстване на управленския персонал. В такива случаи фирмите обикновено се довеждат до умишлен банкрут. Следователно ако има СИ, тя може да бъде и в големи размери.

Фирмите със заети работници под 10 човека също принадлежат към формалната икономика. Приема се, че отчетността при тях е на по-ниско равнище. Наличието на СИ в тяхната дейност е в по-разнообразни форми и размери.

Поради по-голямата свобода и мащаби на действие във фирмите от формалната икономика се създават предпоставки за СИ чрез укриване на доходи, осъществяване на дейности, невключени в лиценза им за работа, увеличаване на разходите чрез неприсъщи такива, неплащане на осигурителни вноски и др. Следователно във формалната икономика се включват и дейности, които изцяло или частично не се обхващат от статистическите наблюдения, извършвани от НСИ, а също и от регистрации на данъчните и митническите власти.

Наред с дейността на фирмите от формалната икономика и на домашните стопанства, стопанска дейност под различни форми се извършва и от нерегистрирани организации и лица. Те реализират доходи, които не се регистрират и облагат с данъци. В редица случаи тяхната дейност е незаконосъобразна и не подлежи на официално регистриране според действащите закони. Използват се нюанси на наименования на скритата икономика за дейности, които са с криминален характер. В повечето случаи дейностите, включени в СИ, се осъществяват в стопански единици или групи

с по-малки по размери според работещите в тях, като са налице общи съвместни действия и функции (някои, от които са законни, а други незаконни).

Дейността на домакинствата се отнася към неформалната икономика. Домакинствата се стремят да увеличат степента на самозадоволяването си чрез удовлетворяване на повече техни потребности с разполагаемите средства. В СНС се приема, че домакинствата не са производители. Като такива се смятат само фирмите от формалната икономика. В обсега на неформалната икономика се съдържат повече възможности за проявление на феномена СИ.

За неформалната икономика има различни и понякога противоречиви определения. Те се разглеждат в зависимост от мястото на нейното проявление. Неформалната икономика се отъждествява с неиндустриалната икономика. Към нея се включват като дребното селско стопанство (фермерството), непромишлените риболов и ловуване, осъществявани предимно за собствени нужди, а също и дребното занаятчийство. Общото за тази част е, че производството се осъществява в малки единици. Те обикновено са организирани фамилно и осъществяват дребно стоково производство. В тях се използват лични фамилни средства, сгради и земя. С производствената си дейност задоволяват потребностите си, разменят свои продукти помежду си, продават ги на местни магазини или на търговци на едро. Друга черта на този дял от неформалната икономика е, че той се реализира в малки селски или изолирани общности. Тези производства са силно ограничени и са в тясна зависимост от развитието на цялата икономика и региона, към който принадлежат. Приема се, че в малките фирми и домакинствата, въвеждането на технически новости е забавено във времето и е в недостатъчна степен поради ограничените им средства за натрупване. Това е особено валидно за фирми от областта на селското стопанство, за дребните риболовни и ловни стопанства.

Значителна част от неформалната икономика са домакинствата. Гледището на съвременната икономическа теория е, че икономиката на домакинствата е по-скоро в сферата на потреблението, отколкото в производството. Поради това се приема, че те не се занимават с производствени дейности. Домакинството е ангажирано в производство на стоки и услуги само за себе си и в някои случаи за други, които ги използват за задоволяване на собствени потребности. Към икономиката на домакинствата се отнасят и разходите на национален продукт за отглеждане на деца и за домакинството.

Икономиката на т.н. "взаимопомощ" или на "махалата" е също част от неформалната икономика. Тя представлява продължение на икономиката на домакинствата. При нея е налице тясна зависимост между тях, проявяваща се чрез кооперирани производства на стоки и услуги, разменяни на непарична основа.

Към неформалната икономика се отнася и алтернативната или противоположна икономика. Тя включва дейности с широк спектър. Такива са основани на религиозни течения или на идейни виждания в определена област, като например опазване на околната среда. Към тях се приобщават и дейностите в манастирите и други подобни общности.

Малките фирми често са обект на скрита икономика. Тъй като те са с много ограничена дейност, това им позволява да бъдат по-свободни в сравнение с другите фирми. За тях са характерни гъвкавост и индивидуална инициатива в противоположност на бюрократичното поведение на големите фирми. Те се представляват от собственика по отношение на бизнеса, занаятчията или търговеца. В тях броят на работниците е малък (в повечето случаи само от един човек), широкият спектър на действие е в зависимост от поставената цел.

Единиците от формалната и неформалната икономика, занимаващи се със законови дейности, често работят в условия на голям риск. За малките фирми и единиците от неформалната икономика рискът е по-голям. Той произтича от възможността да изпаднат в несъстоятелност и да загубят средствата за производство. В определени ситуации те се стремят по-скоро да поддържат фирмата и да преживяват, отколкото да натрупват и да имат растеж. Наличието на несигурност при променящите се пазарни условия и високите данъци, мита и акцизи са основна предпоставка те да укриват доходи.

Следователно съществува голяма разлика между индустриалния начин на работа (формалната икономика) и неиндустриалния (неформалната икономика). За втория е характерен продължителен нерегламентиран труд на собственика и наетите работници. Заплащането зависи от външни фактори и условия, но е силно зависимо от сферата на дейност или от това дали дейността е законна или незаконна. Тези условия на труд и начинът на осъществяването му, както и липсата на осигурителни вноски са също предпоставка за съществуването на СИ в дейността им.

При предварително осмисляне на условията на функциониране и развитие на дадена единица, рискът може да бъде обоснован и сведен до разумни размери. За тези единици решенията, които се вземат са с малък обхват (тук не се включват единици, занимаващи се с незаконови дейности). Много често неправилните решения довеждат до фатални последици. Следователно те непрекъснато разработват временна стратегия, която определя действията им; те търсят отклоненията от закона или го заобикалят с оглед да скрият дохода си. Така откриват пролуки в закона или изобщо не го спазват, за да си осигурят по-големи доходи.

Общото за всички дейности от СИ е *укриване от обществените власти* на доходи (законови и незаконови). Причините и начините за скриване на производствени дейности са основания за формулирането на различните определения на понятието СИ. Различните термини за това понятие обаче не са строги, тъй като за тях не са посочени правила, от които да е ясно основанието за използването им.

Определяне на понятието "скрита икономика".

За представяне явленията СИ се използват термините черна, подмолна, сенчеста икономика, икономика в сянка, сива икономика, двойна, паралелна, мафиотска, дуална, криминална, икономика под тезгяха, мъглява и др. Всичките тези термини са възникнали от стремежа на авторите им за интерпретиране на определени законови и незаконови дейности от

икономиката, като например: неплащането на данъци и такси, на митнически такси и акцизи, социални осигуровки, несъобразяване с минималната работна заплата и определеното работно време, неосигуряване на здравни норми и охрана на труда, неспазване на административни изисквания по отношение поддържането на документацията и статистическата отчетност, извършване на забранени дейности като проституция и сутеньорство, поръчкови убийства, производство и разпространение на наркотици и др. Стремелът чрез тези термини е да се идентифицира социално-икономическата действителност, обхващаща производството, размяната и разпределението на стоки, услуги и пари, при които е налице неспазване на "административни норми и правила". Тези дейности не могат да се наблюдават от статистиката, административните, финансовите и митнически органи поради характера им.

Статистическото изучаване на СИ се затруднява от попълването на неточни данни или укриване на данни за извършените дейности. За нуждите на статистиката използването на понятието СИ е реално, тъй като тя не може да отразява в СНС укривани данни. Статистиката е принудена да извършва деление на официалните производствени дейности на наблюдавани и на ненаблюдавани. За нея ненаблюдаваните дейности се отнасят към СИ и се наричат нерегулирани производствени дейности. Възниква проблемът, представен с констатацията, "кои са основните икономически агенти, откъде идват и накъде се насочват финансовите потоци, потоците от стоки. Всички тези въпроси остават без отговор, скрити от непрозрачната завеса на мълчание и липса на информация".³ И тъй като неотчетеният производствен потенциал нараства значително във всички страни и особено в източноевропейските, то търсенето на количествени и качествени подходи за обхващане на това явление е особено необходимо. За да бъде обхванато то по-масабно, тук се работи с понятието "скрита икономика", което се дефинира в методологията на СНС - ревизия 1993. Според нея СИ са "сигурни дейности, които могат да бъдат едновременно производствени в икономически смисъл и достатъчно легални (получени са чрез сигурни стандарти и регулирания), но умишлено скрити от обществените власти по следните причини: а) да се избегнат плащания на доходи, добавена стойност или други такси, като мита, акцизи, данък върху печалбата и оборота и т.н.; б) да се избегнат плащания за социалната или в последствие здравните осигуровки; в) да се избягват взаимоотношенията с държавата по отношение на стандартите, свързани с минималната работна заплата, максималния брой часове, сигурността и здравето на заетите в производството; г) да се избягва съобразяването със определените административни процедури, като попълване на статистически въпросници или други административни форми. Всичките тези дейности точно попадат в производствената граница на СНС".⁴ Същественият въпрос е каква методология да се разработи и да се използва,

³ Владимирова, Ж. Метаморфози на властта. С., Библиотека софилос 1995, изд. "Агато", с. 125.

⁴ System of National Account, Eurostat, Monetary Fund, Organization for Economic Cooperation and Development, Statistical Division, Printed in Canada, 1994, Annex-Extract from the resolution of the fifteenth Conference of Labor Statistics, January 1993, concerning statistics of employment in the informal sector.

така че това производство да се включи в общите резултати от дейността на икономиката.

Съществуването на многообразието от термини за СИ не помага за изясняване на това явление. Необходимо е формулирането на обобщаващо понятие, което да обхваща множеството от дейности, в т.ч. и необхващани от СНС. Това понятие трябва да позволява да се разглеждат дейностите, които остават извън обсега на наблюдение от страна на държавата и статистиката. За неговото дефиниране би могло да се използват два подхода. Първият се изразява в обобщаването на единичните случаи на използване на понятието към създаване на общо, което да характеризира общите черти на отделните дейности на СИ. Чрез втория подход се търсят общите черти на единичните случаи на дейности от областта на СИ и се изгражда общо понятие за това явление, посредством което могат да се обхванат единичните дейности.

Първият опит да се стигне до формулиране на общо понятие за скритата икономика е направен в 1983 на конференцията в Белфелде.⁵ Участниците в конференцията стигат до общо определение въз основа на два критерия според които доходите се делят на: а) доходи, занижени или скрити от отчетността в разрешената икономическа дейност и б) доходи от незаконна дейност. Въз основа на тези два критерия се представя основното разграничаване на съвкупната икономическа дейност на обществото чрез схема 1⁶, въз основа на които се формулира общото понятие СИ.

Скритата икономика функционира и се развива в рамките на пазарния механизъм заедно с официалния сектор (схема 1). Следователно тя включва недекларираното легално производство, укрития доход в натура, нелегалното (незаконното) производство, които се реализират в рамките на пазара. По този начин се получава определение на категорията СИ, което се основава на разграничението на съвкупната икономическа дейност само от гледище на производството и на пазара. За формулирането на по-общо понятие е необходимо да се вземат под внимание и други гледища: статистическо, юридическо, финансово и икономическо.

Статистическото гледище, се свързва с възможността на официалната статистика да обхване и отрази производствените дейности в сметките на СНС и особено при изчисляването на БВП. Това не винаги е възможно, което не означава, че цялата невключена производствена дейност е СИ, защото има информация, която не се отразява в СНС, поради неактуализирането на регистрите; както и че някои обекти не фигурират в тях. Същевременно част от производствената дейност, приемана като СИ, се включва от официалната статистика заедно с наблюдаваната на базата на извадкови наблюдения или чрез прилагане на различни методи за нейното приблизително измерване и оценяване. Следователно делението на икономическите дейности на наблюдавани и ненаблюдавани е неточно. Основание за това е и съществуването на ненаблюдавани дейности, които не могат да се отнесат към СИ. Поради тези причини не може да се формулира общо определение за нея само от гледище на статистиката.

⁵ Рангелова, Р. Икономиката в сянка. - Икономика, 1992, № 5, с. 25.

⁶ Илиас Е.Флегас. Икономиката в сянка. Теоретични аспекти на явлението. - сп. Икономика, 1998, № 1, 2, 4.

Схема 1

Разграничаване на съвкупната икономическа дейност

От **юридическо гледище** дейностите в икономиката се делят на законови и незаконови. Приема се, че законовите се отнасят към формалната или официалната икономика. Незаконовите икономически дейности се причисляват към СИ. И това гледище само по себе си не позволява да се формулира общо определение за понятието, тъй като някои от законовите дейности могат да са обект на СИ чрез неригистриране изцяло или на част от доходите.

Икономическото гледище за формулиране на понятието СИ се свързва с разделянето на дейностите на платими (стоково-пазарни) и неплатими (нестоково-пазарни). Неплатимите са тези, които се осъществяват от домакинствата за собствени нужди, като например: ремонт на жилища, поправка на електроинсталации и домакински уреди, възстановяване на мебели и др. Неплатими дейности са също тези, които се осъществяват като взаимопомощ на съседи и приятели, те са доброволни. Това разделяне не е достатъчно основание за дефиниране понятието скрита икономика, тъй като голяма част от неплатимите дейности могат да са обект на СИ чрез укриване на доходи и неспазване на административни и финансови норми и закони.

Финансовото гледище за определението на СИ е в зависимост от равнището на спазване на данъчните закони и плащания съобразно с тях. Към СИ се отнасят тези дейности, за които не се плащат данъци, мита и акцизи. Това гледище също не може да бъде прието като основание за определяне на понятието, тъй като чрез него не се прави разграничение на закони и незаконовости, т.е. не могат да се обхванат всички дейности.

При формулирането на обобщено определение на понятието СИ трябва да се търсят пресечните точки на две области. В едната се проявява СИ, а във втората се съдържат предпоставките и причините за нейното възникване. Първата област се отъждествява с неформалната и част от формалната икономика. Неспазването на законността и неплащането на данъци, акцизи и мита е втората област. Размерът на общата им част зависи от "институционалните особености на определени икономически системи".⁷ От съществено значение е класифицирането на дейностите в неформалната икономика, в които се проявява СИ. Те могат да бъдат производствени и непроизводствени, закони и незаконовости, регистрирани или нерегистрирани, пазарни и непазарни и т.н. От детайлността и точността на разграничаването на тези дейности зависи възможността за дефинирането на общо определение на понятието СИ. Според нас тя е резултат от несъвършенства в системата за управление на националното стопанство, от равнището на икономическото състояние и степента на спазване на законите в страната.

В литературни източници у нас се срещат различни термини за понятието СИ. В НСИ се използва терминът скрита икономика така, както е дефиниран в СНС⁸. Според някои автори по-подходящо е използването на термина "невидима икономика" за изразяване на непрозрачност или полупрозрачност на извършващите се промени в постсоциалистическите страни.⁹ Друг термин за представяне на СИ е нелегална икономика, чрез който се цели изразяване на специфичната същност в условията на българския преход.¹⁰ Някои автори предпочитат да използват няколко термина за изразяване на сложното социално-икономическо явление, свързано с укриване на доходи от официалната статистика, незаплатената работа в домашното стопанство, от една страна, и наркобизнеса, проституцията, контрабандата и други престъпни деяния, от друга. Тези термини са икономика в сянка, черна икономика или нелегална икономика.¹¹ Различно използваните термини имат едно и също съдържание и смисъл. Чрез термина черна, подмолна или мафиотска икономика стремежът е да се опише и да се подсили тази черта, която е свързана с дейности от най-тъмната част от икономиката. Към нея се отнасят такива дейности като банкови и митнически злоупотреби, корупция в административните, правните и медицинските органи, поръчкови убийства, кражби и др.

Според нас СИ е тази, която се свързва със законова дейност, но не е регистрирана и със забранена от закона стопанска дейност.

⁷ Тодоров, Т.. Неформалната икономика - основна тема на съвещанието на експерти по национални сметки. -Статистика, 1993, бр. 5, с. 67.

⁸ Пак там, с. 66 - 69.

⁹ Владимиров, Ж. Цит. съч., с. 125 - 160.

¹⁰ Манолов, Г. Нелегалната икономика,-сп.Икономика,1998, №1, с.17-21

¹¹ Рангелова, Р. Цит.съч., с. 25.

2. Причини за съществуване на скрита икономика

Скритата икономика се развива повече там, където има благоприятна за нея среда. Може да се приеме, че тя е естествен спътник на регулярната (формална) икономика. Въпреки, че се полагат постоянни усилия за ограничаването ѝ, тя намира условия и среда да се зароди и да се разширява за сметка на явната, или заедно с нея. Оказва се, че като социално явление СИ потенциално присъства винаги, много е жизнена и адаптивна. Като правило тя стеснява обхвата на явната икономика, за която макар и условно може да се каже, че съществува по силата на множество икономически, юридически, социални и други ограничения.

СИ има пряк или косвен досег до почти всички сфери и области на обществения живот. Поради това, множество различни фактори във взаимодействие способстват за нейното появяване, съществуване и развитие. Тя е вид човешка дейност. В основата ѝ следователно са субективни фактори. Макар и да изглежда пресилено, не може да се отрече естествената нагласа на човешкото съзнание за рационалност, която при определени условия се съчетава със стремежа за присвояване в името на по-добро лично съществуване. Това е изява на неовладян от обществото и обществения морал природен егоизъм. Субективната нагласа за неспазване на общоприети норми на икономическо поведение се проявява там, където обществената среда създава условия за това, има традиции и незрялост на обществените отношения. Наличието на пропуски в нормативната уредба, възможността да се намери опора и защита във властта или друга обществена сила, очакванията за безнаказаност или несъответствие на наказанието с изгодата от осъществяването на скрита дейност, наличието на незадоволени потребности и други условия на обществената среда, които могат да се отграничат като обективни, са основата върху която се заражда и съществува СИ. Те могат да се класифицират като: икономически, административни, нормативно-правни, информационни, политически, демографски. Всяка от тези групи обхваща множество конкретни причини и условия, които имат пряка или косвена връзка със СИ.

2.1. Икономически причини

Към тях се отнасят:

- *Облагане с високи данъци и такси.* Това намалява доходите на стопанските субекти и ги подтиква към избягване регистрирането на стопанската им дейност и укриване на облагаеми доходи. По-високият размер на данъците и таксите принуждава фирмите да повишават цените, което прави продукцията им по-малко конкурентна в сравнение с тази, произведена като част от скритата икономика.

- *Ниски доходи на фирмите.* За да запазят необходимите за съществуването им средства, в условия на пълно самоиздържане нискодоходни или силно задлъжняли фирми са принудени да скриват облагаеми доходи или да извършват дейност, за която нормативно нямат право. За редица фирми укриването на доходи е средство за осигуряване на оборотни средства за продължаване на дейността им.

- *Недостиг на стоки и недостатъчно развитие на системата на услуги.* Винаги в условия на остър дефицит на стоки се проявява взривно нарастване на спекулативна дейност, която изцяло или отчасти се отнася към СИ. Като правило тя се осъществява с високи цени и ниско качество. Високата доходност от такива ситуации стимулира умишлено създаване на недостиг от определени стоки, най-често от първа необходимост. По същия начин влияе и неспособността на легализираната система за услуги да задоволи съществуващите потребности.

- *Бедност на населението.* Бедността не е стимул, а принуда към осъществяване на дейности от обсега на скритата икономика. Лица и домакинства с особено ниски доходи по принцип са склонни към включване в такива дейности. В определени случаи това е условие за съществуването им. В тази си проява СИ среща известно снизхождение и в определени граници се приема от обществото за допустима.

- *Безработица.* Високата безработица като правило се съпътства с високи дялове и на СИ, която се явява "отдушник" за безработните, осигурява доходи за съществуване. Безработицата създава условия за наемане на работници без да се спазват утвърдените нормативни изисквания за регистриране, обществено осигуряване, социална защита и т.н. За работодателя тя е източник на евтина работна сила и по-големи доходи.

- *Организация на стопанските отношения.* Една от често срещаните форми за осъществяване на скрита икономическа дейност е избягването на регистрирането чрез плащанията по банков или друг утвърден и легализиран път. Бартерните сделки и плащанията в брой за стоки и услуги дават възможност за укриване на доходи от продажби на стоки и извършени услуги. Плащания на заплати с продукция, допълнителни заплащания над утвърдените цени на услуги, нерегистрирани плащания по взаимна договореност и т.н. също са прояви на СИ, тясно свързани с организацията и характера на стопанските и социалните отношения.

- *Особености в организацията и съществуването на домашното стопанство.* Развивано предимно с цел самозадоволяване като правило не подлежи на регистриране и облагане с данъци. Част от него има стоков характер, но той не се регистрира и облага. Разширяването на обхвата на необлагаемите дейности, въпреки че отменя стимула за скриване на дейности, може да повлияе за непълното им отчитане. По този начин се увеличава делът на скритата (в случая нерегистрирана) икономика.

- *Икономически кризи.* Те носят в себе си както присъщи на тях, така и част от вече посочените фактори и причини за поява и съществуване на СИ. Това се дължи на широкия им обхват по отношение на икономическия комплекс и пряката връзка със социалните процеси. Кризите допринасят за засилване влиянието на различни фактори за активизиране на СИ и в този смисъл стимулират нейното разширяване.

2.2. Административни причини

Към тях могат да се причислят следните:

- *Невъзможност за обхващане на цялата стопанска дейност в рамките на регулярната икономическа система.* Причина за това е

необходимостта от голям административен апарат и сложността на регистрационната работа. Малкият относителен дял и ниската доходност на част от стопанската дейност позволяват тя да не се подлага на задължително регистриране.

- *Недостатъчност на информацията за извършвана дейност, подлежаща на регистриране.* Причините за това могат да бъдат организационни, методически, информационни непълноти, невярно регистриране и др.

- *Слаб контрол върху проявите на скрита икономика и неефективност на прилаганите санкции.* Недостатъчният контрол създава впечатление на безнаказаност, така както и малките санкции за големи нарушения.

- *Корупция на служители от административния апарат.* Най-често тя се появява там, където ниско платена администрация регистрира и контролира високодоходни дейности без да е стимулирана за изявено усърдие. За това благоприятства забавеният процес на изграждане адекватна на пазарните условия система от закони и други нормативни документи, контролни органи и съответни информационни системи, както и ниското заплащане.

2.3. Нормативно-правни причини

Към тях се отнасят:

- *Липса на нормативни документи,* които да регламентират регистрирането на определени стопански дейности. В такива случаи дейности, предизвикани от обществени потребности, се осъществяват под формата на СИ.

- *Празноти, неточности и неясноти в нормативните документи.* Те са най-често използвани при преднамерено прикриване на дейности, подлежащи на регистриране и за избягване плащания на данъци и такси. Честото изменение на нормативните документи затруднява контрола и в някои случаи създава възможности за заобикаляне на действащите законови изисквания.

- *Ниски наказателни санкции.* Санкциите губят своята ефективност когато са несъразмерно по-малки от изгодата от нарушаване на нормативните изисквания. За периоди на висока степен на инфлация е характерно бързото остаряване на нормативно определените парични санкции, които понякога стигат до символични размери. На практика се разчита и на замяна на едни санкции с други, по-малки, за което у нас могат да се посочат много примери.

- *Неефективност на съдебната система.* Възможността за избягване или занижаване на санкциите стимулира нарушаването на нормативните изисквания така, както и ниските наказателни санкции.

Пропуските в нормативната уредба в съчетание със слабости в дейността на съдебната и изпълнителната власти създават благоприятна среда за СИ. Характерно за значителна част от стопанските фирми е търсенето на услуги от охранителни и застрахователни фирми, за които се знае, че действат силово и по правилата на скритата икономика.

Обяснението е, че такива фирми могат да осигурят по-добра защита на своите клиенти, отколкото съответните органи на властта. Това те постигат респектирайки евентуални престъпници със своята безкомпромисност. Разбира се, това е временно явление, което при други условия ще се ограничи значително.

2.4. Политически фактори

Те могат да се разглеждат в две сфери - вътрешни и външни за страната. От вътрешните най-силно влияят острите политически противопоставяния, създаващи социални напрежения, икономически трудности и силно поляризирани политически пристрастия. В такава ситуация за постигането на партийни цели се използват позволени и непозволени икономически действия. Нарушава се регулярността в работата на административната система и се понижава нейната действеност. С това се създават благоприятни условия за икономически нарушения на установените норми и за скрита икономическа дейност. Не трябва да се пропуска факта, че и при нормална политическа обстановка противопоставянето между партиите играе, без да му е присъща, и контролна роля, разкривайки пропуски и нарушения, извършени от политически съперници.

Външните политически фактори се проявяват в различни форми. През последните години ембаргото, наложено над страните от бивша Югославия и Ирак, оказва влияние върху икономиката на съседните ѝ страни, в т.ч. и България. Негов неизбежен спътник са недостигът на едни и излишъкът на други стоки, безработицата и обедняването, т.е. създават се предпоставки за СИ. Към тези фактори се причислява и снабдяването със забранени, по силата на международни споразумения за износ, стоки - оръжие, наркотици и др. Тук се отнася и международната емиграция, предизвикана от икономически или политически причини.

За страните в преход от силно централизирана към пазарна икономика е характерно значително активизиране на СИ. Сложните социални и политически процеси, свързани с основни преобразования в уредбата на обществото, се осъществяват в условия на политическа конфронтация и конфликти, разрушаване на действащата законова система и замяната ѝ с нова, измененията на формите на собственост и на икономическите взаимоотношения. Мащабните процеси на промяната засегнаха всички области на икономиката. Много от съществуващите в началото на прехода фирми се оказаха нежизнеспособни в новите условия или бяха доведени силово до несъстоятелност. Прекомерно и скокообразно нарасна безработицата. Качествени промени, съпътствани от множество трудности и деформации, се осъществиха в банковата система и останалите финансови институции. Тези и редица други процеси на преустройство, осъществяващи се в условия на политически и социални конфликти и икономическа нестабилност и депресия, затормозиха функционирането и управлението на икономиката. Създаването на нови пазарни институции и изграждането на нормална пазарна среда се забави. Всичко това благоприятстваше развитието на СИ.

3. Форми на проявление на скрита икономика

Скритата икономика се изявява в различни форми в съответствие с многообразието на стопанската дейност. Нейният обхват и формите на проявлението ѝ съответстват на съдържанието, което се влага в това понятие. По някои общи белези различните ѝ прояви могат да се отнесат към повече или по-малко агрегирани групи.

Известни са различни класификации на СИ. В своя статия Т. Кузнецова посочва четири типа неформална икономика: *първи* - неофициални, но легални видове дейност; *втори* - неформално-легитимни дейности, получили разпространение поради недостатъци в законодателството; *трети* - нелегитимни форми на сенчеста икономика - неформални икономически отношения, които могат да престанат да бъдат такива при изменение на законодателството и икономическия механизъм; *четвърти тип* - криминална икономика¹².

Без да се оспорва точността на тази класификация, тук се разглеждат и други аспекти на структуриране на скритата икономика.

В съответствие с това, дали осъществяваната стопанска дейност подлежи на легализиране според утвърдените и действащи нормативни документи или не подлежи тъй като е забранена, могат да се отграничат две основни групи на СИ: Легално и законосъобразно извършвани, но нерегистрирани дейности; Дейности, извършвани нелегално в нарушение на законовите изисквания, които не подлежат на легализиране и регистриране според нормативните документи.

Всяка от тези групи дейности от обхвата на СИ включва подгрупи дейности, разграничени според вида и начина на проявата им като скрита икономическа дейност. От обсега на първата група те могат да се подредят в следните подгрупи:

- *Дейности, нерегистрирани формално поради приети условия и принципи.* Най-често такива условия и принципи се утвърждават като следствие на социално-икономическите условия. През последните години у нас значително нарасна делът на домашното стопанство, предимно в селското стопанство, като източник на хранителни продукти и на парични приходи от продажба на произведени продукти. Макар и да се наблюдава чрез статистиката на домакинските бюджети и отчита като част от brutния национален продукт, домашното стопанство за сега не се облага, с данъци като производствено-стопанска дейност. Произвежданата продукция не подлежи на задължително регистриране и данъчно облагане.

- *Необявени дейности, извършвани като част в обхвата на легална и регистрирана дейност.* В този случай законосъобразна дейност се регистрира преднамерено частично с цел облагодетелстване, предимно от неплатени данъци и такси. Тук могат да се отнесат:

- = производство на предмети и услуги, които се обявяват в намален размер с цел да бъдат обложени с по-малко данъци и такси;

- = нерегистриран внос и износ на стоки - най-често обявените за облагане количества се показват в по-малък размер. Тук се отнася и

¹² Кузнецова, Т. Некоторые аспекты исследования неформальной экономики в России. - Вопросы экономики, 1997, №9.

нерегистрираният оборот в търговската мрежа, неиздаване на фактури чрез което се откриват възможности за присвояване на данък върху добавената стойност;

= фиктивен износ на стоки с цел да се присвои данък добавена стойност;

= Нерегистрирани бартерни сделки между фирми;

= разплащания в брой за извършени продажби и услуги, които не се регистрират официално;

= частно осъществявани занаятчийски, счетоводни и други услуги, преподаване на частни уроци, разработване на проекти и др. Към тази група принадлежат и множество други дейности като: надомно производство на стоки и услуги, в т.ч. шивачество, фризьорство, занаятчийски услуги, компютърни услуги и др.

- *Дейности, нерегистрирани поради несъвършенство или пропуски в системата на информация.* Финансово-счетоводната и статистическата информация, въпреки контрола, допускат възможности за неотчитане на реално извършена работа. Най-често това са случаи на неточна или непълна регистрация поради преднамерено или непреднамерено невярно оформяне на отчетните документи, методически трудности и несъвършенства.

- *Дейности, които подлежат на регистриране и се извършват явно, но не се регистрират* поради липса на нормативни решения или пропуски в действащите документи - например поради забавяне на закона за далекосъобщенията и радиото и телевизията е забавено лицензирането на дейността на кабелните оператори.¹³

- *Дейности, извършвани в малки мащаби,* поради което не се регистрират. Някои от тях са масови и като цяло, макар и малки имат значителен обем. Пример за това са домашно произвежданите вина и ракии, които в размери до официално признат минимум не подлежат на регистриране.

Към нелегално извършваните дейности най-общо се отнасят:

- *Дейности, които не са забранени, подлежат на регистриране, но се осъществяват им се извършва нелегално,* без съответна регистрация на фирмите-производители, произведената продукция и доходите от нея. Тук се отнася производството на спиртни напитки за продажба, извършвано от нелегални производители, както продукция и услуги от несъществуващи фирми (фирми-фантоми).

- *Нелегално извършвани забранени със закон дейности.* Те имат криминален характер, тъй като са в нарушение на законови забрани. Това са производство, разпространение и продажба на наркотици, на оръжие от нелегални производители, както продукция и услуги от несъществуващи фирми (фирми-фантоми).

- *Парично-финансовите спекулации* са особен вид дейности от обхвата на СИ. Общото при тях е, че по начин, който може да бъде формално законен фирми набират средства от граждани или стопански и други организации, които трансферират в страната или в чужбина. След това фирмите фалират, а набраните средства изцяло или отчасти не се възстановяват. Типичен за

¹³ В-к Труд, 10.5.1998.

тях е подходът за привличане на средства и преднамереният фалит. Въпреки привидната законосъобразност на дейността им, функционирането на подобни организации е с криминален характер. Не са редки случаите когато тези фирми са "фантоми".

Практиката познава голямо разнообразие от такива дейности, общото за които е набиране на финансови средства под формата на законна дейност с преднамерено последващо прекратяване на дейността без възстановяване на основната част от привлечените средства. В резултат е налице обогатяване за сметка на клиенти-вложители, без да се извършат съответни отчисления в държавния бюджет. Към тях могат да се отнесат различни видове финансови "пирамиди". У нас често срещана форма са строителни пирамиди, договаряне за работа в чужбина, сключване на договори от несъществуващи фирми.

- Елементи на СИ има и в *кредитната дейност на банките* при несигурност на кредитите от страна на кредитополучателите. За известен период тази форма беше често прилагана у нас, като се използваше силно заниженият контрол. Чрез нея се реализират доходи, които не се обявяват, като кредитите изцяло или частично не се възстановяват, или се възстановяват от потърпевши лица или организации, а в някои случаи от държавата.

Към СИ в банковата и фирмената дейност се отнася и *"прането на мръсни пари"*, получени от забранени дейности у нас или в други страни. То е средство за скриване на незаконни приходи и носи скрит доход на съответните посредници за извършената "услуга".

В обхвата на СИ се отнася и *използването на работници без сключване на трудови договори*. В тези случаи заплатите се договарят, като се занижават за сметка на наетите, не се заплаща данък върху дохода, работниците не ползват обществено осигуряване, от което печелят работодателите. По този начин се получават неправомерни доходи за сметка на плащанията в бюджета, фондовете за обществено осигуряване и на работниците.

При тази класификация се разширява обхватът на СИ в сравнение с разбирането под скрита икономика само на онази, която статистически не е регистрирана и която не се обхваща в макроикономическите показатели. Част от тази икономика може да се отчете в обхвата на статистически показатели чрез косвени методи, ползващи представителни статистически изучавания или регистриране от специализирани органи и служби - митници, МВР, Министерство на финансите, Сметната палата и др. Такава информация може да се получи както за дейности извършвани легално, така и за тези с нелегален, дори и криминален характер.

Скритата икономика проявява особена жизненост и гъвкавост. Тя се появява винаги там, където нормативни пропуски или временна ситуация позволяват това. Типичен у нас е случаят със студентските кооперации, под прикритието на които се извършваха митнически и финансови спекулации. Такива възможности се създават и чрез разни организации с "идеална цел". Практиката показва, че те могат да бъдат скрит канал за получаване на необлагани доходи.

Скритата икономика има тясна връзка с "бягството" на капитали от едни страни в други. Финансовите средства придобити в големи размери чрез СИ са под заплахата да бъдат разкрити като към притежателите им се приложат съответни санкции. Под различни форми - от износ на налични пари, стоки, закупуване на ценни книжа или имоти те се изнасят в други страни в търсене на легализация като придобити по законен път. У нас през последните години наред с т. нар. "мръсни пари" и укрити доходи, получени по незаконен начин, в потока напускащи страната капитали се включват и законно придобити пари в търсене на по-голяма сигурност в стабилни чуждестранни банки. За държавите в преход, както и в други страни с нестабилна икономика и управление този процес е характерен. Отливът на капитали се отразява отрицателно на националната икономика, като отслабва инвестиционния потенциал на страната, затруднява плащанията по държавни дългове, създава кризисни ситуации. Със своето дестабилизиращо влияние създава благоприятна среда за разширяване на СИ. В същото време самата тя е част от средата, в която се създават изнасяните капитали.

Противоположно на износа на капитали явление е нелегалният приток на такива. Страните с нестабилна икономика са удобни за пране на мръсни пари. Една от причините за това е отежнената икономическа ситуация, която поражда по-голяма склонност към корупция и занижен контрол.

4. Скритата икономика в някои страни

Скритата икономика става проблем и на запад, и на изток. Тя отбелязва значителен растеж през последните години. С бързи темпове се развива в бившите социалистическите страни. Това се изразява с констатацията "изненадващ е фактът, че "подземната" икономика играе съществена роля и в Западна Европа..., като нейното равнище почти се е удвоило. Все повече граждани на страните на Европейския съюз формират част от доходите си чрез своеобразен бартер".¹⁴

4.1. Скритата икономика в западноевропейските страни и САЩ

Регулярно в света и особено в Западна Европа се провеждат съвещания и симпозиуми, водени от "засилващата се необходимост от прилагането на системен подход при оценката на този тип икономическа активност в стопанския живот".¹⁵ Тези съвещания имат за цел да уточнят понятието СИ, да се разработят варианти и подходи при конструирането на обща рамка на неформалната икономика - рамка, която да е структурирана съобразно институционалната особеност на определени типове икономически системи".¹⁶

Общото за тези страни при дефинирането, измерването и оценяването на СИ е, че в нея се включват само производствени дейности в двете й разновидности: законови и незаконни. Делът на тези дейности от БВП в

¹⁴ Черната икономика - проблем и на изток, и на запад (по Euro Business). - Икономика, 1995, № 12, с. 42.

¹⁵ Тодоров, Т. Неформалната икономика - основна тема на съвещанието на експерти от националните сметки. - сп. Статистика, бр. 5, с. 66.

¹⁶ Пак там, с. 67.

сравнение с бившите социалистическите страни е различен. Различно е и съотношението на СИ спрямо формалната и неформалната.

За оценяване на дела на СИ в БВП за 17 страни - членки на ОИСР през периода 1960-1987г. се съставят динамични редове и се установява относителният дял на СИ (виж табл.).

Таблица 1

Относителен дял на скритата икономика в БВП през периода 1960-1987г. (%)

Страни	Скрита икономика	Страни	Скрита икономика
Швеция	13.2	Канада	8.7
Белгия	12.1	ФРГ	8.6
Дания	11.8	САЩ	8.3
Италия	11.4	Англия	8.0
Холандия	9.6	Финландия	7.6
Франция	9.4	Ирландия	7.2
Норвегия	9.2	Испания	6.5
Австрия	8.9	Швейцария	4.3

Източник: Survey of Current Business, various issues (цит. от Р.Пангелова.¹⁷)

Изследванията показват, че в посочените страни процентът на СИ в БВП сега е значително по-висок. През 1997г. в САЩ той е 26%, в Германия - 27%, в Турция - повече от 60%; висок е също в Русия - над 60%.

За оценка на широкия спектър на скритата икономика, отъждествявана с неформалните дейности, се използват четири относително стабилни и хомогенни категории:

- *Ненаблюдавани дейности* - свързани с домашното стопанство. Те не се включват в БВП чрез СНС.

- *Скрити дейности* - в резултат на фискални причини. Тук се включват неплащане на данъци, неправилно облагодетелстване от социални придобивки, укриване на новосъздадена дейност и производство, нерегистриране на трудова заетост и др.;

- *Незаконни дейности*. Към тях се отнасят проституцията, търговията с наркотици, нерегистрираните хазартни домове, продажбата на незаконно оръжие и др.;

- *Паралелни дейности*. Като елемент на СИ те се дължат на невъзможността да се включат в СНС поради несъществуване на подходящи регистри, малка по обем дейност на производствените единици, скрит търговски оборот на фирмите и др.;

За установяване на формите и причините за поява на СИ в западноевропейските страни, по-долу се проследява развитието ѝ в някои от тях.

¹⁷ Рангелова, Р. Икономиката в сянка. - Икономика, 1995, № 2, с. 26.

а) Скрытата икономика в Германия

Проявлението ѝ тук се изразява в различните начини за получаване на доходи от домакинствата и във формалната и в неформалната дейност, които те не декларират. За повечето заети е прието да работят на едно място, т.е. да имат само една платена (основна) работа. Сега се забелязва тенденция да се изпълняват няколко платими дейности. Наблюдава се също и разширяване на практиката излишъкът от домашното производство да се предоставя на пазара. Този излишък не се отчита от СНС. В Германия се приема, че производството на стоки и услуги с потребителско предназначение от домашното стопанство, изнесено на пазара, може да се отчете като разход на стоки, а неплатената работа като разход на труд. Следователно домакинствата могат да изпълняват както неплатима работа, така и платима. Едната съответства на производството за собствени нужди, а другата - на излишъка, предоставен на пазара.

Различните формални и неформални начини за получаване на доходи, разпределени в личния бюджет на времето и отнесени към скритата икономика и извън нея, нагледно са представени на схема 2.¹⁸

Дейностите, включени в сектор А се оценяват и отразяват в БВП и принадлежат на формалната икономика. Тези от сектор Б не се отразяват в СНС и се приемат за скрити. Секторите В и Г съдържат дейности, забранени от закона. Те са в две разновидности. Първите са свързани с проституцията, продажбата на наркотици, сделките с оръжие и др. Кражби, крупни обири, поръчкови убийства, измами и др. се отнасят към втората разновидност. Дейностите от тези сектори не се оценяват и не се измерват от СНС. Чрез схема 2. се изразяват различните начини за участие на индивидите във формалните и неформалните дейности по отношение бюджета на времето.

Платената икономическа дейност може да се раздели също на две части в зависимост от това дали полученият доход е от основна или от допълнителна работи. Това деление е важно, тъй като при заплатената работа, когато тя е основна, се внасят данъци, осигуровки, застраховки и др., докато при допълнителната работа това не се прави, т.е. тя остава скрита и не се включва в СНС.

Домашното производство е легално и принадлежи към непазарните дейности. Тъй като част от него е в повече от необходимото за самозадоволяване на потребностите на домакинството, то отива на пазара. Тази част би трябвало да се отнесе към СИ.

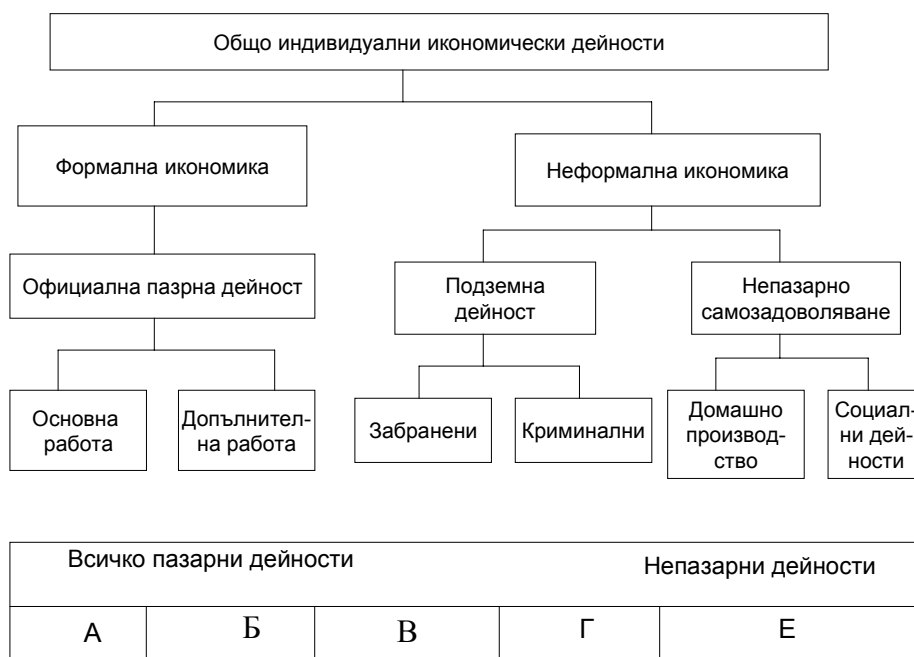
Дейностите, които са свързани със социални процеси, както тези на фондациите с идеална цел, са непазарни и не се включват нито към формалната, нито към неформалната икономика.

Следователно за Германия СИ не се търси в рамките на формалната. Приема се, че всички дейности от формалната икономика подлежат на отчитане и отразяване в БВП чрез СНС. Към СИ се отнасят и дейности, свързани с гледане на деца, болни и възрастни и даване на частни уроци. СИ е работата на сезонно заетите. Тези дейности се приемат като третични, тъй като могат да се извършват по време на отпуски или в свободното време.

¹⁸ Merz, J., K. Wolff. The shadow economy: illicit work and household production: a macroanalysis of West Germany, Review of Income and Wealth, Series 39, 1993, N 2, p.177.

Схема 2

Формална и неформална икономика. Пазарни и непазарни дейности

В Германия е направено изследване на бюджета на времето, изразходвано за дейности във формалната и неформалната икономики общо и по пол - мъже и жени (вж табл. 2).¹⁹

Таблица 2

Доходи от формална и неформална икономика

Дейност	Работа в %		
	Общо	Мъже	Жени
Легална (Л)	42.1	59.8	27.5
Забранена (З)	4.4	5.7	3.3
До Домашно производство (Д)	25.2	24.9	25.5
Съвместно:			
Л, Д	13.2	18.4	8.8
Л, З	2.3	3.8	1.1
Д, З	2.3	3.3	1.4
Л, З, Д	1.3	2.3	0.5

Източник: Merz, J., K. Wolff. Цит.съчинение, с. 182.

Данните показват, че мъжете участват повече в легалната работа и домашното производство, отколкото жените. Същата пропорция се запазва и при дейности от СИ.

От особено значение е направеният баланс на работното време за седмица и за месец общо и по пол за всеки вид работа (вж табл. 3).

¹⁹ Merz, J., K. Wolff. Цит. Съч., с. 182.

Данните от таблица 3. позволяват да се направи извода, че жените имат повече работни часове и доходи от забранени дейности, отколкото мъжете. Това от една страна би могло да се обясни с компенсацията за неучастието на жените в легални дейности. От друга страна, само за незаконна и комбинация от забранена работа с домашно производство жените имат средно по-голям доход, отколкото мъжете. Във всички останали случаи жените имат доходи между 2/3 и 3/4 от средния чист доход на мъжете.

Таблица 3

Доход, получен във формалната и неформалната икономика за средноседмични и средномесечни работни часове

Дейност	Седмични работни часове			Месечен чист доход (в DM)		
	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
Законова работа (Л)	37.2	40.4	31.5	1647	1941	1123
Незаконова работа (З)	6.1	4.5	8.3	422	294	601
Домашно производство(Д)	4.9	3.6	6.0	155	225	98
Съвместно:						
Л, Д	40.2	43.5	34.6	1848	2219	1213
Л, З	42.9	45.0	36.8	2000	2117	1650
Д, З	8.2	6.6	11.1	689	499	1051
Л, Д, З	46.3	47.6	41.1	2205	2359	1590

Източник: Merz, J., K.Wolff. Цит.съчинение, с. 182-183.

Цитираните данни потвърждават, че СИ в Германия се обхваща само в областта на неформалната и поради това тя се отъждествява с нея.

б) Скрытата икономика в Испания

На тази икономика в Испания се гледа като на алтернатива за намаляване безработицата в страната. Със закон за общо социално осигуряване работодателите са длъжни да обявяват началото на започване на работата и да плащат 25% за тяхна сметка и 5% за сметка на работещия за социално осигуряване. При спазването на това изискване се допуска, че всеки работещ, за който не е платена такса за социално осигуряване, извършва дейност от СИ. В Испания се опитват да определят факторите, които създават предпоставки за нейното съществуване и за разширяване.²⁰

След 1975г. работниците се обединяват в Съюз за получаване на по-високи заплати. В резултат на това за периода 1973-1979г. реалните заплати се увеличават с 8,2%, което се дължи и на участието на работниците в дейностите от СИ. Средният годишен темп на инфлация през периода е 18,3%, докато темпът на растеж на БВП на едно лице е 1,4%. Тази дълбока рецесия води до затваряне на предприятия и нарастване на безработицата от 5,8% за периода 1974-1979г. на 17,4% за 1980-1985г.

²⁰ Namkel, Ann, Sara de la R I c a. The underground economy in Spain: an alternative to unemployment.- Applied Economics, 1977, 29, p.733.

Освободените работници са атрактивна работна сила за фирмите от СИ, а също за тези от формалния сектор, които не ги регистрират. Част от фирмите са принудени да не плащат осигурителни вноски на работещите, за да оцелеят. Въпреки въведените строги административни мерки за спазване на законността, работещи и фирми продължават да не плащат данъци и осигуровки. Скрытата икономика в Испания се оформя като голям сектор. Работещите в нея лица се смятат за безработни. Наличието на висок процент безработни е основна причина за съществуването на СИ. Друга съществена причина е ниското заплащане на труда във формалната икономика. Това налага търсене на доходи чрез неформалния сектор. В него попадат работещи, чакащи да заемат място във формалната икономика. Те получават по-малко доходи, тъй като в Испания е по-високо заплащането във формалния сектор (вж табл. 4). Търсенето на работно място във формалния сектор е по-високо (11%), отколкото в неформалния (3%).

Данните показват, че заплащането на заетите в неформалния сектор е приблизително два пъти по-малко, отколкото във формалния. Тази тенденция се запазва и при разглеждането им по отношение на пола.

Таблица 4

Средна заплата във формалния и неформалния сектор (в песети)

Средна заплата	Формален сектор	Неформален сектор
В зависимост от образованието:		
Първоначално	76781	32926
Средно	59363	21298
Професионално	83569	34129
Университетско	86312	35474
В зависимост от пола:		
Мъже	129424	63465
Жени	82961	41865

Източник: Namkel, A., S. de la Rica, The Underground Economy in Spain: an Alternative to Unemployment. - Applied Economy, 1997, 29, p. 733.

Както в повечето западноевропейски страни, така и в Испания от гледна точка на статистиката неформалната се отъждествява със СИ. Приема се, че цялата дейност на формалната икономика е законова, декларирана и с платени данъци, акцизи и осигуровки. Продукцията от дейността във формалния сектор се отчита в СНС. Участието на работещите в неформалния сектор е само заради компенсиране на равнището на заплащане. Тук се отнася и продукцията от домашното производство, която отива на пазара и не се отчита в СНС. В този контекст СИ е алтернатива за заетост на безработните или за получаване на допълнителни доходи във формалната икономика. Това основание се използва при създаването на методология за измерване и оценяване на СИ.

В Испания са проведени експертни проучвания чрез интервюта и анкети с повече от 60000 лица на възраст от 16 до 65 години (трудоспособна възраст) относно личната им работа и нейната характеристика. В това

множество не се включват военни, политици и учаци. На въпроса за определяне на СИ интервюиращите са я свързали с наличие или отсъствие на социална осигуровка. В резултат на анкетирането са получени следните данни:²¹

Таблица 5

Характеристика на трудовия пазар във формалната и неформалната икономика (%)

Групи лица в трудоспособна възраст	Формален сектор	Неформален сектор	Заети и безработни в неформалния сектор	
			Скрита икономика	Безработни
		Мъже		
Общо	75.9	24.1	39.8	60.2
По отношение на личния статус				
- несемейни	53.3	46.7	47.8	52.2
- семейни	85.1	14.9	28.8	71.2
- други	75.0	25.0	50.0	50.0
По отношение на образованието				
- първоначално	76.0	24.0	31.8	68.2
- средно	72.4	27.6	51.8	48.2
- професионално	72.7	27.3	40.6	59.4
- университетско	84.2	15.8	60.9	39.1
По отношение на възрастта				
16-20	24.0	76.0	60.2	39.8
21-25	54.3	45.7	40.8	59.2
26-30	85.0	15.0	29.8	70.2
31-50	85.0	15.0	29.8	70.2
51-55	85.1	14.9	27.4	72.6
Над 56	83.7	16.3	34.9	65.1
		Жени		
Общо	50.6	49.4	58.8	41.2
По отношение на личния статус				
- несемейни	49.0	51.0	45.7	54.3
- семейни	48.9	51.1	67.7	32.3
- други	67.1	32.9	57.5	42.5
По отношение на образованието				
- първоначално	47.7	52.3	64.9	35.1
- средно	48.5	51.5	51.6	48.4
- професионално	47.8	52.2	44.4	55.6
- университетско	68.8	31.2	51.0	49.0
По отношение на възрастта				
16-20	19.9	80.1	48.1	51.9
21-25	39.1	60.9	45.9	54.1
26-30	53.2	46.8	47.7	52.3
31-50	54.4	45.6	67.8	32.2
51-55	62.7	37.3	74.4	25.6
Над 56	69.4	30.6	81.8	18.2

Както за мъжете, така и за жените делът на заетите във формалната икономика (вж табл. 5) е по-голям, отколкото в скритата - особено при семейните и при заетите, имащи университетско образование на възраст след 30 години. Тези данни са показателни при сравняването на работещите в СИ и безработните. Делът на безработните в неформалната е по-голям, отколкото на заетите в СИ. Това е особено изразено при семейните и на

²¹ Namkel, Ann, Sara de la R I с а. Цит. Съч., с. 737-738.

възраст между 21 и 30 години. Установява се също тенденция, според която безработните предпочитат да останат такива и да имат социални придобивки и осигуровки, като чакат за работно място във формалната икономика.

в) Скрытата икономика в САЩ

Тук тя се оценява приблизително на 26% от БВП. С цел нейното намаляване в поредица от години се извършват наблюдения за разкриване причините и формите на проявлението ѝ. Счита се, че политиката на доходите, изразена чрез данъците, влияе съществено върху СИ.²² За анализиране динамиката на недекларираните доходи и отчитането им в БВП чрез СНС са приложени модели, в които недекларираните доходи се включват като променлива величина по данни за периода 1973-1994г. (вж табл. 6).

Таблица 6

Оценки на недекларираните доходи

Година	Фактическа оценка	Година	Фактическа оценка
1973	4.84	1984	26.56
1974	18.21	1985	25.39
1975	20.87	1986	21.99
1976	24.17	1987	20.03
1977	26.20	1988	21.73
1978	26.90	1989	24.20
1979	28.36	1990	25.08
1980	30.04	1991	24.77
1981	29.04	1992	21.46
1982	27.95	1993	19.79
1983	26.01	1994	20.71

Източник: Cebula Richard J.. An Empirical Analysis of the Impact of Government Tax and Auditing Policies on the Size of the Underground Economy. The Case of the United States, 1973 - 1994, American Journal of Economics and Sociology, vol. 56, IV, 1997, p.174.

Значителният размер на СИ в САЩ се дължи преди всичко на дейности от свръх производство в домашното стопанство, което отива на пазара, както и участие на работната сила чрез допълнителна и третична работа, когато не фигурират по документи във фирмите. За тях не се плащат данъци и осигурителни вноски. За САЩ е установено, че само 15,3% от работещите на принципа на самозадоволяването плащат осигурителни вноски. СИ е и за сметка на неотчетен труд, като например при гледане на деца, възрастни и болни, даване на частни уроци, труда на домашните помощници и др. Тази дейност е законна (легална), но поради неплащане на данъци и осигуровки се отнася към СИ. Широко са разпространени търговията с наркотици,

²² Cebula Richard J.. An Empirical Analysis of the Impact of Government Tax and Auditing Policies on the Size of the Underground Economy. The Case of the United States, 1973 - 1994, American Journal of Economics and Sociology, vol. 56, IV, 1997, p.174.

проституцията, незаконната продажба на оръжие, убийства, корупция и т.н., които са забранени и са неразделна част от СИ. В САЩ неформалната икономика се отъждествява с подземна или скрита икономика. Не се допуска съществуване на СИ във формалния сектор. Независимо, че делът ѝ е голям, тя не оказва силно задържащо влияние върху растежа на БВП. Дори се предполага, че ако СИ изчезне, цялата икономика ще рухне. Това е доказателство за нейното срастване с формалната.

4.2. Скрытата икономика в бившите социалистическите страни

В страните, където осъществяваните реформи са ускорени, делът на СИ е значително по-малък. Обратно тези, в които преходът е бавен, нейният дял от БВП е значително по-голям (вж табл. 7).

Таблица 7

Дял на скритата икономика в БВП в някои бившите социалистически страни за периода 1989-1995г. (%)

Страни	1989	1991	1993	1995
България	22.8	23.9	29.9	36.2
Азербейджан	12.0	22.7	51.2	60.6
Чешка Република	6.0	12.9	16.9	11.3
Естония	12.0	26.2	24.1	11.8
Грузия	12.0	36.0	61.0	62.6
Унгария	27.0	32.9	28.5	29.0
Литва	12.0	19.0	31.0	35.3
Латвия	12.0	21.8	31.7	21.6
Молдова	12.0	27.1	34.0	35.7
Полша	15.7	23.5	18.5	12.6
Румъния	22.3	15.7	16.4	19.1
Русия	12.0	23.5	36.7	41.6
Словакия	6.0	15.1	16.2	5.8
Украйна	12.0	25.6	38.0	48.9

Източник: Ангелов, Ив., Ал.Димитров и др. Икономиката на България до 2000 година, в-к "Пари", 1998.

Данните позволяват страните да се разделят на три групи в зависимост от тенденцията към изменение на скритата икономика. В първата група са Чешката република, Полша, Словакия, Литва и Естония. За тях е характерен относително малък дял на СИ от БВП, който след 1993г. спада чувствително и достига най-много 12,6% от БВП (Полша). Втората група включва страни, в които СИ има тенденция към нарастване, като делът ѝ в БВП е до 40%. Към тях се отнасят България, Латвия, Молдова и Румъния. Румъния може да бъде отнесена и към първата група, но тъй като делът на СИ продължава да расте, се поставя във втората. Третата група обхваща държави, в които делът на СИ е значителен, продължава да расте и е над 40%. В тази група са Русия, Украйна, Азербайджан и Грузия.

Колкото по-голям е дялът на СИ, толкова по-малка е събираемостта на данъците, т.е. не са налице условия (правни, административни и финансови), осигуряващи приходи в бюджета. За СИ се съди преди всичко по косвени критерии. В някои страни се наблюдават изразходваните ресурси - материали, електроенергия, труд и др. и въз основа на тях се определя реалният обем на производството на стоки и услуги. Извършват се сравнения с платените данъци в държавния и частния сектор. Предполага се, че в България дялът на СИ е 35-40%, като тя е предимно в частния сектор (70-75%).²³ Наличието на такъв относително голям дял в страните от втората и третата групи поражда много други проблеми, довеждащи до слаба стопанска активност и по-ниска способност на митническите, административните и финансовите служби да събират данъци, мита, акцизи и други задължения на фирмите и населението. В тези страни като правило е налице ниско заплащане на труда на заетите в бюджетната сфера. Понижава се дялът на БВП на човек от населението с "0,2 до 0,3 процентни пункта и намалява нормата на инвестициите с 0,4 до 0,6 процентни пункта. Следователно високият дял на СИ оказва влияние върху основни икономически характеристики, като инфлацията, нормата на инвестиране, отношението износ/БВП и др.

Резултатите от иконометрични изследвания за 109 страни по данни за 1994г. са обобщени в таблица 8.²⁴

Таблица 8

Някои основни икономически характеристики за страни с нисък и висок растеж (в %)

Средни за:	При висок растеж	При нисък растеж
Инфлация	12	31
Премия върху валутния курс на черния пазар	14	57
Норма на инвестиране	23	17
Износ/БВП	32	23

Източник: EBRD, Transition Report, 1995, p. 85.

Тези данни показват връзката между СИ и икономическия растеж. Високият дял на СИ е индикатор за бунта на гражданите за "налаганите безпричинно високи данъци",²⁵ за ниската степен на жизненото равнище и за съществуване на възможности за неплащане на данъци, мита и акцизи, за наличие на корупция и поява на тероризъм. За някои бивши социалистически страни СИ довежда до намаляване броя на безработните. Така например за Унгария официалните безработни са 10%, а те са повече, тъй като нейният дял в страната е 30%.²⁶ Следователно СИ, наред със своето отрицателно влияние, има и положително въздействие за намаляване на социалното

²³ Ангелов, Ив., Ал. Димитров и др. Икономиката на България до 2000 година, вестник "Пари", 1998.

²⁴ Пак там.

²⁵ Rolf, Joachim Sigen. Undeclared Jobs: High Taxes Spur Black, Financial times, 17.04.1998.

²⁶ Verginia Marsh. Financial times. 19 IX. 1997.

напрежение на трудещите се чрез участие в допълнителни дейности освен основните и за създаване на работни места за безработните.

д) *Скритата икономика в Русия*

В руската икономическа литература^{27,28,29} неформалната икономика се отъждествява с черна, която представлява "нерегистрирана от статистиката икономическа активност."³⁰ Под такава икономическа активност се разбира:

а) законна дейност, скрита изцяло или неотчитана от производителите на стоки и услуги с цел неплащане на данъци и други законови задължения;

б) неформална, но легална дейност. В нея се включва дейността на семейни предприятия за задоволяване на собствени потребности, работа на строителни бригади с цел взаимопомощ при строителството и ремонт на жилища и др.;

в) законни (легални) дейности на населението, които то осъществява нелегално. Такива например са дейности от областта на услугите, които се извършват без лиценз и други документи за правоспособност, съответстващи на нормативните документи.

Тази класификация на формите на разпространение на СИ е в съответствие на определението на това понятие в СНС. Тя не е пълна по обхват, тъй като има дейности, които са незаконни и съществуват повече в страни с изостанало икономическо развитие. Такива дейности са корупция и рекеторство, проституция и разпространение на наркотици, износ на ядрено гориво и на оръжие по незаконен начин с цел облагодетелстване. Всичките тези дейности са плод на организирана престъпност.

Официалната статистика в Русия е направила опит да измери и оцени скритата икономика. Приема се, че тя е била приблизително 25% през 1996г. Направена е диференциация по видове дейности. В областта на търговията СИ е 40% от стокооборота, 60% от услугите на населението, в т.ч. 18% от жилищните услуги. Значителен е дялът на скрития труд, като допълнителните доходи са 20%. Тези данни са част от диференцираните дейности на СИ съгласно методологията на СНС.

Според Кузнецова "неформалната икономика е по-широка. Тя включва също социални, политически, културнологически, етнополитически последствия, оказващи влияние върху условията на труда и живота на населението в различни региони, градове и села на страната".³¹ Тя разделя дейността на руската СИ на четири типа: *първият* включва неофициални, но легални видове дейности; *вторият* съдържа неформално - легитимни видове дейности, дължащи се на недостатъците на съществуващото в Русия законодателство до момента. Той се свързва с разпространената бартерна форма на търговия, реализирана чрез сключване на договори. Този тип съответства на определението на понятието СИ в СНС като законова дейност, чрез която се укриват изцяло доходите или те са чувствително

²⁷ Вопросы статистики, 1997, №1, с. 23

²⁸ Кузнецова, Т. Цит. Съч., с. 127.

²⁹ Тенневая экономика, М., Экономика, 1991

³⁰ Кузнецова, Т. Цит. съч. с. 127.

³¹ Пак там, с. 128.

занижени; *третият* включва нелегитимна форма на СИ. Тя е такава, докато бъдат сменени законите, съществуващия икономически механизъм, изграждането на пазарния механизъм и т.н. Като причини за тях могат да се посочат дефицита на стоки (в т.ч. изкуствения), монополът на някои производства и др.; *четвъртият* включва криминалната икономика. Тя не се наблюдава съгласно методологията на СНС. Изучаването на този тип е възможно чрез използване на информация от правораздаващи органи, констативни протоколи от Сметната палата, актове от финансови ревизии и т.н. Към тях биха могли да се включат данни от протоколи за митнически актове за нарушения, документи за неплатените акцизи и др.

Тази класификация на СИ в Русия е формална. Тя трябва да бъде разширена с други дейности, в които скритата икономика се проявява. Същевременно, посочените четири типа на дейности на СИ се проявяват не в чист вид. Те се преплитат и срещат в различни сфери, като силата на проявление е различна. Тяхното съотношение се променя във времето.

В Русия се проследяват неформалните отношения в социално-икономическата сфера. Приема се, че СИ за страната и за отделни нейни социални групи и категории има както положително, така и отрицателно влияние. Положителното влияние се изразява чрез осъществяване на дейности от първия тип. Към тях се отнасят взаимопомощта, размяната на стоки и услуги, дейности "направи си сам" и т.н.

Частният сектор се приема като създаващ правови и материални предпоставки за функционирането на неформално-легитимни, подмолни и мафиотски отношения. Държавата се съобразява със съществуването на СИ, отчитайки нейното положително влияние за създаване на допълнителна трудова заетост, а с това и допълнителни доходи.

В Русия мащабът на СИ е значителен. Тя се проявява във всички сфери на икономиката. "Новите неформални отношения създадоха крупни сегменти в икономиката на страната...Скритата икономика пронизва практически всички икономически отношения, в т.ч. считащи се за формални".³²

Според някои оценки делът на СИ в Русия е много по-голям. В отделни публикации се допуска, че той е в рамките на 60-80%, основавайки се на разпространените в страната и извън нея на действия на мафиотски групи, на поръчковите убийства, разпространената проституция, незаконната продажба на оръжия и ядрени горива и много други причини. Същевременно мащабите на страната, отдалечеността на някои райони от столицата и местните центрове, наличието на дефицитни стоки и липсата на контрол (административен, финансов, правен), силната корумпираност на властите са предпоставки за развихрянето на СИ в Русия.

е) *Скритата икономика в Румъния*

Възникването и разпространението на СИ в Румъния е аналогично на това в нашата страна. Установено е, че нерегистрираните разходи при пазаруване са 16% от регистрираните, докато при услугите това съотношение

³² Пак там, с. 130.

е 69%.³³ Приема се, че причини за повишаване на скритата икономика са: високата инфлация и спекулативното нарастване на цените, страхът за оцеляване на фирмите в условията на пазара и във връзка с това стремежът за укриване на доходи, ниските доходи на населението, осъществяването на незаконни дейности.

В страната е проведено анкетно проучване за измерване величината на СИ. В резултат на него се установява, че тя се проявява предимно в търговията със стоки за наслаждение (алкохол, цигари, кафе и др.), за които се плаща мито и акцизи. По отношение на цигарите тя се изчислява между 15-20%. При търговията с дрехи нерегистрираните продажби възлизат на 27% от общия им оборот. При обувките този дял е 22%. Характерното за Румъния е наличието на укривани доходи предимно от малките магазини и уличните търговци (вж табл. 9).

Таблица 9

Разпределение на скритата икономика при продажбата на стоки

Вид стоки	Малки магазини		Улична търговия Нерегистриран доход	Общо скрит доход
	Регистриран доход	Нерегистриран доход		
Горно облекло	27.1	2.5	34.4	36.9
Долно облекло	34.6	4.0	25.6	29.6
Обувки	34.2	3.3	18.5	21.8
Козметика, парфюми	28.8	0.8	13.7	14.5
Дезинфекциращи средства	34.9	0.8	10.6	11.4
Спортни стоки, играчки	37.4	0.3	14.7	15.0
Инструменти	35.1	2.0	7.7	9.7
Пластмаси, стъклени изделия	38.0	0.6	9.6	10.2
Видео, аудио касети	18.7	0.5	5.2	5.7
Батерии	48.3	2.0	8.0	10.0

Източник: Boc-M.Klauber.The Weitht of Black Trade and Black Services in the National Economy. Acta economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, p. 202

Тъй като цените на стоките, продавани в малките магазини и чрез уличните търговци са по-ниски, може да се направи изводът, че половината от покупките на горното облекло и една трета от покупките на обувки не се обявяват, т.е. те са обект на СИ. Много често в малките магазини и уличните търговци при продажбата на стоки не дават документи за гаранция на продадените стоки. Установено е, че при продажбата на часовници 41,3% от тях са обект на СИ. Стойността на този вид стоки представлява 23,1% от общия ѝ оборот, средната цена на часовниците на черния пазар е 45,5% от

³³ Klauber, Boc-M. The Weitht of Black Trade and Black Services in the National Economy. Acta Economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, 199 - 212.

легитимната им цена. Аналогични изводи могат да се направят при продажбите на златни и сребърни бижута и джобни калкулатори (вж табл. 10).

Таблица 10

Дял на нерегистрираните покупки на някои индустриални стоки (%)

Вид стоки	Черните продажби като % от броя на покупките	Отношение на стойността на продуктите, продадени на черния пазар като % от общия оборот	Средна цена на черния пазар като % от легитимната пазарна цена
Ръчни часовници	41.3	23.1	45.5
Златна и сребърна бижутерия	20.8	11.5	51.8
Джобни калкулатори	38.7	14.3	32.8

Източник: Boc-M.Klauber. The weight of black trade and black services in the national economy. Acta economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, p. 204

По отношение на стоките с дълготрайна употреба на 78% от купувачите е даден документ и гаранция за сервиз. Този процент е различен спрямо всеки вид стоки (вж табл. 11).

Таблица 11

Съотношение на нерегистрираните покупки спрямо регистрираните за стоки с дълготрайна употреба

Вид стоки	Относителен дял на регистрираните покупки
Перални машини	5.9
Телевизори	11.6
Компютри	44.4
Камери	0
Микровълнови печки	5.0
Електрически трион	50.0
Отоплители	13.6
Мебели	21.0
Миксер	37.5
Тостери	30.0
Радиофони	37.5
Уокмен	22.2

Източник: Boc-M.Klauber. The weight of black trade and black services in the national economy. Acta economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, p. 206.

Почти половината от извършваните технически услуги се осъществяват без регистриране на дохода. Нефактурираният дял на такива услуги възлиза на 30% от общите им разходи, в т.ч 1,4% е за бакшишите. За отделните видове услуги този дял е различен (вж табл. 12).

Таблица 12

Относителен дял на нерегистрираните услуги и на нефактурираната стойност (%)

Вид услуги	Дял на нерегистрираните услуги като % от всички услуги	Дял на нефактурираната стойност
Поправка на домашни уреди	32.5	28.8
Боядисване	67.3	32.9
Поправка на газови и ВиК уреди	32.9	10.4
Поправка на електроуреди	69.2	22.2
Поправка на коли	32.9	19.4
Фризьорство, козметика	56.6	54.2
Поправка на обувки	54.2	40.2
Шивачество	69.8	71.4
Зъбо лечение	67.1	52.0
Лечение в болница	96.9	95.8

Източник: Boc-M.Klauber. The weight of black trade and black services in the national economy. Acta economica, vol. 48, № 1 - 2, 1996, Akademiai Kiado, Budapest, p. 207.

Делът на нефактурираните услуги за поправки на домашни уреди и изобщо е изключително висок. Това е доказателство за наличие на СИ с широк мащаб.

Налице са незаконни действия, свързани с прехвърлянето на един или няколко пъти на стоки през границата с цел неплащане ДОС и други такси. За тези дейности няма данни за количествено измерване на незаконните доходи.

Обобщеният анализ на СИ в Румъния показва, че тя е най-разпространена при търговията с хранителни продукти (34,5%), с индустриални стоки (29,0%), при извършването на услуги (15,5%), при дейности, свързани с доставките (6,8%) и жилищно строителство (6,5%). Тези данни отново показват наличието на значителен дял нерегистрирани доходи.

5. Методи за измерване на скритата икономика

За подобряване ефективността на провежданата икономическа политика от съществено значение е правилното оценяване на БВП. Значителна част от произвежданата продукция в страната обаче остава ненаблюдавана и неотчитана от статистиката. За нейното обхващане е необходимо да се търсят преки и косвени средства за оценяване и включване в официалната статистика.

Основа за измерване величината на СИ са количествените и качествените анализи на параметрите, които пряко или косвено я представят. Приема се, че тя представлява отклонение от хода на нормалните процеси, в смисъл, че съществуват дейности, доходите от които не са регистрирани и не

се отчитат при изчисляването на БВП. Тъй като тази тенденция продължава да се засилва,³⁴ все по-наложително е точното определяне на нейния дял

При тази оценка се има предвид, че работата в домашното стопанство и доброволната религиозна, спортна и политическа активност на хората и др. не са дейности, управлявани и регулирани изцяло от пазарния механизъм. Те се изключват от макроико-номическите величини, които се наблюдават от статистиката съгласно методологията на СНС.

Засега не съществуват точни критерии и методи за измерване и оценяване на нерегистрираните доходи, отнасяни към СИ. Прибягва се до търсенето на методи за опосредственото ѝ измерване като процент от величината на БВП. Тези методи трябва да бъдат подходящо подбрани за дадена страна и да отговарят на характерните черти на нейното развитие, като се търсят подходи за обхващане на нерегистрираните доходи чрез формулиране на специфични показатели.

Върху избирането и прилагането на адекватни и точни методи за измерване на нерегистрираните доходи силно влияние оказва периодът, за който се прави оценката на СИ. Скоростта на промените в икономиката и законите за нейното регулиране са различни за отделните страни и периоди в тяхното развитие. "Скоростта на изменение на икономическата действителност и на официалните величини, които я съпътстват, невинаги може да намери адекватно отражение върху принципите на дадения метод".³⁵ Прилагането на определен метод в различни периоди на наблюдение може да доведе до получаването на несравними резултати за величината на СИ. Това е особено показателно за страните в преход. За България тези оценки варират силно с тенденция към нарастване, дължащо се на нестабилната икономическа действителност, на все още ниския стандарт на живот и принизения финансов, административен и правен контрол.

Всъщност размерът на СИ представлява разлика между действителния и отчетения в СНС обем на БВП, т.е. $Y_{\text{действителен}} - Y_{\text{отчетен}}$, където $Y_{\text{си}}$ е величината на СИ, $Y_{\text{действителен}}$ - величината на действителните доходи (БВП) и $Y_{\text{отчетен}}$ - величината на доходите, обхванати в СНС (отчетен БВП). Отчетените (регистрираните) доходи $Y_{\text{отчетен}}$ в СНС са тези, коригирани от финансовите и статистическите органи с доходите на населението, отчетени с домакинските бюджети и някои други приходи на фирмите. Следователно $Y_{\text{си}}$ според методологията на СНС се отъждествява с неотчетени и нерегистрирани (недекларирани) доходи ($Y_{\text{неот.нерег.}}$). Тъй като за България недекларираните и неотчетените доходи представляват

³⁴ По пилотния проект на Националния статистически институт съвместно с Евростат беше определен обемът на скритата икономика за 1996 г. като процент от БВП, както следва: България – 22%, Чехия – 15%, Естония – 20,4%, Унгария – 9%, Латвия – 12%, Литва – 20,8% и т.н. Вж Далкалъчева, М. - НСИ започна проект за отчитане на скритата икономика. - В. "Капитал", 13-19 февруари, 1999.

³⁵ Флегас, И. Икономиката в сянка. Теоретични аспекти на явлениято. - Икономика, 1998, № 2, с. 24.

значителен дял от БВП, полезно е да се определи коефициент, изразяващ способността на статистиката да обхване доходите от икономическата дейност чрез СНС. Този коефициент се определя от равенството:

$$c = Y_{си} / Y_{действителен},$$

където c е коефициентът, показващ дела на СИ в общо създадените доходи. Той има стойност, варираща между 0 и 1. Колкото стойността на c се доближава до нулата, толкова по-малък е делът на недекларираната и неотчетената продукция в СНС спрямо всички реализирани доходи. Това е идеалният случай, когато статистиката изцяло е в състояние да обхване и измери БВП, но то не е възможно.

Когато c клони към 1 това означава, че величината на $Y_{си}$ е близка до действително реализираните, но не регистрирани доходи. В този случай се оказва, че статистиката е изправена пред трудността да обхване произведената продукция. Граничните стойности на c са практически невъзможни. Стойността на c принадлежи на интервала (0.1). Стремелът на държавното управление е да се намали стойността на коефициента c , като за целта се търсят методи за точно определяне величината на СИ и най-вече за нейното ограничаване.

Направените опити в различни страни да се измери СИ позволяват методите да бъдат класифицирани в две групи: преки и косвени. Преките³⁶ се основават на извадкови изследвания на икономически субекти чрез отговори по предварително съставен въпросник за причините и формите на нейното проявление, размерът ѝ и тенденцията за нейното изменение в перспектива (обикновено в процент). Анкетират се мениджъри на фирми, за които се предполага, че са добре информирани или че укриват доходи от стопанската дейност. Получените величини от извадката се обобщават за цялата икономика. По този начин се получава приблизителна оценка на СИ, в т.ч. като процент от официалния БВП на страната. Тези оценки зависят от времето на анкетирането и не позволяват да се направят обобщения за валидността им изобщо. Обикновено в повечето страни, където са направени опити за измерване на СИ, се започва с прилагането на преки методи. С оглед да се осигури представителност на изследването³⁷ се провежда анкетно проучване с участие на много специалисти, мениджъри на фирми и домакинства.

Целта на изследването чрез извадкови проучвания е да се определи величината на скритата икономика към даден момент или период. За реализирането на такова изследване са необходими много средства и специалисти. Неговото непрекъснато осъществяване е невъзможно. Това налага да се търсят косвени методи за измерване на СИ, резултатите от които трябва да се основават на данни за структурата на икономическите величини в продължителен период. На практика обаче се получават приблизителни резултати. Особеното за тях е, че се основават на последиците от съществуването на СИ в различни сфери на стопанския

³⁶ Наименованието "преки" е относително. При него се има предвид непосредствения контакт на изследовател с анкетирания специалист.

³⁷ Анкетно проучване за оценяване размера на СИ е публикувано в студията "Скритата икономика в България" от проф. д-р ик.н. Иван Стойков, ст.н.с. д-р Параскева Димитрова.

живот. Следователно възможно е да се определи СИ чрез проследяване размера и динамиката на основни фактори на производството, върху които тя оказва силно влияние. За целта се наблюдават потребената електроенергия³⁸, крайното изразходване на доходите, трудовият пазар чрез регистрираните и действителните безработни, изразходвания и обявления труд за произвеждане на декларираната продукция, паричното обращение и т.н. Чрез прилагането на косвени методи се получава приблизителна количествена оценка на величината на СИ като част от БВП.

Методологията на използването на косвените методи включва:

Определяне сферите на икономиката, в които се проявяват повечето от дейностите на СИ. Такива у нас са: търговията, услугите, строителството, развлекателната индустрия, в т.ч. хазартните игри, незаконните дейности, свързани с проституцията, разпространението на наркотици, корупцията в администрацията, правораздаването, образованието и здравеопазването, незаконна продажба на оръжие и т.н.;

Избиране на определена година за базова. За такава обикновено се приема годината, в която икономиката е функционирала без съществено присъствие на СИ, т.е. изборът се основава на идеализация на условията за развитие на страната. За България най-подходяща е 1988г., когато темпът на инфлация е минимален, но е налице дефицит на стоки, водещ до корупция. В сравнение със следващите години тя е по-подходяща, защото през този период се добавя висок темп на инфлация, начало на създаване на частен сектор, в който е налице по-голям стремеж за укриване на доходи, развихряне на корупцията и принизен контрол от страна на държавата. Сравняването на стойностите на приетите показатели за двете години - дадена и базова, позволява да се определи по косвен начин величината на СИ. Получените стойности са приблизителни. Въпреки техните недостатъци, свързани с идеализацията на икономическата среда, косвените методи намират широко приложение в практиката на различни страни. Те се класифицират в две групи: индексни и иконометрични.

Индексни методи

Индексният подход се основава на прилагането на методите на отклонение: на дохода от разхода, на реалната от официалната заетост и на индекса от сферата на паричното обращение. Общото за тях е сравняването на резултатите за фактическия и отчетения БВП в СНС.

При метода на отклонението на дохода от разхода се използват три различни начина за изчисляване на БВП. Първият се нарича доходен и при него паричните потоци в икономическата система се разглеждат от към доходната им среда. Вторият се нарича разходен. За него паричните потоци

³⁸ Кауфман, Д., А. Калиберта направиха опит да потърсят променлива, която да е тясно свързана с БВП навсякъде по света. Чрез наблюдаваните изменения в нея, сравнявани с темпа на промяна в официалния БВП, те предлагат да се съди за темпа на промяна на скритата икономика. Такава променлива е обемът на изразходваната електроенергия. Резултатите от изследването са публикувани в: Integrating the unofficial Economy into the Dynamic of Post – socialist Economies: A Framework for Analysis and Evidence, Development Discussion Paper, 1997, № 558, Harvard Institute for International Development, pp. 81-120.

се третира откъм разходната им страна. Третият проследява материалните потоци в системата, т.е. производството. При всеки от тях се получава размерът на БВП. Допуска се, че реализираният необявен доход се проявява като разход на тези доходи. Разликата между разходите и обявените приходи определя границите на нерегистрираните доходи, т.е. тя позволява да се намери величината на СИ.³⁹ Съществен недостатък на този метод е допускането на еквивалентност на резултатите при изчисляване обема на БВП по доходния и разходния начини. Това приемане е неточно, тъй като съществува значителна разлика в статистическата методология за тяхното определяне.

Прилагането на *метода на отклонението на реалната от официалната заетост* се основава на намирането на разликата между официалния и реалния дял на заетите. Тази разлика се обяснява с наличието на скрита икономика, т.е. участие на заети, създаващи доходи, които не се регистрират. Методът позволява да се сравняват данни за БВП през двете години въз основа на заетите работни места, допринесли за неговото създаване.

При *метода, основан на индекса от сферата на паричното обръщение*, един от най-разпространените при измерване величината на СИ като процент от БВП, се допуска, че дейностите, които създават нерегистрирани доходи, използват съществуващите в страната налични пари. Величината на необходимите за осъществяване на производството и обръщението на БВП наличните пари, има стабилна тенденция към изменение в краткосрочен план. Отклонението на действителната им величина от необходимите за обръщението на официалния БВП се дължи на съществуването на СИ. Това отклонение, отнесено към официално обявените пари, представлява индекс за нейната интензивност. Последните два метода са разгледани от Илиас Флегас.⁴⁰ Както за България, така и за останалите бивши социалистически страни е характерна тенденция към нарастване на доходите от СИ спрямо тези от заплатите. В потвърждение на това са данните за паричните доходи и разходи на Руската федерация (вж табл.13).⁴¹

Чрез данните от тази таблица (в т.ч. на отношението на остатъка към обема на дохода в процент, измерващ дела на СИ), като се прилага доходният начин, може да се определи нейният дял като част от БВП. Получените резултати са приблизителни, тъй като не показват действителния доход на населението. Налице са такива, които се изнасят в чужбина, и не могат да се обхванат. Допълнително отчетени трябва да бъдат и доходите, обърнати във валута, която се съхранява по домовете.

Разгледаните три метода се прилагат и в съчетание с други методи за измерване на величината на СИ.

³⁹ Флегас, И. Цит. съч., № 2, с. 25.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Ореховский, П. Статистические показатели и теневая экономика. -Российский экономический журнал, 1996, N 4, 78-79

Таблица 13

Парични доходи и разходи на населението в Руската федерация
(млрд.рубли)

Показатели	1985г.	1990г.	1991г.	1992г.	1993г.
Доходи	244.7	383.2	830.5	6263.0	7825.2
Разходи	243.1	364.0	749.1	4844.6	7092.9
Остатък в населението	1.6	19.2	81.4	1419.4	7323.0
Остатък към обема на дохода (в %)	0.6	5.0	9.8	22.7	9.4

Източник: Госкомстат России, 1993, с.148 и Краткий статистический справочник. М., 1993. Госкомстат России, 1994, с. 268.

Иконометрични методи

При тази група методи се използват иконометрични модели, които имат вида: $Y = F(X_1, X_2, \dots, X_m)$, където Y е зависимата променлива. представляваща обема на БВП, изчислен по някои от трите начина, посочени по-горе. Независимите променливи $X_1, X_2, \dots, X_m$ са факторите, които влияят върху СИ. Като такива могат да се приемат: паричното обръщение, при което делът на СИ се определя чрез допълнителното търсене на пари; трудовата заетост в периодите преди и след базовата година до годината на изследването; изразходваната електроенергия на единица продукция в периодите преди и след базовата година до годината на изследването и др.

Тези методи са приложени в изследването на М. Калцарони⁴². Той прави опит да определи по-точно величината на БВП посредством два подхода: чрез оценяване на производството и чрез добавената стойност. За целта се извършва: умножаване на количеството на производството по цената на продукцията за отраслите селско стопанство, енергетика и част от строителството; сумиране на разходите на част от строителството, на дейностите, свързани с отдаване под наем и частните услуги, на образованието и научните изследвания, здравеопазването и др.; съставят се балансови таблици - за кредитирането, осигуровките в обществените организации и др.; разпределят се доходите за непазарни услуги; определя се увеличението на стойността на общо вложения труд на човек.⁴³

Чрез този подход се получава 70% от добавената стойност, при която се допуска съществуване на СИ.

За определяне на вложения труд се използва статистическа информация от два източника:

- отчитане потребността от труд чрез преброяване на заетите в селското стопанство, промишлеността и услугите, определяне на

⁴² Calzaroni, M., E. Glovanini, V. Madelin. Exhaustiveness of GDP Measurement: French and Italian Approaches, Session 6b: "GDP Production Boundary: How Well is it Covered", 1996, Lillehammer, Norway, International Comparison of Gross Domestic Product in Europe 1993, (1997). Results of European Comparison Programme, United Nations, New York and Geneva.

⁴³ Относно методологията на Калцарони вж. Куманова, А. Скритата икономика и някои методи за нейното изследване и оценка. - Статистика, 1997, № 2.

годишния бюджет на предприятията при непрекъснато актуализиране на техния регистър, месечно изследване на показателите на труда в основни предприятия;

- отчитане на предлагането на труд за домакинствата чрез преброяване на населението и тримесечно изследване на работната сила.

Прилагането на този критерий се свързва със "сравнение" и "интеграция" на различните източници на данни с оглед на тяхното уеднаквяване. Сравнение, корекция и преодоляване на несъответствието, породено от различните статистически начини за определяне на вложения труд. По-нататък тези данни отново се коригират, като се прилага методологията на СНС за изчисляването им. Тяхното уточняване е подчинено на две допускания: по отношение на домакинствата се приема, че интегрирането на информацията от няколко източника позволява да се покажат скритите дейности; по отношение на фирмите се сравняват извадките за статистическите и данъчните служби и се съпоставят с тези за икономическите агрегати и броя на длъжностите.

Предназначението на този критерий е да се установи разликата между двата вида данни, дължаща се на икономически причини, т.е. разграничават се сегментите на пазара на труда:

а) постоянна заетост - за частта на заетите от домакинствата, която е равна на броя на длъжностите от страна на предприятията;

б) временна заетост - за частта от наетите на работа хора, превишаващи броя на длъжностите;

в) вторична дейност - броят на длъжностите, превишаващи броя на наетите на работа;⁴⁴

г) броят на небългарските граждани, които са наети на работа.

Сумирането на всички наети (постоянно, временно) небългарски граждани и недекларирани позволява да се определи общият брой на хората, които работят. С добавяне към тях на заетите във вторичната дейност се намира общият брой на работните места в страната.

Върху основата на отработените часове за всеки от сегментите на пазара на труда се получава общият вложен труд. При използването на средния годишен брой отработени часове се намира общо вложеният труд в интервала на възможния еквивалент за общото пълно време. Математически това сумиране се изразява чрез зависимостта:

$$Y = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n X_{ij} \cdot e_{ij} + \sum_{j=m+1}^k Y_j,$$

където Y е общо вложеният труд, e_{ij} - оценката на единица труд от i -ти отрасъл в j -то предприятие; X_{ij} - добавената стойност на човек от отрасъл i в предприятие j ; $X_{ij} \cdot e_{ij}$ - служи за определяне еквивалента на общото пълно работно време чрез сумиране по i и j ; Y_j - оценката за отраслите "без вложен труд".

⁴⁴ Куманова, А.. Цит. съч., с. 74.

Използването на критерия на Калцерони дава възможност за намиране на вложения труд, използван от дейностите на скритата икономика. Получените по този начин резултати са приблизителни.

Аналогичен е подходът на т.нар. италиански метод за определяне общтата численост на заетите лица и количеството извършена работа.^{45, 46} Според СНС броят на наетите и самонаетите за даден период (тримесечие и година) представлява среден брой на лицата, участващи в производството на продукцията. Този метод внася уточнения чрез включване на случайните и сезонните работници. Корекцията е особено полезна, тъй като средното равнище на заетост се получава въз основа на наблюдения, които не обхващат всички месеци в периода на изследването. Взема се предвид и участието на лица едновременно на различни места. Според италианския метод извършената работа се подразделя на две части. Първата е резултат от участието на работници в "основна дейност", втората се свързва с работните места, определени за "вторични дейности".⁴⁷ Приема се, че обемът на работа не може да се получи чрез броя на работните места. За неговото изразяване е необходимо е да се използва "единица труд", изчислена за всеки отрасъл. Чрез коефициент, представляващ отношението между часовете, действително използвани за извършване на дейност от работник на частично време на някои работни места, и часовете, действително изработени от човек, деклариран се като "нает на работа" при наблюдението на работната сила в сферата на промишлеността и услугите. Този коефициент за отрасъл селско стопанство се определя въз основа на броя отработени часове.

За намиране обема на работата, осъществявана в даден период, се сумират всички часове, отработени от наети на постоянна работа и от занимаващи се с "вторични дейности". На основата на получената информация се изчислява добавената стойност - V_1 . Тази величина се разделя на две части: декларирана и допълнително определена.

Декларираната добавена стойност V_1 представлява регистрираният доход в декларациите на фирмите на наетите, които са обявени, и за които са платени заплати и осигуровки. Оценената добавена стойност V_2 се получава като резултат от допълнително наети работници на постоянно място, за които не се плащат осигуровки. Чрез V_3 се означава неоценената добавена стойност. Тя е следствие на дейност от недеклаиран труд. Така се получава формулата за цялата създадена в страната добавена стойност, т.е. $V = V_1 + V_2 + V_3$.

Всеки от тези компоненти се определя по следния начин: $V_1 = p \cdot D_p$, където p е средната производителност на официално регистрираните работници; D_p - броят на регистрираните заети работници в производството;

⁴⁵ ISTAT, (1993). The Underground Economy in Italian Economic Accounts, Roma.

⁴⁶ ISTAT, (1996), An Overview on the Problems Connected with Measure of Underground economy. Some Considerations According to the Italian Statistical Experience, Tashkent, Tbilisi.

⁴⁷ Методологията на италианския метод е описана от А.Куманова. Цит.съч., 78-79.

$V_2 = d.D_d$, където d е средната производителност на допълнително наетите работници, D_d - техният брой; $V_3 = s.D_s$, където s е средната производителност на нерегистрираните работници, създаващи необявени доходи, D_s - броят на тези нерегистрирани работници.

На основата на данни за V, V_1 и V_2 статистиката би могла да определи V_3 - необявената добавена стойност, създадена от нерегистрирани наети работници. Общата добавена стойност може да се установи и от равенството: $V = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n V_{ij} P_{ij} + \sum_{i=m+1}^k V_i$, където V_{ij} е средната добавена стойност на i -та дейност във фирма j ; V - общата величина на добавената стойност; P_{ij} - единица труд в i -тата икономическа дейност в j -та фирма; V_i - неизмерената добавена стойност от i -та икономическа дейност.

Италианският метод е подходящ за прилагане в нашата статистическа практика при оценяване на СИ. Това ще бъде възможно само, ако се разшири кръгът на статистическите наблюдения относно:

- месечното отчитане на отработените часове на постоянно наетите, на допълнително наетите и на работещите във вторичните дейности;
- определянето на средната производителност на труда по отрасли;
- дефинирането на статистическите ненаблюдавани производствени дейности;
- непрекъснатото актуализиране на информацията съобразно разпорежданията на Министерството на финансите и законовите актове, определящи икономическата действителност във времето.

Тази информация би могла да бъде изчислена съвместно от Министерството на труда и социалната политика.

Друг иконометричен модел за косвено определяне на СИ, който се основава на пазара на труда,⁴⁸ е приложен в Испанската статистика. Този метод се изразява в използването на следните означения за: средното заплащане на работещите във формалния сектор - W_f ; средното заплащане на заетите в сферата на скритата икономика - W_{ij} ; средната стойност на свободното време при нулев брой работни часове се представя от резервираното заплащане - W_r (това може да бъдат помощите, които получават от социалните грижи и от службите по заетостта), W_s - стойността на изплатените социални помощи на безработните.

На първия стадий работникът решава да участва на пазара на труда, ако е изпълнено неравенството: $W_r < \text{Max}(W_f, W_u, W_s)$. Това означава, че индивидът желае да участва, ако предлаганата му надница и стойността на

⁴⁸ Namkel, A., S. de la Rica. The Underground Economy in Spain: an Alternative to Unemployment. - Applied Economics, 1997, № 29, 733 - 743.

парите, които получава от помощите са по-големи, отколкото запазеното заплащане (W_r). Следователно на този стадий всеки индивид решава да участва или не на пазара на труда.

Във втория стадий индивидът решава да работи във формалния сектор.

Третият стадий се характеризира с вземане на решение да участва в неформалния сектор или да бъде безработен.

В испанската статистика под неформална се разбира СИ в по-тесен смисъл, отколкото приетото от нас определение на това понятие. Според тях СИ са необявените доходи от незаконни дейности и такива от домашните стопанства. В зависимост от решенията на индивида се получава доход, които се определят от следните равенства: $V_1 = X_1 \cdot \alpha_1 + \beta_1$, $V_2 = X_2 \cdot \alpha_2 + \beta_2$, $V_3 = X_3 \cdot \alpha_3 + \beta_3$, където $X_i (i=1,2,3)$ е броят на тези работници; $\alpha_i (i=1,2,3)$ - средното заплащане във всеки стадий.

На основание на тези модели се получават процентите на участващите мъже и жени на пазара на труда. По данни за стойността на заплащане на мъжете за всеки показател – статут, образование и възраст, може да се определят разходите за заплащането на труда за всеки сектор - формален и неформален, като се използват формулите за $V_i (i=1,2,3)$. Аналогични изчисления се правят по отношение на жените. Така получената стойност за величината на СИ при прилагане на този метод е приблизителна, но тя дава възможност да се определи тенденцията на нейното изменение в зависимост от тези показатели за индивидуалните характеристики за мъжете и жените.

Подобен на горния метод е предложението от Й. Мерц и К. Уолф⁴⁹ метод. Според тях всеки индивид може да избере някоя от следните стратегии: а) да не участва в неформалната икономика (O); б) да се занимава само със забранена дейност (S); в) да участва само в дейности на домашното стопанство (E); г) да участва в дейности на домашното стопанство и да извършва забранени дейности едновременно (SE).

Тези четири стратегии характеризират поведението на индивидите. Търсенето на подход за неговото моделиране е от съществено значение за точността на решението, а по-нататък за определяне величината на скритата икономика. Подходът на явния избор за различните независими доходи, достигнати при избора на някои от възможните стратегии, се основава на максимизирането на случайната полезност. Той служи като модел за вземане на индивидуални решения. Съществена идея на концепцията за случайната полезност е, че всеки индивид е способен да избере мащаб на индекса на полезността $U_o = D_o + R_o$, където $D_o = \alpha_o A_o + \beta_j X$. Този индекс се състои от случайната променлива R_o и детерминираната променлива D_o .

⁴⁹ Merz, J., Kl. Wolff. The Shadow Economy: Illicit work and Household Production: a Microanalysis of West Germany. - Review of Income and Wealth, Series 39, 1993, N 2, 1887-1888.

като функция на вектора X , представляващ социално-икономическата характеристика на вземащия решение и на вектора A_o , изразяващ свойствата на стратегиите от множеството J . Параметрите на модела са α и β_j . Параметърът β_j е променлива величина и зависи от вида на стратегията $j \in J$, докато параметърът α остава постоянен за всички стратегии. Параметрите α и β_j за определена стратегия j са такива, че нейната полезност е по-голяма от всички други стратегии.

Тъй като нашата статистика не съдържа данни за специфични свойства на стратегиите, анализът ще се сведе до проучване на социално-икономическите характеристики на индивидите. Въз основа на тях би могло да се изчислява вероятността индивидът да избере една от четирите стратегии, като се използва равенството:

$$P_{ij} = \left[\sum \exp((\beta_o - \beta_j)X_j) \right]^{-1}, (j, k = O, S.E, SE),$$

където P_{ij} е вероятността индивидът да избере една от четирите стратегии. Чрез определяне вероятността за участие в забранени дейности или в дейности от неформалната икономика и като се знае техният брой, би било възможно да се намери приблизително величината на СИ. Този метод не може да се използва широко в практиката. Затрудненията произтичат от невъзможността да се определят социално-икономическите характеристики на индивидите. Приложен е в Германия за изчисляване на дохода от избраните стратегии за участие в неформалната икономика по пол въз основа на личните характеристики (семеен статут, възраст, образование, занаятчийски или социален статут), характеристики на домакинствата (месечен чист доход, наличие на деца и техния брой), регионални и трудови характеристики (големина на региона, продължителна безработица, място на живеене - град или село и др.). Вероятността е определена по отношение на забранени дейности, дейности в домашното стопанство и тяхното съчетаване.

За установяване величината на СИ може да се използва иконометричен модел на множествена регресия от вида:

$$Y = A_1 + A_2Z_1 + A_3Z_2 + A_4Z_3 + A_5Z_4 + A_6Z_5 + U_t,$$

където Y е величината на скритата икономика, Z_1 - броят заети в третичния сектор, Z_2 - потребителските разходи на държавния сектор, Z_3 - вносът на промишлени предмети за потребление, Z_4 - инвестициите в преработващата промишленост, Z_5 - стойността на коефициента A в производствената функция на Коб-Дъглас. Този коефициент се определя чрез отношението $A = \frac{W/(W+R)}{L/(L+O)}$, където W са заплатите; $W+R$ - заплатите заедно с ренти; L - броят на работещите при наемни отношения, $L+O$ - броят на работещите при наемни отношения заедно с този на

работещите на собствена сметка, A - стойността на регресионния коефициент.

Моделът се отнася за неселскостопански отрасли. С известно приближение той може да се използва за оценяване на СИ и за отрасъл селско стопанство; има възможност за неговото усъвършенстване чрез изключване или добавяне на нови променливи.

Всеки от разгледаните методи за оценка на СИ има предимства и недостатъци. Ето защо е нецелесъобразно да се препоръчва изборът само на един метод за определяне нейния размер. Прилагането на различни методи има важно значение за разностранното разглеждане на третирания проблем, за получаване на реална картина за икономическите резултати, и за набелязване на конкретни мероприятия с оглед ограничаването на тази икономика. Използването на методите се преопределя от наличието на официална информация, което би позволило по-добре да се очертае диапазона на изменение размера на СИ. Този процес би трябвало да се извършва системно, а данните и получените резултати да се актуализират при всяка промяна на информацията.

СКРИТАТА ИКОНОМИКА – ИЗМЕРВАНЕ И ВЛИЯНИЕ

Иван Стойков
Параскева Димитрова

В студията е формулирано понятието скрита икономика (СИ). Направено е разграничение между формална и неформална икономика. Посочени са икономическите, административните, нормативно-правните и политическите фактори и причини за съществуването ѝ и формите на нейното проявление. Разкрито е състоянието на СИ в някои западноевропейски и ексоциалистически страни и САЩ. Дадени са различни методи за измерване на скритата икономика, съобразени с българските условия.

THE HIDDEN ECONOMY – MEASUREMENT AND INFLUENCE

Ivan Stoykov
Paraskeva Dimitrova

This paper formulates the concept for the hidden economy. A refine on the formal and the informal economy is made. It indicates the economic, administrative, normative-legal factors and reasons for its existence and the forms for manifesting of the hidden economy. It discloses the condition of the hidden economy in some West European and post-socialist countries and USA too. It gives different methods for measurement of the hidden economy that are concerned with the Bulgarian conditions.

СКРИТАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ¹

1. Проявление на скритата икономика. Икономически и социални последици

1. 1. Развитие, етапи и форми на проявление

През последните години скритата икономика (СИ) в България получи широко разпространение. Официално делът ѝ от brutния вътрешен продукт (БВП) се оценява на около 20%, но се изказват мнения за около 40 и повече процента. Надеждна информация за точния ѝ размер няма, тъй като не са провеждани специализирани изследвания. Все още няма общоприето съдържание на понятието СИ.

Наблюденията показват, че в България се проявяват почти всички форми на СИ. Някои от тях са в явна или полуживна форма, независимо от това, че са в нарушение на нормативните изисквания. Тази икономика в най-неприемливия ѝ вид - придружена с криминални деяния, се изразява чрез спорадични, но доста чести събития, разкриващи наличие на организирана нелегална дейност, забранена със закон.

Периодът на преход към пазарно стопанство се оказа благоприятен за развитие на СИ както в национален, така и в международен план. Ще бъде погрешно да се смята, че през този период скритата икономика у нас се разрасна вследствие само на политическите и стопанските промени в страната. Акселератор на нейното развитие са общите процеси на извършвания се преход в обхвата на всички бивши социалистически страни. За това допринесоха както тяхното тясно икономическо, политическо и социално обвързване, така и общите съвпадащи по съдържание, време и мащаби процеси на разрушаване на съществуващите структури, на отричане дълго утвърждаваните норми на общественото и политическо поведение. Не може да се изключва участието на лица и групировки от други държави.

За мащабното разрастване на СИ в България и в другите страни допринесе силното политическо противопоставяне във вътрешен и особено в международен план, намерило израз в локалните военни конфликти в бивша Югославия и някои азиатски републики от СССР. В този мащабен хаотичен процес България беше неволен участник и потърпевш. Към вътрешните противоречия, изразили се в остри политически и социални конфликти се добавиха и международните. Страната ни стана обект на международни

¹ Отделните части от студията са написани от: проф. д-р ик.н. Иван Стойков – точ. 1, точ. 3 и точ. 4 и от ст.н.с. д-р Параскева Димитрова – точ. 2.

организиран и неорганизиран дейности от обхвата на СИ, което ускори нейното развитие в различните й форми. Слабости в управлението на често сменящите се правителства създадоха благоприятна почва за това.

За СИ у нас се заговори явно сравнително по-късно и предимно през последните 10-15 години. До 1990г. официално признание за нея имаше, но се смяташе, че мащабите й не са от такова естество, че да влияят значително върху икономиката на страната. Въпреки това, признаваше се, че отделни нейни форми се разширяват и почват да придобиват все по-голяма стопанска роля. Някои от тях се стимулираха и с нормативни решения. Типично в това отношение е развитието на домашното стопанство, което започна да увеличава своя дял в задоволяването на лични потребности (самозадоволяване) на населението, да увеличава все повече стоковия си характер, утвърждавайки се като доставчик на стоковия пазара.

Развитието на СИ в големи мащаби се задържаше от централизираното управление на държавната и кооперативната собственост. Въпреки това съществуваха отделни нейни прояви, по-известните от които са свързани с икономически групировки и Международния автомобилен транспорт. Под прикритието на държавни фирми през периода след 1980г. тези процеси се активират. За това допринася и Указ 56, който създаде в първите си варианти значителни възможности пред държавните фирми да оперират с разполагаемия капитал. Като форма на мащабна СИ се разви създаването в други страни на дъщерни фирми чрез "роене" и смесени фирми с българско и чуждестранно участие със средства, получени за сметка на държавни фирми.² Това беше и началото на приватизирането и износа на капитали вън от страната. Дейността и финансовите резултати на задграничните фирми започват да излизат от контрола на държавата.

Периодът след 1989г. се характеризира като специфичен етап от развитието на СИ. Върху него са наложили своето отражение особеностите на прехода в страната и околния свят. Могат да се разграничат основно два етапа, а именно: първи - от началото на прехода (1990г.) до въвеждането на валутния съвет; втори - след въвеждането на валутния съвет.

Първият етап е характерен с няколко мащабни процеси - начало на масово раздържавяване на собствеността и натрупване на частни капитали, войната в бивша Югославия и въвеждането на ембарго върху търговията, поява на пирамидални икономически структури, пристъпване към регулирана от правителството приватизация, значителна по темпове инфлация, силно вариране на валутния курс, пълно либерализиране на търговията. Тези процеси протичаха под известното правило "каквото не е забранено е разрешено". Силно влияние върху тях имаше постановката, че държавата трябва да се оттегли от стопанската сфера, което се реализира в голяма степен на практика. В политически аспект са характерни силното политическо противопоставяне и честата смяна на правителствата, противоречивите им концепции по отношение на външната политика.

Първоначалният процес на по-масово раздържавяване започна със скрита приватизация под формата на износ на капитали в чужбина, като са

² Александрова, Г., Още едно правителство ще опита да спре преливането на държавни капитали зад граница. - в. Капитал, 14-20 ноември 1994г.

прилагани различни форми (основно незаконни) и е използвана държавната собственост в други страни за лично облагодетелстване. Най-често това се извършва чрез създаване в други страни на дъщерни фирми, фирми със смесено участие или със скрито българско участие, укриване на доходи от износ на стоки, износ на валута. В този процес предимство имаха бивши стопански и политически ръководители, които бяха в изгодна стартова позиция, използвайки държавното имущество, ръководните си места, служебните контакти и собствения си опит. В определена степен този процес е продължение на започналата скрита приватизация до 1990г. Форма на проявление на СИ, типична за периода е създаването на паралелни частни фирми, които под формата на доставчици или клиенти отклоняват доходи от държавните. Приемането на Закон за защита на конкуренцията (1992г.) на практика не даде резултати.

След 1990г. износът на капитали чрез "роене" на държавни фирми продължава да се разраства. Изградени са мрежи от задгранични фирми с неявно или явно българско участие, фирми транслиращи навън капитали, наричани "пощенски кутии", задгранични дружества, функциониращи като банки. Чрез тези канали се преразпределят значителни суми под формата на невъзвращаеми вземания, непогасени дялови участия, неправомерни или съзнателно неперфектни договори, скрити доходи и др. По този начин икономически стабилни български фирми се "обезкръвяват".³ Масова форма на скрита приватизация и предпоставка за скрита икономическа дейност през този период е раздаването на кредити, значителна част от които не се връщат, извършващо се под прикритието и за сметка на държавни фирми и предприятия.

Периодът на югоембаргото, наложено в условията на политическа и икономическа нестабилност в страната, даде силен тласък за явно и неявно осъществяване на дейности от обхвата на СИ в огромни мащаби и богато разнообразие - от "куфарна търговия" до влакови композиции на течни горива. Всичко това се осъществява под "невиждащия поглед" на държавното управление и международните наблюдатели. Спекулативната търговия се извършва едва ли не под покровителството на държавни органи с явното участие на административни и митнически служители под контрола на силови икономически групировки - известни, но недосегаеми. В резултат държавата претърпя значителни щети и финансови загуби, но частни търговци и групировки натрупаха значителни нерегистрирани и необложени доходи.

Форма на СИ, която бързо се разви, бяха пирамидалните финансови структури. Създавани под различна форма, общото между тях е, че акумулират парични средства от населението с обещания за високи лихви, евтини жилища, работа в чужбина, обучение и т.н. Скоро се разбира спекулативния характер на дейността им, но много повече време е необходимо за заличаване поне на част от вредните последици. Събрани и изнесени в чужбина са значителни суми без гаранция за връщане, без каквото и да е данъчно облагане. Публикацията във в. "Капитал" "Измамени гурбетчии протестираха пред НС" сочи данни за "Евробизнес клуб" излъгал

³ Александрова, Г., Ликвидацията на обезкръвения "Изотимпекс" за сега се отлага. - в. Капитал, 31 октомври - 6 ноември, 1994

над 500 души и изнесъл близо 900000 германски марки в чужбина. Броят на такива случаи е голям. Широка известност като "пирамиди" имат фирмите "Лайф чойс", "Югоагент" и редица др.⁴ Държавата и населението губят от това. Но истината е, че хората участват доброволно, а държавата не защитава своите интереси и тези на населението, въпреки наличието на законови основания - част от "пирамидите" реално функционираха като банки въпреки законовите забрани.

Началният етап на прехода към пазарна икономика е характерен и с мащабна дейност на силови застрахователни фирми, която през този период с основание е определена като "рекет". Принудителното събиране на "застрахователни" вноски под заплаха от насилие без съответна документация и регламентирано регистриране е форма на СИ, която се извършва за сметка на държавата, на дребните търговци и занаятчии и на населението.

Скокообразното принудително, а понякога дирижирано вариране на инфлацията, от която голяма част от населението загуби част от наличните си средства в полза на валутни спекуланти, също трябва да се причисли към типичните за етапа до въвеждане на валутен съвет форми на СИ. Резките промени в цените на стоките за потребление и на валутния курс донесоха огромни печалби от стокови и валутни спекулации, които останаха необложени със съответни данъци в приход на държавния бюджет. Напротив, под различни форми, в т.ч. и чрез банковата система, се "източваха" държавни средства в частни ръце.

Наред с мащабните прояви на СИ масово, макар и в малки размери, се разви търговия на дребно с легално или нелегално произведени или внесени стоки. При нея спекулативният елемент се изразява във вариране на цените, скрит нерегистриран внос или производство и съответни необложени с данъци доходи. Част от нея е извън обсега на контролните и финансовите органи. В известна степен тя е толерирана и продължава да се развива като форма на заетост и източник на доходи за значителна част от населението. Тя отчасти е и регулатор на цените, налагани от фирми, владеещи магазинната мрежа.

С относително малък дял в общия обем на СИ, но характерни за този период бяха осъществяването на сделки между фирмите на бартерна основа и плащането на стоки в брой. Като форми при които регистрирането на финансовите потоци и доходи е затруднено те дават възможност да се скрият от облагане доходи, а също и да се присвояват средства от държавни фирми. Несигурността при пренасянето на големи суми и по-късно засиленият контрол ограничиха разрастването на плащанията в брой като форма на СИ.

През целия разглеждан период над икономиката на страната господстват монополни структури, които имат определено влияние и дори участие в държавния апарат. Това дава отражение и върху вземаните решения и други управленски актове, а също и върху действието на контролните органи. Не са единични случаите, когато за явно спекулативна дейност не може да бъде търсена наказателна отговорност поради липса на законово основание. Често се среща и твърдението, че закони има, но няма

⁴ В. Капитал, бр.24, 19-25 юни 1995

кой да ги изпълнява. И зад едното, и зад другото прозират лични или колективни интереси, елементи на корупция. И у нас, както и в други страни, осъществяващите скрита икономическа дейност в големи мащаби търсят закрила и опора във властта.

Обект на СИ стана и имущество на държавата и общините. Държавна и общинска собственост се използва или дава под наем за ползване от фирми и физически лица срещу минимално заплащане. Това става както с имущество в страната, така и извън нея. Не са редки случаите, когато общински фирми дават под наем, предоставени им от общините сгради и техника и с получените средства осигуряват заплатите си. В същото време техни задължения се прехвърлят на общините. А дългове на държавни предприятия, част от които са следствие на лошо ръководство и присвояване, се приписват на държавата.

Своеобразна форма на ощетяване на държавата чрез използване и присвояване на нейна собственост се осъществява посредством нереалните оценки на дълготрайните материални активи. Поради високата инфлация цените, по които се водят счетоводните записвания и се правят амортизационни отчисления останаха далеч под реалните. Това разкрива възможности за спекулативни операции при използването или продажбата на имуществото. Резултатът е декапитализиране на предприятията, затрудняване на дейността им, понижаване на доходите. Естествено, крайни потърпевши са държавата и работниците, които разчитат на доходи от това имущество.

Както се вижда от прегледа, сравнително краткият период от 1990г. до 1997г. е наситен с богати форми на СИ в съчетание с незаконна и престъпна дейност в нарушение както на нормативни решения, така и на морални норми на обществено поведение. Може да се стигне до обобщаващия крайно неблагоприятен извод, че водещ мотив в икономическото поведение на икономическите субекти, а също и на участващи в управлението на икономиката в страната, през периода е акумулирането на средства в ръцете на лица, фирми и групировки, които успешно са използвали своето положение в стопанската и административната система, мястото си във властта и насилието. Собственото благодетелстване е поставено пред обществените интереси. Този факт се потвърждава от нарасналата имотна и финансова поляризация на населението - много богати, парадирани с богатство, лукс и разхищение и много бедни, живеещи с доходи под жизнения минимум и при крайно лоши условия. И всичко това при декларации за социално общество, грижи за нацията и перспективите на държавата. В този период СИ изигра ролята на източник на богатство за едни, на средства за препитание на други и на бедност за трети. В крайна сметка държавата се оказа със силно понижен икономически потенциал. При голям външен дълг се разполага с дестабилизираны предприятия, имащи значителни задължения, остарели технологии, изостанала техническа база и обезверен персонал.

Характерно за този период е колебливото изграждане на нормативната основа, върху която се осъществяваше управлението на икономиката. Действащите до 1990г. закони, постановления на Министерския съвет и подзаконовы разпореждания бяха обявени за негодни, което ги обезсилваше, независимо от тяхната действителна пригодност. Новите закони се създаваха

трудно, след остри политически и икономически противоречия, поради което неизбежно носеха отражение на интересите на по-силната страна, а нерядко и лични интереси. Смяната на управляващата политическа сила се съпътства със замяна на законови положения. Доказателство за това са неколkokратните промени в едни и същи закони в рамките само на една година. Без съмнение тези промени даваха своето отражение върху поведението на стопанските субекти и им позволяваха да нарушават в собствена изгода и за сметка на държавния бюджет финансовите си задължения. В същото време те силно затрудняваха дейността на контролните органи, които бяха разколебани от настъпилите промени и бяха в процес на реструктуриране.

Могат да се посочат редица конкретни несъвършенства на приети през този период решения. Например в приетата с Постановление на Министерския съвет 295 от 9.12.1994г. Наредба за регистриране и контрол на задграничните дружества с българско държавно участие в раздел IV "Отчетност и финансови резултати" не се предвиждат регистрирани загуби и поведението на дружествата в такива случаи. Допуска се реализираната печалба да се ползва за "...организиране на допълнителни дейности" без никакви уточнения за контрола върху тях. Вратата за изтичане на капитали е отворена. В Правилника за реда за упражняване правата на собственост на държавата в предприятията, приет с ПМС № 7 от 25.01.1994г. , изменение от 30.06.1995г. в раздел V, член 18, алинея 1 се казва, че "...при продажба, замяна и наем на дълготрайни активи на държавни предприятия се провежда търг или конкурс". В следващата алинея 2 се допуска сключване на договори за продажба, замяна и наем без търг и конкурс, без да се конкретизира в кои случаи то е възможно. Фрапиращи последици имаше Постановление на Министерския съвет №133 от 14 декември 1990г. За осигуряване на условия за развитието и функционирането на фондациите, с което фондации, извършващи дейност съгласно чл.149-152 от Закона за лицата и семейството се освобождават от държавни и местни данъци, такси и мита. То отвори широко врати за СИ за сметка на държавния бюджет и беше умело използвано.

Нестабилността на нормативната основа на стопанското управление се отрази непосредствено върху дейността на административните органи, осигуряващи изпълнението на управленските решения и контрол върху стопанската дейност. Най-уязвими и най-често критикувани са правителствата и държавният чиновнически апарат. Правителствата заради техните решения, които или не са изгодни на определени страни, или в стремежа да задоволят нечий претенции допускат компромиси. Често атакувани са членове на правителствата за връзки с икономически групировки, интересите на които защитават. Трудно е да се оборят такива обвинения, тъй като действително правителствата през този период работеха под силния натиск на различни икономически групировки, търсещи своята изгода с позволени и непозволени средства. В резултат на подробен преглед Иво Прокопиев в статия под заглавие "Нация без капитал"⁵ разглежда "...администрацията в положение на заложник на конюнктурно променящите

⁵ Прокопиев, И., Нация без капитал, в. Капитал, 20-26 февруари 1995.

се икономически интереси на съществуващия едър бизнес". В действителност, правителствата осъществяват своята дейност под натиска на едрия бизнес, партийните коалиции и криминалните групировки, стремящи се към легализиране на своята дейност, без да се отказват от силовите подходи. При това положение логични са ограничените възможности на правителствата, компромисността и конюнктурността на решенията.

При тази общоикономическа и управленска ситуация административно-чиновническият апарат е в особено положение. От една страна, той е слабо платен, което продължава и до днес, а от друга е подложен на изкушението за огромни доходи под форма на участие в подставени (паралелни) фирми или подкупи в парична или друга форма, израстване в служебно положение. Въздействат и различни форми на принуда. При такава обстановка разглежданият като сива маса в сянка чиновнически апарат, в условията на нормативна неопределеност и слаб контрол взима своя дял като използва мястото си в държавното управление. Резултатът е отрицателен не толкова заради присвоените пари и други изгоди, а заради бюрократичните пречки, които се създават пред стопанската дейност от монополното положение на администрацията.

Широко разпространена е и бюрокрацията. По повод на незаконния трафик по време на ембаргото над бивша Югославия Иво Прокопиев⁶ стига до извода, че "...ембарговите операции изискват добра координираност на всички институти - митници, служби за сигурност, железници, гранични войски, от които зависи незаконното пресичане на границите. Това позволява корупцията в държавния апарат да достигне до такова ниво, че самите държавни служители да бъдат мотивирани да развиват трафика". Нарушенията и спекулациите във връзка с югоембаргото са само една от сферите на влияние на администрацията. По отношение на "пирамидите" самото заглавие на статията "Пирамидите разголиха безхаберие то на властите"⁷ говори за констатацията по отношение ролята на административното управление - парламент, правителства, изпълнителна власт, съдебна власт, Българска народна банка. Покровителственото отношение или безразличието към дейността им са позволили на "пирамидите" да присвоят огромни суми и да извършват явни данъчни нарушения. Няма съмнение, че и бизнесът, в т.ч. частният, също е подложен на "капризите на бюрокрацията". Л. Василев констатира "Частният бизнес е недоволен от високите данъци, нелоялните партньори и чиновници"⁸ и "Като основни трудности частните бизнесмени посочват икономическото законодателство, лихвения процент, валутния курс, наличието на много посредници и не на последно място враждебното отношение на общинските администрации към частната инициатива". В областта на строителството като илюстрация може да се посочи цитат от статията на Г. Тодорова "...във въпросните територии (южните части на София- бел. на автора) е извършено голямо по обем незаконно строителство, с което също са свързани общински служители".⁹

⁶ Пак там.

⁷ В. Капитал, 19-25 юни, 1995

⁸ В. Капитал, 12-18 декември, 1994

⁹ В. Капитал, 31 окт.-6 ноември, 1994

Не е нужно да се изброяват случаи от всички сфери на стопанската и други дейности, за да се докажат участието и ролята на бюрократичния апарат за съществуването и разширяването на СИ през разглеждания период. Той масово е въвличен и пряко обвързан със СИ и се облагодетелства, използвайки своето положение в съчетание с принудата от страна на бизнесмените и техните интереси. Бизнесмени, с голям или по-малък подкуп и отчасти с насилие, решават проблемите си, администрацията получава своя дял, ощетени са само държавата и тези, които разчитат на нейните грижи.

Като специфичен етап в управлението и състоянието на икономиката на страната, със значително отражение върху развитието на СИ, може да се разглежда периодът следващ въвеждането на валутен съвет и фиксирането на лева към германската марка. Успешното прилагане на мерките за задоволяване изискванията на Международния валутен фонд и Световната банка за намаляване на държавния дефицит, задържане на инфлацията, понижаване на лихвения процент, забавяне растежа на доходите силно ограничи варирането и нестабилността на икономиката. Ускори се процесът на утвърждаване на пазарните институции, подобри се контролът върху стопанската дейност. Част от СИ, предимно в областта на формалната, се ограничи значително. Събираемостта на данъците и задълженията към бюджета се повиши. Намаляха възможностите за спекулативно обогатяване чрез кредитни, валутни и други финансови операции.

Не може да се твърди, че проблемите на СИ са решени или са на път да бъдат решени. Тя остава със значителен дял в икономиката на страната и ще продължава да оказва силно влияние. Но може да се очаква, че е спрял нейния растеж, ограничени са противообществените форми на съществуването ѝ. В същото време трябва да се отчете, че предпоставките за СИ в големи мащаби се запазват. Това се дължи вече не толкова на слабости в управлението, колкото на обективните условия. Високият дял на безработните ще се запази в близко бъдеще. Дребният частен бизнес се утвърждава бавно и противоречиво. Спекулативните елементи в дейността на големите икономически групировки все още съществуват. Не е ликвидирана корупцията в държавния апарат. Процесите на преразпределение на собствеността продължават. Наред с раздържавяването започват процеси на вторично преразпределение, което се заражда и провежда в голяма част от приватизационните фондове. Все още силно е влиянието на външните за страната фактори. Всичките тези процеси, които не са единствени, наред с противоречията в политическата сфера и противопоставянето между изпълнителната, съдебната и други власти, благоприятстват СИ и ще продължат да утвърждават нейното съществуване, а възможна е и поява на нови форми.

1.2. Очаквания за скритата икономика

Естествено възниква въпросът за противодействие на отрицателните процеси, свързани със СИ. Преди всичко това е общественото отношение, намиращо израз в масови недоволства от влошаването на жизненото равнище. Явната спекула и ограбването на държавата предизвикват

различни форми на остри масови протести, с които управляващите трябва да се съобразяват. Процесите на недоволство се използват от политическите противници на управляващите за дестабилизация на обстановката. Потребността да се направи нещо по-радикално расте, а в същото време възможностите на управляващите и авторитета им намаляват. Правителство и управляваща партия се оказват притиснати от масовите протести, политическите опоненти и собствените предизборни декларации, от една страна, и бизнес групировките, от друга. Силно е влиянието и на средствата за масово осведомяване, които макар и с частични случаи разкриват истинските причини за бедственото положение и засилват създаденото и без това социално напрежение.

При такъв хаотичен процес на обществено поведение и нестабилни правителства не може да се очаква рязка промяна. По-силни се оказват естествените закони на икономическия и обществения живот. Придобитите законно или не капитали търсят своята реализация в стопанската сфера. Силвите групировки, действащи първоначално в сянка, започнаха да търсят легализиране и узаконяване на своите действия, преминавайки към регламентирани законосъобразни дейности. Постепенно икономическите групировки установяват свои зони в банковата система, производството, застраховането, търговията, туризма, измествайки все повече държавния сектор. Мащабите на тяхната дейност все по-трудно се вметват във формите на сенчестата икономика. Пример в стремежа за легализиране на по-рано сенчеста дейност е описан в статията "Застрахователният пазар все още не е разпределен", където доста подробно са описани подходите и действията за преразпределение на сектора.¹⁰ Новосъздадените фирми, в т. ч. и създадените с капитали натрупани чрез СИ, трябва да растат, да разширяват дейността си в страната и в чужбина, да се представят с името на фирми, заслужаващи доверие. Търси се все по-голяма сигурност в перспектива. Това може да се постигне само по явен път, без обаче да се изключва категорично използването на сенчести форми. Доколкото СИ пречи на техния бизнес, предимно чрез конкуренция, големите фирми имат интерес да я потискат и самите те ограничават нейното развитие. Тези процеси се налагат и от постепенното утвърждаване на нормативната основа на пазарната система, създаването и функционирането на специализирани държавни контролни институции, от активизирането на държавните органи под натиска на обществения протест. Не може да се твърди, че СИ е на път да бъде сведена до нормални мащаби. Но в хода на нормализиране на икономическите отношения тя естествено ще бъде сведена до приемливи мащаби.

Какви са формите и мащабите на СИ, които сега се очертават като най-разпространени? Отговорът на този въпрос може да бъде многозначен и зависи предимно от очакванията по отношение на поведението на управляващите държавни органи. Създадените икономически предпоставки и нормативни решения са основата, върху която ще се осъществяват по-нататък СИ и мероприятията за нейното ограничаване и легализиране.

¹⁰ В. Капитал 16 - 22 октомври, 1955

Без съмнение, проявите на тази икономика, свързана с криминални престъпления, наркомания, проституция и други с такъв характер, преследвани от закона, ще бъдат подложени на по-активно въздействие с оглед възможното им ликвидиране. Решителна роля ще имат изпълнителната и съдебната власти, доколкото са създадени законови основания за това. Активизиране на тези органи може да се очаква под натиска на категоричното обществено мнение за незадоволителната им работа досега. Не може да се очаква нормално развитие на икономиката и на международен престиж на страната в условия на беззакония и спекула.

Друг клон на СИ - нелегалният или нерегистриран внос и износ на стоки, парични и други ценности, фиктивен износ на стоки, неточна митническа регистрация, фалшифициране на вносно-износни документи ще запази в близко бъдеще значителната си роля в скритата и явната икономика. Но тя ще се ограничава, доколкото няма ситуации от рода на югоембаргото и се стабилизират икономическите отношения със съседните държави. През последните години се създадоха нови нормативни документи, които осигуряват правова основа за проследяване на митническите нарушения и подобряване организацията на работата на митниците. Бившият началник Главно управление "Митници" подчертава, че "Борбата с корупцията е борба с предпоставките за корупцията".¹¹ Без съмнение, митническата дейност трябва да бъде обект на постоянен контрол, доколкото митниците са пропускателен пункт за стопански нарушения, извършвани във и вън от страната.

Данъчното облагане и събираемостта на данъците са постоянен проблем в преследването на деяния от обсега на СИ, ощетяващи чувствително държавния бюджет от постъпления. У нас през предстоящия период проблемът се поражда от няколко източника. Първо - контролът върху данъчното регистриране не е достатъчно добър. При сегашната организация данъчните служби не са в състояние да следят, контролират, регистрират и санкционират нарушенията. Пълен контрол е невъзможен, а за избирателен утвърдена практика няма. Второ - данъците са високи, широка е данъчната основа. На срещата в гр. Сандански с представители на Световната банка и Международния валутен фонд, състояла се през март 1998г., един от въпросите за обсъждане е бил намаляването на данъците, вкл. на ДДС с оглед облекчаване на данъчната тежест.¹² Трето - средствата на по-голямата част от данъкоплатците, особено на населението не съответстват на размера на данъчните облагания. Дори и без данъците част от населението живее при условия под жизнения минимум.

Засиленият контрол принуди търговците да работят с касови апарати, но значителен е броят на тези, които регистрират само част от оборота. В тази сфера е необходим особено строг контрол, доколкото са възможни спекулации с произхода на стоките, качеството, цените, регистрацията.

Размерът на нерегистрираното производство продължава да бъде значителен, въпреки въвеждането на бандерол върху някои стоки. Честите съобщения за разкрито нелегално производство, фалшиви бандероли и др.

¹¹ Няма уволнен за корупция митничар. - в. Капитал, 21 - 27 ноември, 1994.

¹² Искаме от МВФ по-ниски данъци, в. Стандарт, 20 март, 1998.

говорят че неговите мащаби все още са значителни. Всеизвестна е кампанията срещу нелегалното производство и контрабандният износ на компакт дискове. Контролът върху производството и реализацията на държавните предприятия, особено тези, които носят загуби на държавния бюджет, трябва да се засили.

Безработицата ще стимулира съществуването на редица форми на СИ, осигуряващи доходи за съществуване на големия брой безработни и техните семейства. Потенциалният социален конфликт ще продължава да принуждава търпимост към тях. Възможно е част от занимаващите се с този род бизнес да легализират дейността си както под принудата на властите, така и с преминаване към друга социална категория. Едно от средствата за ограничаване наемаването на работници без регистрация е контролът върху фирмите в области като строителство, сезонните производства, надомното производство, където броят на неофициално заетите е най-голям.

Домашното стопанство като елемент на неформалната икономика ще има нарастващ дял. За това допринася процесът на връщане земя на собствениците, принудителното връщане в селата на част от градското население, въпреки че това са предимно пенсионери и, че повечето пребивават там само през активния сезон за полска работа. В тази насока влияят постепенното съживяване на животновъдството и започналото снабдяване с техника за малки земеделски стопанства. С разширяването на домашното производство ще расте частта от продукцията реализирана на пазара. През следващите години може да се очаква по-значително увеличаване дела на домашното стопанство в брутния вътрешен продукт на страната, а също и делът му на стоковия пазар. С това нараства и необходимостта от по-пълно отчитане и реално данъчно облагане на доходи от селскостопанска дейност. С връщането на земята се разшири прилагането на арендната форма и съответно се увеличиха рентните доходи, които подлежат на данъчно облагане.

Прегледът показва, че като цяло през следващите години високият дял на СИ ще се запази с тенденция към съкращаване. По-голямо намаление може да се очаква за дела на тези нейни форми, които са противозаконни и граничат с престъпността. Предизвиканите от икономически трудности, като безработица, ниски заплати и пенсии, форми на СИ ще се запазят и размерът им ще зависи от условията на работа и заетостта. Значителен фактор за тяхното съществуване, а и възможно нарастване на влиянието им, е приватизацията. Вследствие на извършващата се приватизация, която не протича съвсем безпроблемно, се очаква задържане на високото равнище на безработица. Предприятия, които са приватизирани и такива в процес на приватизация освобождават работници, независимо от договореностите, понижават или дълго време не изплащат заплатите, което естествено тласка работниците към търсене на допълнителни доходи, предимно от обсега на СИ. Трябва да се отчете, че това в същото време поражда отрицателно отношение към държавните институции и техните разпоредби. Създава се впечатление, че държавното управление не е в състояние да осигури поне минимума за съществуване на част от населението или да защити интересите на работещите в държавните предприятия, което подронва неговия авторитет.

Ходът на масовата приватизация показва, че и този процес крие възможности за сенчеста дейност от типа на "пирамидите". След първичния процес на създаване на приватизационни фондове протичат вторични процеси на преразпределение на собствеността чрез окрупняване в холдинги и вътрешно преразпределение. Холдингите остават затворени за масата притежатели на малък брой акции. Управлението и разпореждането със собствеността е в ръцете на сравнително малък кръг лица, които не могат да бъдат контролирани с използване на традиционните средства.

От страна на държавното управление усилията трябва да бъдат насочени преди всичко към ограничаване и ликвидиране на СИ, свързана с противозаконни и престъпни действия в големи мащаби. Може би на следващо място по важност е строгият контрол върху дейността на митниците. Незаконните производство и търговия на едро и дребно също трябва да бъдат обект на ограничение с тенденция към изваждането им от сянка и легализиране, доколкото са обществено полезни и не противоречат на законовите изисквания. Безспорно е, че противообществени дейности от обсега на СИ трябва да бъдат преследвани и ликвидирани.

2. Оценяване на скритата икономика в България

2.1. Резултати от анкетно проучване

Целта на анкетното проучване е да се получат оценки за величината на СИ, икономическите причини и фактори, които я пораждат, както и за перспективите за нейното разпространение в близкото бъдеще.

Подборът на анкетираните специалисти се основава на възможността им да дадат правилни и компетентни отговори на поставените въпроси от областта на икономиката и причините за възникване и формите на нейното проявление. Специалистите участват в производствени дейности както в държавния, така и в частния сектор. По този начин се получава по-реална представа за състоянието и развитието на СИ в различните сектори и сфери на стопанството. Броят на анкетираните специалисти е 120. Отговорите на въпросите се разглеждат и анализират последователно.

Независимо от придобитата вече популярност на СИ в гражданското общество, на анкетираните се поставиха въпроса относно смисъла и съдържанието на понятието "скрита икономика".

Относно съдържанието на понятието "скрита икономика"

Понятието "скрита икономика" се свързва с наличието на недекларирани доходи от: неплащане на данъци поради тежко данъчно облагане, необявяване на доходи от регистрирани и нерегистрирани производства и услуги, доходи от забранени дейности - производство на алкохол, търговия с наркотици, проституция, контрабанда с акцизни стоки, продажба на оръжие, нелегален внос и износ, застрахователен бизнес, корупция в административните, митническите и правораздавателните органи и дейности от домашното стопанство.

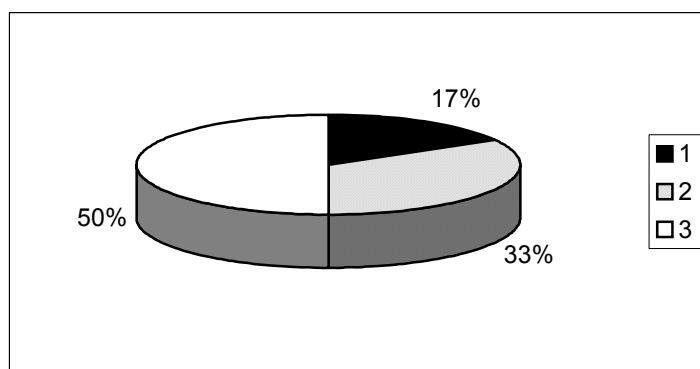
Специалистите от държавния сектор свързват определението на понятието СИ с причините за появата ѝ. Според тях тя е нерегистриране на доходи от незаконни дейности и от домашното стопанство. Обобщавайки

отговорите на всички специалисти се установяват следните виждания за определянето на понятието "скрита икономика" като нерегистриране на доходи от (фиг. 1):

- регистрирани фирми, необявили доходи, поради тежко данъчно облагане - 35%;
- нерегистрирани фирми, извършващи разрешени от закона дейности - 25%;
- незаконни дейности - 40%.

Фигура 1

Скритата икономика като нерегистриране на доходи

1) регистрирани фирми - 35%; 2) нерегистрирани фирми - 25%; 3) незаконни дейности - 40%

Фактори, влияещи върху развитието на скритата икономика

Основните фактори, които предизвикват съществуването и развитието на тази икономика, според анкетиранияте специалисти, могат да бъдат класифицирани в три блока:

- икономическо състояние на страната;
- липсата на достатъчна законова база и неутралната позиция на държавата;
- бавно протичане на приватизационния процес и създаване на частния сектор;
- външни за страната влияния.

От факторите, произтичащи от икономическото състояние на страната, на първо място са посочени високото равнище на безработицата, ниските доходи на голяма част от населението и стремежът за получаване на повече пари. Особено място е отделено на незаконовите дейности. Към тях са отнесени корупцията в администрацията, правораздаването, финансовите органи, здравеопазването и образованието, връзката на полицията и прокуратурата с престъпния свят, застрахователния бизнес, проституцията и др.

Вторият фактор - липсата на достатъчна законова дейност и неутралната позиция на държавата се обяснява както с отсъствието на съответни закони, честите допълвания и промени на съществуващите, непривеждането в действие на приети вече законови актове, така и с принизения данъчен и митнически контрол и контрола от страна на държавните органи. Това се изразява с непредприемане на достатъчно строги санкции и мерки за предотвратяване съществуването на действия, създаващи предпоставки за СИ. За такива действия са посочени принизеният контрол при износа и вноса на стоки, бартерните сделки, неточното определяне размера на митата и акцизите и т.н.

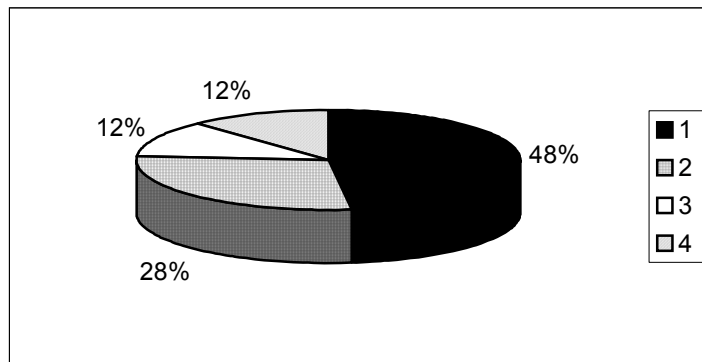
По отношение на третата група фактори, произтичащи от забавянето на процеса на приватизация и осъществяването на структурни промени в икономиката се смята, че действието на този фактор би се намалило при спазване на всички законови изисквания за плащането на данъците.

Към четвъртата група са отнесени фактори, които са свързани с географското разположение и преминаването на трафика на наркотици през нашата страна, наличието на международни санкции към бивша Югославия и произтичащите от това незаконен внос и износ, осъществяваната куфарна търговия на границата и др.

Разпределението на значимостта на всяка от тези групи фактори е, както следва (фиг. 2):

Фигура 2

Разпределение по значимост на факторите

1) фактори, свързани с икономическото състояние на страната - 48%; 2) фактори, произтичащи от наличната законова база и нейното провеждане в действие - 28%; 3) фактори, възникващи от забавянето на приватизационния процес - 12%; 4) други фактори - 12%

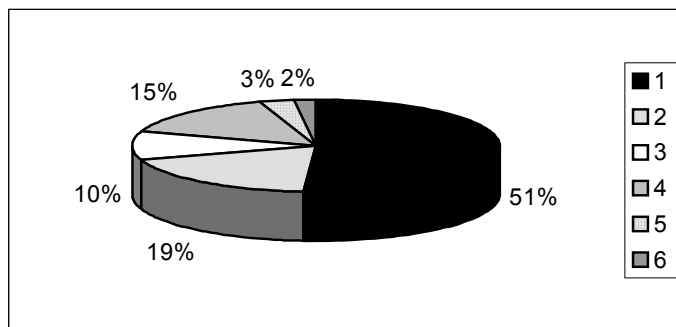
- свързани с икономическото състояние на страната - 48%;
- произтичащи от наличната законова база и нейното провеждане в действие - 28%;
- възникващи от забавянето на приватизационния процес - 12%;
- други фактори, довеждащи до нарастване на скритата икономика - 12%.

Това разпределение показва, че основните фактори, които предизвикват съществуването и развитието на тази икономика, са свързани с ниския стандарт на живот, малките доходи и високите данъци, които затрудняват съществуването на населението и зараждащия се дребен и среден бизнес. Следователно за намаляването на нейния дял трябва да се провеждат мероприятия за подобряване начина на живот, намаляване на данъчното бреме, облекчаване дейността на фирмите и осигуряване спазването на данъчните и митническите закони чрез санкции, глоби и по-сериозни наказания.

Отрицателните последици от скритата икономика
Те могат да бъдат групирани, както следва (вж. фиг. 3):

Фигура 3

Отрицателни последици от скритата икономика

1) неплащане на данъци; 2) бързо забогатяване; 3) корупция в правораздаването; 4) неплащане на осигурителни вноски; 5) незаконно производство на алкохол; 6) други

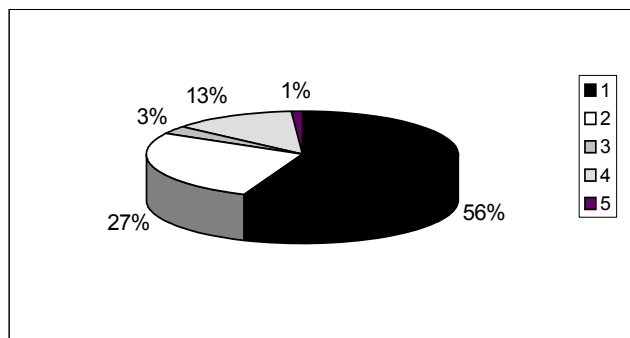
- неплащане на данъци и като резултат на това понижаване на отчетения БВП - 51%;
- бързо забогатяване на част от населението за сметка на останалите и рязко разслоение на бедни и богати - 19%;
- като резултат от корупцията в правораздаването - пускане на свобода на престъпници и застрашаване сигурността на населението - 10%;
- неплащане на осигурителни вноски на работещите в законови дейности при необявяване на доходите - 15%;
- незаконно производство на алкохол, разпространение на наркотици сред младото поколение - 3%;
- други причини - 2%.

Основните причини от отрицателното действие на СИ са укриване на доходи и неплащане на данъци, довеждащи до намаляване на величината на БВП. Това ще рефлектира върху много други фактори и показатели, определящи нашето икономическо развитие.

Положителни страни от действието на скритата икономика
 Като такива анкетираните посочват (фиг. 4):

Фигура 4

Положителни страни от действието на скритата икономика

1) разкриване на работни места; 2) укрепване на фирми от малкия и средния бизнес; 3) създаване на условия за конкуренция на фирми от един и същ бранш; 4) закупуване на техника за селско стопанство; 5) други причини

- разкриване на работни места и осигуряване на доходи за част от безработните и на допълнителни доходи на работещи за подобряване равнището им на живот - 56%;
- укрепване съществуването на фирми от малкия и на част от средния бизнес при бързопроменящите се условия на пазара и липсата на стабилност; създаване на условия за отделяне на средства за закупуване на основни средства за производство с дълготрайна употреба - 27%;
- създаване на условия за конкуренция чрез съществуване на фирми от един и същ бранш - 3%;
- закупуване на техника за подобряване обработването на земята и завишаване на жизненото равнище на селското население с доходи на домакинствата от продажбата на стокова продукция - 13%;
- други положителни причини - 1%.

Делът на скритата икономика в БВП

Специалистите го определят в следните диапазони: до 10% от БВП - 8%; до 20% от БВП - 7%; до 30% от БВП - 25%; до 40% от БВП - 33%; над 40% от БВП - 27%.

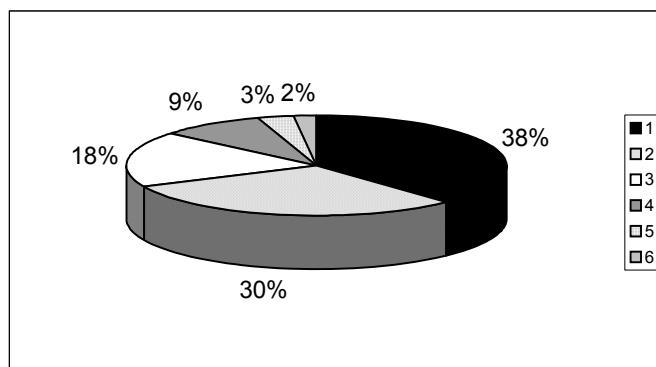
Посочените оценки показват предположението за значителен размер на СИ и за голямото ѝ влияние върху цялостното икономическо развитие. Ако се обобщят двете най-високи допускания за величината на СИ между 30% и 40%, то нейният дял от БВП от порядъка на 30 - 40% се прогнозира от 58% от анкетираните.

Разпространение на скритата икономика

Чрез този въпрос се цели да се установи делът на СИ в различните сектори (фиг. 5). Отговорът показва ранжиране на сферите на проявлението й в зависимост от големината на нейния дял в БВП. Сферите на проявление, които подлежат на подреждане, са: търговия, администрация, съдопроизводство, банки, индустрия, спорт и други. Според 38% от анкетираните се приема, че най-разпространена е СИ в търговията, осъществявана от малките магазини, уличните търговци и куфарната търговия, където продажбите не се таксуват с касови апарати и по този начин се укриват доходи. Същевременно печалбата им от продаваните стоки е значително по-голяма от регламентираната, а качеството неконтролируемо. На второ място в подреждането е дейността на митническите органи. Приема се, че 30% от СИ се дължи на действия в тази област. С не по-малко значение са сферите, свързани с корупция в администрацията и съдопроизводството, в образователната система и здравеопазването. Според анкетираните в тези дейности тя е 18%. За останалите области на проявление на икономиката ранжирането е, както следва: в банките - 9%, спорта - 3% и индустрията - 2%.

Фигура 5

Разпределение на скритата икономика по отрасли

1) търговия; 2) Митнически органи; 3) Администрация и съдопроизводство; 4) Банки; 5) Спорт; 6) Индустрия.

Определяне на дела на заетите в скритата икономика от общия брой заети по отрасли

Най-значителен е делът на заетите, които укриват доходите си в търговията, където техният брой е 50%. Този дял се приема от 48% от анкетираните. На второ място по дела на участващите в СИ са заетите в сектора услуги. В него повече от 20% не дават документи, чрез които да регистрират доходите си и въз основа на тях да плащат данъците си. Така ги подреждат 25% от анкетираните. На трето място е отрасъл строителство, където 21% от работещите не са регистрирани и за тях не се плащат осигурителни вноски. Такова подреждане е направено от 23% от

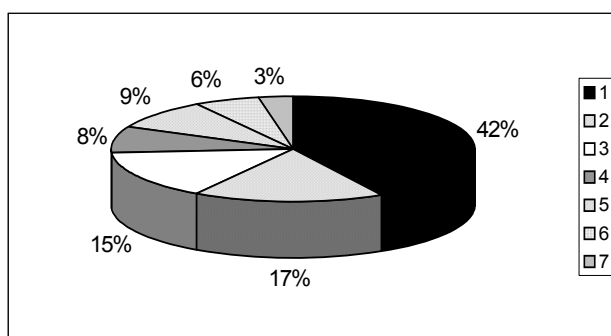
анкетираните специалисти. На последно място са поставени заетите в отраслите селско стопанство и промишлеността, където делът на заетите със скрита икономика е само 1%. На това становище са 4% от специалистите.

Форми на укриване на неформалните дейности

Най-разпространените форми за укриване на неформалните дейности се подреждат по значимост от анкетираните, както следва (виж фиг. 6):

Фигура 6

Форми на укриване на неформални дейности

1) нерегистриране на част от приходите; 2) подкупи; 3) невярно деклариране; 4) валутни операции; 5) отчитане на ненаправени разходи; 6) отчитане на потребление на домакинството, като разход на фирмата; 7) отстъпки и комисионни при продажба на стоки.

- нерегистриране на част от приходите от продажби - 42%;
- подкупи - 17%;
- невярно деклариране - 15%;
- валутни операции - 8%;
- отчитане на разходи, които не са били направени в действителност - 9%;
- отчитане на покупки за крайно потребление на домакинствата, като разход на фирмата - 6%;
- отстъпки и комисионни при продажба на стоки - 3%.

Мерки за борба с отрицателните прояви на скритата икономика

Предложените мерки за намаляване на дела на СИ са:

- насърчаване на дребния и средния легален бизнес чрез стимулиращо данъчно облагане;
- засилване на финансовия и данъчния контрол;
- създаване на подходяща управленска структура и въвеждане в действие на закона за държавния служител;
- наличие на стабилни закони и създаване по необходимост на нови за ограничаване създаването на предпоставки за скрита икономика;
- строг контрол върху търговията с акцизни стоки;

- разкриване на работни места чрез създаване на нови производства и структурни промени в икономиката; приемане на работа на млади специалисти и работници при наличие на данъчни облекчения на фирмите, които спазват това изискване;
- подобряване на заплащането на работещите и на пенсионерите; повишаване на равнището на живот на населението;
- насърчаване на фирмите за инвестиране на част от доходите;
- създаване на условия за производство и конкуренция в страната с оглед ограничаване на спекулативното нарастване на цените в страната;
- по-голяма ефективност на съдебната система, ограничаване на корупцията в нея и интегрирано взаимодействие между полиция, прокуратура и следствие; граждански контрол върху съдопроизводството и неговите резултати;
- създаване на закон за здравното осигуряване на населението и контрол върху неговото въвеждане в действие;
- наличие на възможност за съпоставяне на статистическата информация с информация от алтернативни източници и съвместен контрол между различните органи - данъчни, митнически и др.;
- изграждане на такава система на националните сметки за обработка на статистическа информацията, която адекватно да отразява икономическата среда в страната и да я съпоставя с аналогична информация от финансовите, съдебните и митническите органи и т.н.; усъвършенстване на нормативната уредба за статистическата отчетност чрез нови показатели и актуализиране на старите в съответствие с методологията на Евростат;
- създаване на строги законови действия за борба с организираната престъпност, борба със силовите групировки;
- оздравяване на финансовата система; създаване на компетентен и отговорен състав за реализиране на контролните функции относно нерегистрираните доходи.

Прояви на скритата икономика в близкото бъдеще

По този въпрос анкетираните посочват същите фактори, които досега създават предпоставки за нейното съществуване. Това показва, че те не виждат в близко бъдеще промяна на мерките за ограничаване на нейното съществуване. Следователно може да приеме, че се очаква неутралната позиция на държавата да бъде все още в сила и забавяне подобряването на жизнения стандарт на населението. Като ново във формите за осъществяване на СИ са посочени следните:

- намаляване на възрастовата граница на проституцията;
- разпространение на наркотици между учениците дори в началните класове;
- срастване и разпространение на корупцията във всички сфери на икономиката и във високите етажи на властта;

- приватизация на черно и нетърсене на отговорности за произхода на парите;
- корупция при попълването на имотните и данъчните декларации.

Разгледаните форми на проявление на СИ показват, че тя ще запази тенденцията за значителен дял от БВП и, че ще обхваща почти всички сфери на стопанството ни.

*

Чрез анкетното проучване се получават резултати, които подпомагат формулирането на причините за появата на СИ, определянето на формите на нейното проявление, дела на разпространението ѝ в различните сфери на икономиката. На основание на това изследване може да се каже, че тя в страната е около 40% от БВП. Този дял е разпределен между отделните области на нейното проявление чрез нерегистриране на доходи от: легални дейности - 63%, забранени дейности - 28% и от дейности в домашните стопанства - 9%. Тези съотношения са доказателство за наличие на бизнес, чието съществуване води до сериозни последици върху развитието на икономиката на страната.

2.2. Приложение на индексния метод за оценяване на скритата икономика

Приложението на тези методи се ограничава от липсата на информация за основни икономически показатели. Според нас биха могли да се получат по-точни резултати, ако има информация за: наличните пари в банките в левове и във валута, разходите и наличните пари на населението, производителността на труда по отрасли и производства в динамика и т.н.

На базата на получените резултати от анкетното проучване, се прави опит да се приложи индексен метод за измерване на величината на СИ. Методът се използва посредством показателите крайно енергопотребление в икономиката по отрасли, измерено в тераджаули и обема на произведената продукция за 1988г. и 1996г.¹³ За базова е избрана 1988г. Приема се, че величините на инфлацията и на СИ в тази година са в незначителни размери, които могат да се пренебрегнат. За целта се определят коефициентите

$e_i = \frac{P_i}{E_i}$, където e_i е коефициентът, показващ количеството произведена

продукция в i -тия отрасъл с единица изразходвана енергия; P_i - величината на произведената продукция в i -тия отрасъл, E_i - величината на изразходваната електроенергия. Тези коефициенти, определени за базовата 1988, са дадени в табл. 1:

¹³ Поради липса на информация относно енергопотреблението за 1997 г. в статистическия справочник от 1998 г. е избрана 1996 г.

Таблица 1

Коефициенти e_i по отрасли и общо през 1988г.

Отрасли	e_i
	2.7044
Промисленост	2.9955
Строителство	7.1181
Селско стопанство	9.0751

Източник: За изчисляването на тези коефициенти са използвани данни от Статистически справочник, изд. НСИ, 1991 г., с.31 и с.133.

С помощта на коефициентите e_i и информацията за величината на крайното енергопотребление в икономиката по отрасли за 1996г. се определя "изчислена" величина на произведената продукция, която се сравнява с действително обявената (отчетена) продукция в таблицата за БВП от СНС. Тези данни са представени в табл. 2:

Таблица 2

Съпоставяне на изчислената и действителната величина на произведената продукция през 1996г.

Отрасли	Отчетена продукция	Изчислена Продукция	Разлика	Дял на скритата икономика (в %)
Общо	1301849.4	1748701	446852	39.13
Промисленост	709882.6	427788	-282094	-
Строителство	43662	73441	29779	40.55
Селско стопанство	155030	210781	55751	26.45

Източник: Статистически справочник, изд. НСИ, 1998 г., с. 84 и с. 170.

Данните показват, че общо за цялата икономика дялът на СИ е 39,13%. Действителният дял е значително по-голям, поради следните причини:

- не е отчетена нейната величината, като резултат от дейности, забранени от закона, като проституция, корупция, производство и продажба на алкохол, производство и разпространение на наркотици, продажба на оръжие, бартерните сделки, внос-износ на контрабандни стоки, фиктивен износ на стоки с оглед печелене на ДДС и др.;
- не са отчетени законови дейности, като даване под наем, частни уроци, частна практика на лекари, зъболекари, хотелиерство, ремонт на електроуреди, коли и др.;
- не е взето под внимание укриването на доходи при производството на продукция от формалната икономика. Такива дейности има преди всичко в търговията, строителството (особено жилищното), транспорта.

Значителен е дялът на СИ в отрасъл строителство. Действително заетите в него не се обявяват, поради стремеж да не се плащат осигурителните вноски.

Нараства дялът на произведената продукция в домашното стопанство. Тази продукция не е изцяло скрита, тъй като част от нея се използва за лични нужди. Може да се предположи, около 20% от нея е обект на СИ.

Имайки предвид, че сега в нашата икономика е значителен дялът на дейностите, при които се укриват доходи, би могло да се допусне, че този на СИ в България е около 40%.

За определянето на величината на СИ, би могло да се използват данни за персонала, зает в националната икономика по отрасли и произведената продукция. До сравняване на тези данни и определяне на нейния дял сега не се прибягва, поради факта, че е налице укриване на работна сила в частните фирми. Поради това би се получило силно изкривяване на реалната постановка при оценяването на величината на скритата икономика.

Причина за невъзможността да се използват други показатели е липсата на съпоставимост между данните в статистическите справочници на различните години; широтата на представените данни е различна. Би било полезно да се наблюдават данни не по отрасли, а по производства и то както в сферата на производството, така и в сферата на услугите.

*

Макар и частично приложен, индексният метод за определяне на величината на СИ, дава възможност съвместно с приложеното анкетно проучване да се определи диапазона на нейното вариране, а той е между 40 и 50%. Това е относително висока величина която нарежда България в предните позиции на страните с голям дял на СИ от БВП. Тази величина показва необходимостта от провеждане на широкомащабни действия с оглед нейното ограничаване в перспектива.

2.3. Сравнителен метод за изчисляване на скритата икономика

Този метод позволява да се разкриват зависимости между икономически показатели за установяване обстоятелства, подсказващи съществуването на СИ. Той е труден за прилагане, защото от глобални числа за основни икономически показатели се търсят несъответствия между резултати и фактори на производството. За нашата икономика в преход не съществуват изменения, които да показват отклонения от закономерностите. От друга страна, не всички несъответствия означават съществуване на СИ. Затова се подхожда внимателно при анализирането на получените резултати. На анализ се подлагат показатели, които засягат дохода на населението, заетите в производството в държавния и частния сектор, безработните, БВП и т.н.

Сравняването на броя на заетите в двете последователни години 1996г. и 1997г. показва спад с 87743 души.¹⁴ В същото време броят на безработните нараства значително по-малко - само с 43006 души, тъй като регистрираните безработни са 44757 души. Аналогична е тенденцията за

¹⁴ Данните, които се анализират, са взети от Статистически справочник, 1998, изд. НСИ, София.

намаляване на заетите в селското стопанство с 23838 души, а в частния сектор с 19156 души. Съществуването на два пъти повече безработни, отколкото регистрираните означава, че те участват в производства на стоки и услуги, които не се обявяват. За тях не се плащат осигурителни вноски, а произведената продукция не се отчита изцяло. Следователно може да се приеме, че те създават продукция от обсега на СИ. В потвърждение на това твърдение са и някои сравнения. Така отношението на доходите в домашното стопанство средногодишно на човек от домакинството спрямо средния доход за страната е 24,93% (224435 /900285), докато това на работната заплата (341003 лв.) спрямо общия доход (900285 лв.) е 37,15%. Същевременно отношението на общия доход на домакинствата без заети спрямо общия доход е 43,81%. Тези отношения показват, че домашното стопанство има значителен дял от общите доходи на 1 лице от домакинствата. Същевременно средните доходи на домакинствата, в които никой не работи, надвишават с 18,88% средните доходи на всички домакинствата. Това не е възможно да бъде реално без участие на членовете на домакинствата в допълнителни дейности, които да увеличават доходите им. Тези доходи не могат да се получат от другаде освен от участието на домакинството в дейности от сферата на СИ.

На сравнение биха могли да се подложат и други показатели, като например доходи на един зает или произведена продукция на един зает в последните години (1996г. или 1997г.) и съответните в друга година, избрана за базова. За това сравнение е необходимо да има съпоставимост между сравняваните показатели. Базовата година трябва да бъде със стабилна тенденция на развитие. Тъй като СНС се въведе след 1990г., показателите за предходните години не са преизчислени по нейната методология. Затова се прибегва до сравнение на две последователни години - 1996г. и 1997г. За тях по отношение на коефициентите БВП, произведен от един зает се установява, че те са съответно 3,674 и 5,348. Като се предполага, че производителността в държавните предприятия не се е променила, при база на производителност от 1996г., се изчислява БВП в 1997г.¹⁵ - 11748700 млн. лв., или има превишение с 5354734 млн.лв. Това нарастване се дължи на участие на безработни в производствения процес. Превишението е 45,58% и то може да се приема за показател за приблизителния дял на СИ от БВП. Този дял може да е по-голям, защото сравненията се отнасят само до отчетени от статистиката данни за тези показатели в СНС. За по-точно измерване към тях трябва да се добавят необявените доходи както от законни и необявени дейности, така и от незаконни. При тези предположения може да се допусне, че делът на СИ варира в интервала 45-50%.

С подхода на сравнителния метод се получават отношения, доказващи наличието на доходи, резултат на дейности, които не могат да се обяснят с друго освен с наличие на скрита икономика. Съпоставянето на получените резултати за нейната величината чрез прекия метод (експертното проучване, индексния метод и сравнителния метод) показва, че чрез тези методи се получава дял на СИ повече от 40%, т.е. че тя принадлежи на интервала 45-

¹⁵ Тези данни се коригират освен с темпа на инфлация и с два коефициента, отчитащи физическия обем на произведената продукция и темпа на интензификация на труда в частния сектор.

50% от БВП. Тази величина е висока и показва необходимост от провеждането на сериозни мероприятия за нейното съкращаване в рамките поне до 20%.

3. Влияние на скритата икономика. Икономически и социални последици

Скритата икономика, която е в непосредствена връзка с условията на функциониране на икономиката и обществената среда, има както отрицателни, така и положителни страни. Силно негативните последици от определени форми на тази икономика създават впечатление за нея като изключително отрицателно явление и нагласа за ликвидирането ѝ. В действителност, конкретният анализ на отделни процеси на СИ, условията в които те се осъществяват и начините на тяхното реализиране могат да бъдат оценени и като отрицателни, и като положителни да бъдат отричани или утвърждавани. Следователно пълното ѝ отричане, при реалните условия и утвърдилата се нейна мащабност и място в стопанския живот, не може да се обоснове. Нужен е анализ, който в дадената ситуация да определи мащабите, причините, формите, начините и границите на търпимост към СИ. Големият ѝ обseg, определен и като дял от БВП, налага внимателен подход към нея и целенасочена политика за ограничаването ѝ в приемливи, за конкретните условия, граници и форми. Предприемането на мащабни операции за ликвидирането ѝ може да предизвика икономически и социални сътресения. Затова е нужно да се провежда стратегия за ограничаване на СИ, съобразена преди всичко с формата и средствата за нейното функциониране, като се оценява обществената ѝ отрицателна и положителна значимост. Диференцираният подход към различните нейни форми ще даде възможност за концентриране усилията и успешно ограничаване на най-неприемливите ѝ страни. За това е необходимо да се определят и степенуват според обществената им значимост различните форми на СИ и да се оценят съобразно условията на етапа на икономическо и обществено развитие.

Отрицателни влияния на скритата икономика

Възможните по-съществени отрицателни отражения на СИ в страната и свързаните с тях социални последици, определени върху основата на извършения анализ, могат да се систематизират в следните направления:

- *Отклоняване на постъпления в държавния бюджет.* Отклоняването на средства, които трябва да постъпят в бюджета под формата на данъци, мита, такси и др., е основна характерна черта на СИ. От тази гледна точка превръщането на СИ в явна е положителен процес, който трябва да се утвърждава като стратегия на стопанското управление.

- *Преразпределяне и акумулиране на капитали.* Върху процесите на преразпределение и акумулиране на капитали СИ влияе по различни начини. Естествено, един от тях е свързан с държавния бюджет. Доколкото СИ съществува и печели за сметка на държавни фирми, тя допринася за тяхното декапитализиране и в някои случаи за фалита им. Спекулативното осъществяване на нерегистрирано производство, търговия и услуги е източник за натрупване на капитали в отделни фирми и лица, които по

определен начин чрез вторичното им влягане оказват влияние върху икономиката. Парите от осъществяване на незаконни дейности от рода на пране на мръсни пари, хазарт, проституция и др. като правило се влагат в същата или близка област, с което допринасят за нейното разширяване в неприемливи за обществото форми.

Натрупването на капитали чрез СИ поначало е отрицателно явление. Какви ще бъдат последиците от него е въпрос с нееднозначен отговор, който зависи от това как ще бъдат използвани придобитите капитали. Трябва да се очаква, че насочването им към регистрирана дейност от обсега на формалната икономика ще даде благоприятно отражение, доколкото се засилва икономическият потенциал на страната. Отрицателни са последиците от износа на капитали в други страни, което е форма на декапитализиране на икономиката.

- *Ограждане на стопански сфери.* СИ се развива там, където има възможности за по-големи печалби. Колкото по-големи са те, толкова по-бързо, по-агресивно и безскрупулно се действа. Примери за това у нас има от близкото минало в производството, вноса и износа по време на югоембаргото, строителното предприемачество, банковата дейност, образованието. Стремешът към монопол в дадена област поражда противоречия и конфликти между фирми, като се стига до войни между групировки.

В тези случаи съществена роля има конюнктурата. Временното съществуване на благоприятни условия определя и временния характер на процесите на ограждане на стопански сфери на влияние. Естествено, възникващите противоречия действат разрушаващо и стават причина за чести прегрупирания и преминаване от една зона в друга.

Всичко това, оценявано от гледна точка на обществените интереси, е отрицателно. Монополът на скрити икономически структури задълбочава процесите на скритост и паразитност, притеснява формалната икономика. От това страдат както държавният бюджет и националното стопанство, така и населението.

- *Нарушаване на национални и международни норми.* Наред с неплащането на данъци и други законни облагания, характерна черта на СИ е нарушаването на нормативно утвърдени изисквания и закони. Това е един от мотивите за скритост на дейността. Типичен случай е нарушаването на правата върху интелектуалната собственост, илюстрации за което се срещат в книгоиздаването, компютърния софтуер, производството на компакт-дискове, нарушаването на патентни права, нелегално ползване на чужди марки. Нашата практика, наред с тези прояви, показва богатство от разнообразни форми на нарушения от подобен характер.

Няма съмнение в отрицателните последици от този вид скрита дейност. Всичко това е за сметка на онези, които са вложили усилия за създаването на оригиналния продукт, като наред с преките икономически щети често понасят щети от понижен авторитет вследствие на некачествено имитиране на оригиналните продукти.

- *Понижаване на качеството.* Произвежданите от нерегистрирани фирми и лица продукти като правило са с по-ниско качество. Това се дължи на по-лошите условия на производство, липсата на контрол, търсенето на по-

голяма печалба, влягане на по-евтини суровини и материали с ниско качество и т.н. Обикновено и цената е по-ниска, но без да съответства на влошеното качество.

- *Нарушаване на вносно-износната дисциплина.* И това е една от нейните характеристики. Както при вноса на стоки, така и при износа се нарушават изисквания по отношение на регистрирането, вида, количеството, цената, предназначението и други характеристики на стоките. С това, наред с финансовите нарушения, се създават условия за внос на стоки, неотговарящи на утвърдените в страната стандарти, нелоялна конкуренция, злепоставяне на производителите, износ на капитали и други отрицателни последици.

- *Създаване условия за осъществяване на криминални операции,* като израз на стремежа за господство върху определени сфери, запазване или придобиване на зони на влияние, елиминиране на конкуренти, рекет и т.н. СИ често се съпътства с груби форми на насилие.

- *От социална гледна точка* СИ се отразява отрицателно върху набирането на средства за социално осигуряване, върху социалната защита на работниците, спазването на изискванията към условията на труд, размера на заплащането, правовата защита на работниците и др. Тя е съществен фактор за социално неравенство; води до натрупване на доходи у фирми и физически лица за сметка на държавата, на други фирми, на работниците и потребителите на продукцията, респ. услугите.

Положителни влияния на скритата икономика

Не могат да се пренебрегнат и някои нейни положителни страни. Доколкото не са в противоречие със законовите изисквания и нямат криминален характер, отделни прояви на СИ могат да се приемат като благоприятни от гледна точка на националното стопанство при дадени условия и за определено време. Като се оценяват такива страни на СИ, отношението към определени нейни форми започва да се изменя като се възприема поведение на търпимост към тях. В изследване за скритата икономика във Франция се подчертава социалната роля на скритата икономика, която се определя като "amortisseur de la crise" и се посочва необходимостта от преоценяване на отношението към нея в условията на днешното икономическо развитие¹⁶. В изследване за Испания¹⁷ ролята на тази икономика се разглежда като алтернатива на незааетостта в страната.

У нас през сегашния период на преустройство и икономически спад някои страни на СИ се изяха в подчертано положителен аспект. Към тях се отнасят следните:

- *Чрез скритата икономика се притъпиха отрицателните последици от масовата безработица и ниските доходи.* Голям брой безработни, работещи, които не получават своевременно заплати и лица с ниски доходи, осъществявайки дейности от обхвата на СИ, осигуряват своето

¹⁶ Lautler, B. L'economie informelle, son role social et la democratisation, Les Tiers Mondes: Cahiers Francais, № 270, 1995

¹⁷ Ahn, N. S. de la R I c a, The Underground Economy in Spain: an Alternative to Unemployment, Applied Economics, Vol.29, № 6, 1997

съществуване, като наред с това се облекчава пазарът на труда. Тя изигра и продължава да играе ролята на "спасителен пояс" за значителна част от населението, защитата на което държавата не беше в състояние и не пожела да поеме.

- Разширяването на домашното производство в селското стопанство и промишлеността, наред с осигуряването на доходи, допринася за *по-пълно задоволяване на потребностите от дефицитни стоки и предимно стоки за потребление*. При това се подобрява използването на наличните ресурси - земя, техника, материали, работна сила.

- С произвежданата продукция в сферата на СИ се *създава конкуренция и се намалява натиска на монополните производители* чрез цените и създаването на изкуствени дефицити. Избягването от данъчната тежест, по-ниските разходи за труд и други нейни предимства дават възможност да се предлагат стоки на по-ниски цени, което е благоприятно за потребителите и има регулиращо въздействие.

- *Осъществяването на скрита икономика изисква предприемачески умения и гъвкавост* - качества, които в началото на прехода бяха почти чужди на голяма част от нашето население. С включването си в тази дейност фирми и физически лица придобиват ценен опит, който може да бъде полезен и за работата им в регулярната формална икономика.

- Скрытата икономика, с част от своите дейности, *създава предпоставки за разширяване на икономическия потенциал на страната*. Може да се очаква, че част от акумулираните средства ще се вляят в регулярната формална икономика. Това в голяма степен зависи от действието на нормативната уредба, която би трябвало да стимулира преминаването на нейни дейности в явна форма.

*

Не може да се твърди, че положителните и отрицателните страни на СИ взаимно се балансират. Отношението към нея трябва да отчита двойствения характер на част от дейностите в обсега ѝ и силно отрицателното влияние на други. Доколкото част от тези дейности са възникнали като социална необходимост, която продължава да съществува, към тях може да се проявява търпимост, като се прилагат подходящи регулиращи механизми. Дейностите със спекулативен характер, към които се отнася и прикриването на доходи, са в нарушение на нормативните изисквания. Чрез засилен контрол те могат да бъдат сведени до незначителни размери. Що се отнася до онази част от СИ, която е противозаконна и нарушава моралните норми на обществото като контрабанда, проституция, пласмент на наркотици, рекет, тя трябва да бъде преследвана и ликвидирана. За съществуването и мащабите на много от дейностите отнасяни към СИ, определящи ще бъдат условията на живот и стопанска дейност - равнище на доходите, динамика на цените, данъци, такси и мита, стимули за производство, състояние на производството и използването на производствените ресурси, равнището на безработица. А всичко това в голяма степен зависи от управлението на стопанските и социалните процеси, което трябва да реши проблема за диференцирано отношение и целесъобразно регулиране на СИ.

4. Проблеми и задачи пред управлението, породени от скритата икономика

Скритата икономика е обществено явление, породено от реалните условия на икономическия и обществен живот. Тя отразява равнището на икономическо развитие и организация на обществото. Промяната на икономическата и социалната среда влияе съществено върху развитието на СИ, нейните мащаби, форми на проявление и начини на осъществяване. Разглеждана от такава гледна точка тя е социално-икономически процес, който може да бъде управляван и насочван в желана насока. Средствата за нейното управление се свързват с факторите и причините за съществуването ѝ. Като се въздейства върху тях може да се оказва влияние и върху нея. За да бъде тя сведена до приемливи за обществото размери, прояви и влияние са нужни мащабни многостранни действия. Представите за силово решаване на проблемите на СИ, които често се срещат, са неприемливи в определени случаи. Решаващи са въздействията, свързани с икономическата и социалната среда, в която тя функционира.

Съществуването на СИ е проблем преди всичко на управлението на икономиката и социалните процеси в страната. Върху нея трябва да се въздейства, като се отчитат както отрицателните, така и положителните ѝ страни. Големите ѝ мащаби и многостранната ѝ обвързаност с икономическите и социалните процеси изискват и съответстващи многостранни действия, за да се влияе върху нея така, че да не бъдат засегнати и други процеси. Единични и спорадични мерки не могат да решат проблема. Това е възможно чрез продължително целенасочено и мащабно проучване и управление на процесите, благоприятстващи нейното развитие.

Основен проблем на държавното управление, отнасящ се до СИ, е в какво направление да се насочат усилията във връзка с ограничаване бъдещото ѝ съществуване. Възможни решения са пълното ѝ ликвидиране, ограничаване на определени форми или предоставяне на естествените процеси да решат как тя да съществува. Двете крайности явно са неприемливи от гледна точка на обществото, като се имат предвид действителните условия. Без да се смята за компромисен, най-реален е вторият подход. Доколкото към определени моменти някои нейни форми спомагат за решаването на икономически и социални проблеми, не затормозяват развитието на икономиката на страната и нямат противообществени последици, не е необходимо те да бъдат ликвидирани. Нужно е да се упражняват регулиращи въздействия върху тях с оглед развитието и влиянието им да се ограничават главно в посока на положителни ефекти. При това, тенденцията трябва да е към преминаване в явни форми на регулярната икономика. Към този вид могат да се отнесат домашното стопанство, като производител на стокова продукция, дребни занаятчийски и други услуги, някои форми на нерегламентирана заетост (например гледане на деца и болни, частни уроци, др.). Форми на скрита икономика, при които се нарушават закони и други нормативни изисквания, трябва да бъдат ограничавани с цел ликвидиране. Това се отнася преди всичко до онези, които нарушават силно обществения ред и имат престъпен характер.

Очевидно, много по-лесно е да се напишат препоръки, отколкото да се осъществят. Но действията на държавното управление спрямо СИ могат да бъдат ефективни, ако имат необходимата организационна подготовка и се провеждат целенасочено и постоянно в продължителен период. А това изисква съгласуване и програмиране на дейността на държавните органи, промени на законовата и нормативната уредба, решаване на конкретни икономически и социални проблеми, формиране на обществено мнение в подкрепа на предприетите действия. Управляващите въздействия спрямо СИ трябва да бъдат заложили в дългосрочни програми за социално-икономическо развитие.

Какво е нужно да се направи сега и от къде да се започне? По-окупнено могат да се открият следните групи от проблеми.

1. *Осигуряване информация за скритата икономика.* Управлението е ефективно тогава, когато се познава добре обекта на управление. Тогава по-точно могат да се определят целите, подходите и средствата за управление. Това важи и за СИ. Тя се проявява в многообразни форми. Времето и условията постоянно пораждаат нови. Променят се и тяхното влияние и обществената им значимост. Следователно СИ трябва да се разглежда като обект, който се изменя и проявява в нови форми във времето. Това налага системното ѝ изучаване.

Проведеното изследване показва, че наблюдение върху СИ трябва да се осъществява в няколко аспекта. От гледна точка на официалната статистика за вярното отчитане размера на БВП и измерване на важни икономически показатели е необходимо точно определяне на нейния обхват, като обект на статистическо изучаване, разработване и изчисляване на статистически показатели за количествено оценяване. На следващо място е организирането на системно събиране на информация и нейното обработване.

Статистическата отчетност не е в състояние да обхване СИ в действителните ѝ мащаби. Редица форми на нейното проявление не се включват и не принадлежат на регулярните статистически изучавания. Поради това те остават извън статистическото определение за СИ. Но те съществуват и оказват своето отрицателно или положително влияние. Следователно нужно е да бъдат наблюдавани и изучавани. За това трябва преди всичко да се създаде класификация на тези нейни прояви и да се намерят начини за събиране информация за тях. Такава под различни форми има в специализирани държавни органи. Въпросът е към нея да се погледне от аспектите на СИ и тя да се използва за изучаването на конкретни процеси и избор на въздействия върху тях.

2. *Решаване проблемите за доходите и заетостта.* Изследването потвърди особената роля на социалните процеси за съществуването и развитието на редица форми на СИ. Това са преди всичко свързаните с условията на живот. Икономическият спад и нарушаването на обществения ред през периода на преход към пазарна икономика показаха, че пониженото жизнено равнище става един от съществените фактори за развитието ѝ. В действителност тя се оказва спасителен остров за най-бедните слоеве на обществото. Но в същото време бедността на едните беше използвана като

мотив за развитие на скрита икономическа дейност и за обогатяване на други.

На първо място е проблемът за доходите, неосигуряващи жизнения минимум, каквито сега у нас имат голяма част от пенсионерите, лицата, които разчитат на социални помощи, нископлатените категории работници, многодетните семейства. Ниските доходи са естествена причина за търсене на допълнителни средства. Тъй като по-големи доходи не могат да се получат във формалната сфера, търсят се в неформалната. Работните заплати на определени категории заети, които не могат да се приемат за ниски в сравнение със средната за страната, но не съответстват на обществената значимост, отговорността, трудността и квалификацията също са причина за прояви на скрита икономика. Висококвалифицирани работници търсят и намират допълнителни доходи в други дейности. Работещи в области, където се реализират големи печалби, могат да бъдат по-лесно съблазнени за участие в незаконни операции. Ниските заплати не стимулират поведение (стремеж и старание), което да гарантира запазването им.

В обобщение следва да се подчертае, че системата на формиране на доходи, като фактор за СИ, е една от важните области, в които би трябвало да се насочат усилията, като се има предвид и многостранното обществено значение на равнището и справедливостта на доходите. Доколкото възможностите позволяват трябва да се търси съответствие на доходите с цената на издръжката на живота. Работните заплати следва да отчитат не само гарантирането на съществуването на работещите, а да осигуряват доходи съобразно обществения статут на длъжността, квалификацията и качеството на работа. Моралното удовлетворение от заплащането в този случай ще въздейства за отказ от допълнителна работа и търсене на доходи в областта на скритата икономика. По този начин би могло да се въздейства по-ефективно върху корупцията на държавни служители, която в повечето случаи се оправдава с ниските заплати.

Безработицата е също социален фактор с особено голямо влияние за наличие на скрита икономика. Наред с ниските доходи, тя влияе дестабилизиращо по отношение на социалната сигурност и моралната удовлетвореност на безработните. Малката вероятност за намиране на подходяща и добре платена работа принуждава да се търсят заетост и доходи в сферата на скритата икономика. Освен това, създава се недоверие и негативно отношение към органите, работещи в сферата на заетостта, данъчните служби и управлението като цяло и се стимулира неплащане на данъци. Има основания да се очаква, че с намаляване на броя на безработните ще се съкрати част от СИ. Значителен принос за това може да се окаже стимулирането на предприятията в сферата на дребния и средния бизнес, което може да има двустранно въздействие - създаване на работни места и регистриране в явни форми на извършваната стопанска дейност.

3. *Намаляване и правилно разпределяне на данъчната тежест.* Безспорно е, че високите данъци, изземайки значителен дял от печалбата на фирмите и доходите на физическите лица, пораждаят стремеж за скриване на доходи. Особено в тези случаи, където доходите са ниски и финансовото състояние на фирмите е влошено. Сега действащите у нас данъчни ставки наистина са високи. Редица специалисти изказват категорично становище за

намаляването им. Това важи и за размера на митата, различни видове такси и акцизите. Целесъобразно е периодичното им преоценяване и привеждане в съответствие с условията към момента и целите на данъчната политика. Диференцираното данъчно облагане придава по-голяма гъвкавост на данъчната система. Неговите предимства трябва да се използват. По-голямата реалност на данъците ще се отрази благоприятно за тяхната събираемост и върху общата маса на постъпленията в бюджета, а наред с това ще допринесе за укрепване на фирмите.

4. *Установяване на ефективен финансов и данъчен контрол и санкции.* Заниженият финансов и данъчен контрол и неефективните санкции са косвен стимул за финансови нарушения от вида на нерегистрирани дейности и доходи, неплащане на данъци. Това особено важи за сферата на търговията и услугите, където нефактурирането, неточното фактуриране, неиздаването на касови бележки е често срещано. Резките промени през последните години нарушиха стройността и строгостта на финансовия и данъчния контрол. Все още не са утвърдени в практиката достатъчно ефективни методи и система на контрол. Това се очертава като една от важните задачи на сегашния етап.

5. *Търсене на наказателна отговорност.* Периодът след 1990г. е богат на по-големи или по-малки законови нарушения, особено в сферата на финансите. Въпреки че това се оспорва, съдебната система не можа да се наложи като орган за ограничаване на престъпността от финансов и друг икономически характер. В определена степен за това допринесе и несъвършенството на приетите закони и нормативни актове. Подобряването на законодателството и дейността на контролните органи и съдебната система, в тяхното взаимодействие, е една от основните насоки за ограничаване или ликвидиране на определени дейности от обхвата на СИ.

6. *Подобряване митническия контрол.* Този проблем придоби особено голяма публичност по време на югоембаргото. Но и след това, независимо от настъпилите промени, митническият контрол остава област в която могат да се внесат подобрения за по-ефективно въздействие върху скритата икономика.

7. *Засилване контрола за спазване на международни и национални норми* на икономическо поведение, защита на интелектуалната собственост и фирмените права. Разширяване на международното сътрудничество и контрола върху нелегалния внос и износ и стимулиране легализирането на външнотърговските операции, недопускане на контрабанден внос и износ, пране на "мръсни пари" и т.н.

8. *Подобряване контрола и ограничаване наемането на работници без регистриране,* съобразно изискванията на трудовото законодателство, е необходимо за да се осигури ефективна защита на работниците и ограничат неправомерните печалби.

9. *Своевременно разкриване появата на нови форми на скрита икономика* и предприемане на мерки за тяхното ограничаване и ликвидиране. Сега по-голямо внимание трябва да се отделя на сделките по приватизацията на държавната собственост и особено на приватизационните холдинги, на операциите на фондовия пазар и т.н.

10. За ограничаване проявите на СИ ще допринесе *осигуряването на благоприятни условия за дейности с важно национално или регионално значение*. Преференциални кредити, облекчено данъчно облагане, разсрочване на плащания и други форми на стимулиране могат да отстранят принудителното прибегване към решения чрез СИ. По този начин ще се стимулира частното предприемачество и особено създаването на малки и средни фирми. Положително ще бъде отражението върху фирми изпаднали във финансови затруднения, които ги принуждават да вършат закононарушения или да съкращават дейността си, в т.ч. и работници.

11. *Регламентиране на плащанията на различни видове такси*. Редица институти и ведомства въвеждат самоволно такси за канцеларски и други услуги, без да внасят отчисления в бюджета. Редно е системата на таксови марки да се въведе, като се регламентират общи за страната правила.

12. Необходимо е да се възприеме *нов подход към облагането на стоковата част от продукцията на домашните стопанства*. За да не се пресекат стимулите за неговото развитие и да се осигурят достатъчни доходи, целесъобразно е да се приеме система на диференцирано облагане.

13. Прояви на скрита икономика от рода на застрахователен рекет, финансови и строителни пирамиди, фирми-фантоми и др. оцетиха държавата и граждани в големи размери. За това допринесе пасивното отношение на държавните институции към тях, въпреки че в голяма степен се знаеха възможните отрицателни последици. Нужни са *законодателни мерки*, които да не допускат създаването на такива организации и да изискват гарантиране изпълнението на поетите задължения. По-строгите превантивни и наказателни мерки ще ограничат този род прояви и ще възстановят доверието във финансовите и други органи.

Очакванията за по-нататъшно съживяване и стабилизиране на икономиката, подобряване на законодателството и държавния контрол дават основание за оптимистични очаквания и спрямо СИ. В интерес на обществото е нейното ограничаване, и преди всичко ликвидирание на противообществените ѝ форми на съществуване. Основна насока за постигането на такава цел, без да се допускат съществени социални напрежения, е решаването на социалните и икономическите проблеми, които я пораждат, засилването на превантивния контрол върху факторите за появата ѝ и строгостта на прилагане на законите.

СКРИТАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ

Иван Стойков
Параскева Димитрова

В студията са разгледани проблеми, свързани с проявлението на скритата икономика в България в различни периоди от развитието на икономиката, разработването и прилагането на различни методи за оценяване на нейната величина за българските условия; разкрито е влияние ѝ върху развитието на стопанството,

очертани са икономическите и социалните последици и са посочени конкретни задачи пред управлението, пораждани от тази икономика.

THE HIDDEN ECONOMY IN BULGARIA

Ivan Stoykov
Paraskeva Dimitrova

In the study are examined problems, concerned with the manifestation of the hidden economy in Bulgaria in different periods of economic development. It is elaborated and applied different methods for evaluating its quantity for the Bulgarian conditions. It is revealed its influence on developing of the country's economy. They are described the economic and the social consequences and they are indicated different practical examples in front of the management, aroused by the hidden economy.

ИНВЕСТИЦИОННАТА АКТИВНОСТ В ПРЕХОДНИЯ ПЕРИОД: ТЕНДЕНЦИИ, ПРОБЛЕМИ, ВЪЗМОЖНОСТИ

1. Инвестиционната активност в националната икономика

Няколкогодишният спад на производството и високата задлъжнялост на страната силно ограничиха вътрешния потенциал за натрупване в националната икономика и съответно възможностите за инвестиционна активност. Относителният дял на натрупването в дълготрайни материални активи в брутния вътрешен продукт за осемте години от началото на реформата (1990-1997 год.) намаля близо два пъти.

Причините за този спад в производството и в инвестиционната активност се дължат основно на загубата на традиционни международни пазари, разпадането на трайно изградени технологично-производствени връзки, високата кредитна задлъжнялост към банки и доставчици на по-голямата част от стопанските субекти в условията на силна антиинфлационна рестрикция, либерализирания външнотърговски режим и ниската конкурентоспособност на произвежданата продукция в страната, неясните перспективи при предстоящата приватизация и липсата на стратегии за развитие на по-голямата част от предприятията. Наред с това отсъствието на действен контрол от страна на държавата-собственик, противоречията и пропуските в нормативните актове и стопанското законодателство, създали условия за декапитализация на предприятията и корупция, утежняха допълнително тяхното финансово състояние.

Забавянето на структурната реформа и на първо място на процеса на приватизация доведоха до по-нататъшно намаляване обема на производството и до ограничаване на експортната дейност, което заедно с неблагоприятното влияние на някои външнополитически и икономически фактори (регионални военни конфликти, ембарго, стагнация в икономическия растеж на страните от Европейския съюз и ограниченото търсене на определени продукти на международния пазар) значително повлия за отрицателния търговски баланс на страната. Това оказва своето въздействие за дестабилизирането на финансовия и валутния пазар, намерило отражение в новото повишаване на инфлацията и обезценяването на лева в края на 1996г., което бе подсилено и от кризата в банковата система и формираното недоверие към нея.

В тази ситуация осигуряването на финансови ресурси за по-големи инвестиции, както на макро-, така и на микроравнище, беше трудно осъществимо. Бюджетните инвестиции намаляха четири пъти за седемте години от началото на реформата, като относителният им дял в БВП през

1996г. падна под 1%. Силно се ограничиха финансовите източници за инвестиране в предприятията, на което ще бъде отделено място по-нататък.

Анализът на структурата на използвания БВП разкрива отделните влияния, обусловили тенденциите в изменението на нормата на брутно натрупване и съответно в инвестиционна активност (вж табл.1).

Таблица 1

Структура на използвания БВП и на брутно натрупване в България (%)

Година	1992	1993	1994	1995	1996	1997
БВП	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Крайно потребление	85,9	92,3	91,2	85,9	88,5	84,1
Брутно натрупване в т.ч.	19,9	15,3	9,4	15,6	8,4	11,8
Натрупване в дълготрайни материални активи	81,6	84,8	146,5	97,4	162,4	95,4
Изменение в мате риалните запаси	18,4	15,2	-46,5	2,6	-62,4	4,6
Салдо (внос-износ)	-5,8	-7,6	-0,6	-1,5	3,1	5,5

* Изчисленията са направени по данни от Основни макроикономически показатели 1991-1997г., НСИ, 1998г., с.27.

** За 1997 г. НСИ е посочил статистическа разлика (-260 209), поради което сборът на крайното потребление, брутно натрупване и салдото е по-голям от единица.

На първо място е влиянието на натрупването в дълготрайни материални активи, чиято норма за периода 1992-1996г. бележи колеблива тенденция към изменение в рамките на 13-16% и показва слаба инвестиционна активност, при това още повече намаляваща в последните години. За 1997 година тя достига 11,3%.¹ По предварителни данни на Националния статистически институт нейното ниво през 1998г. съществено не се изменя (11,5%). Тази тенденция изпъква като особено неблагоприятна при сравнението с постигнатото в това отношение от други страни в преход от Централна и Източна Европа, които са реализирали определен напредък в своето икономическо развитие (вж. табл. 2).

Равнището и динамиката на нормата на натрупване в дълготрайни материални активи оказват решаващо влияние върху нормата на инвестиране, което се определя от сравнително неголемия приток на чуждестранни инвестиции в нашата страна.² За периода от началото на реформата нормата на инвестиране бележи тенденция към постепенно намаляване, макар и с известни колебания в определени години (например 1992, 1994 и 1996г.), като от 21,6% през 1990г. достига 13,9% през 1997 година.³

¹ Изчисленията са по данни на Основни макроикономически показатели 1991-1997г., НСИ, 1998г., с. 27.

² По данни на Агенцията за чуждестранни инвестиции техният обем за периода от 1992г. до 1998г. е над два милиарда щатски долара. За същия период чуждестранните инвестиции в Румъния са около 3,6 млрд. долара. (В-к "Труд", 25.03.1999г.)

³ Изчисленията са по данни на Статистически справочник за съответните години и НСИ.

Данните за нормите на инвестиране на редица развити и развиващи се страни за един по-продължителен период⁴ показват тяхното сравнително високо равнище и трайност при поддържането им в течение на десетилетия, което е необходимо условие за по-висока инвестиционна активност и съответно за постигане на стабилен икономически растеж.

Таблица 2

Относителен дял на brutното натрупване и на натрупването в дълготрайни материални активи в БВП (%)

Година	1992		1993		1994		1995		1996	
Страни	БН	НДМА	БН	НДМА	БН	НДМА	БН	НДМА	БН	НДМА
България	19,9	16,2	15,3	13,0	9,4	13,8	15,6	15,3	8,4	13,6
Унгария	16,1	19,9	20,0	18,9	22,2	20,1	22,4	20,4	*	*
Чехия	27,1	28,5	18,0	26,6	20,5	30,0	28,0	32,2	*	*
Полша	15,2	16,8	15,6	15,9	15,9	16,2	*	*	*	*
Словакия	28,8	32,9	27,6	22,2	22,2	29,5	27,9	29,1	*	*
Словения	17,8	18,4	20,0	20,3	20,3	19,6	22,5	21,1	*	*

* БН – брутно натрупване; НДМА – натрупване в дълготрайни материални активи.

** Източници: Countries in Transition 1996. The Vienna Institute for Comparative Economics Studies; Основни макроикономически показатели 1991-1997г., НСИ, 1998г., с. 27.

На второ място е влиянието на измененията в материалните запаси, чието относително намаляване (към БВП) се откроява като трайна тенденция от 1992г. до 1997г. и води до промени в съотношението между крайното потребление и brutното натрупване.⁵ В резултат на това се увеличава делът на крайното потребление в БВП и на натрупването в дълготрайни материални активи в обема на brutното натрупване. Най-силно това влияние е изразено през 1994 и 1996 година. През 1998г. се забелязва сравнително висок ръст в нормата на натрупване в материални запаси.⁶ Най-вероятната причина за това е намаляването на обема на продажбите на предприятията, което отчита националната статистика в този период, намиращо отражение във формирането на по-голям обем запаси от готова продукция и стоки.

Изменението на относителния обем на материалните запаси и неговото влияние върху нормата на brutното натрупване не може да се определи еднозначно. От една страна, намаляването на относителния обем на материалните запаси, т.е. на дела на пасивния елемент в натрупването, което основно е резултат от провежданата рестриктивна финансова политика, може да се определи като положителна тенденция. Трябва да се има предвид обаче, че в резултат на високата инфлация в периода 1992-1997

⁴ Вж. Икономиката на България до 2000 г. Вестник "Пари", март, 1998 г., с. 56.

⁵ През 1992 г. прирастът на материалните запаси е 3,7% от БВП. В следващите години този показател има следните характеристики: 1993г.- 2,7%; 1994 г. -(-4,4%); 1995г. - 0,4%; 1996г.- (-5,2%); 1997г. - 0,5%. (Изчисленията са по данни от Основни макроикономически показатели 1991-1997г., НСИ, 1998г., с. 27.)

⁶ По предварителни данни на НСИ за 1998 г. прирастът на материалните запаси е 3,2% от БВП.

год. и забавеното преоценяване на стоково-материалните наличности, още повече за онези от тях, които са закупени в предшестващи периоди, тази тенденция в известна степен е подсилена.

От друга страна, това относително намаляване на материалните запаси може да се приеме като свидетелство за затихващата инвестиционна активност, при която се ограничава размерът на необходимите материални ресурси и съответното количество запаси от тях в различна степен на обработка.

При анализа на промените в тяхната структура за периода от началото на реформата⁷ се проявява слабо колеблива тенденция към увеличаване на относителния дял на запасите от готова продукция и стоки (вж табл. 3). Тази тенденция свидетелства преди всичко за неефективна реализация на продукцията, следствие на все още доминиращия производствен, т.е. непазарен тип управление на предприятията, което от своя страна по технологичната верига оказва влияние и за повишаване обема на запасите от материали и незавършено производство. Тенденцията към нарастване на запасите от готова продукция и стоки е по-силно проявена в частния сектор, докато в обществените все още доминира делът на запасите от суровини и материали, при това отличаващ се с определени по-резки отклонения (например през 1997г.).

На трето място е влиянието на измененията в търговското салдо върху пропорцията крайно потребление - брутно натрупване и оттук върху нормата на натрупването в дълготрайни материални активи. При отрицателно търговско салдо, което е характерно за периода 1992-1995 година, делът на вътрешното потребление е завишен (табл. 1). Това е повлияло за изменение структурата на брутното натрупване в посока на увеличаване дела на натрупването в дълготрайни материални активи.

Изложеното показва, че при оценяване тенденциите в изменението на нормата на брутното натрупване, в т.ч. и на натрупването в дълготрайни активи, която характеризира инвестиционната активност в икономиката, посочените влияния и взаимодействието между тях не бива да бъдат пренебрегвани. Техният анализ позволява да бъдат изяснени причините, обусловили насоката в развитието на съответните показатели.

Тенденцията към затихваща инвестиционна активност беше следствие и от продължилата дълго време макроикономическа дестабилизация в страната и от влошения инвестиционен климат. Израз на това беше непрекъснато повишаващата се, не винаги в съответствие с очакванията, инфлация и респ. високата цена на кредитния ресурс, нарастващия и непредсказуем валутен курс на лева, непоследователните, в много случаи и неkoordinирани, промени в законодателните и нормативните актове, корупцията в държавния апарат, все повече увеличаващия се инвестиционен риск поради високата престъпност в страната.

⁷ Вж. Чанкова Л. Материалните запаси в условията на икономическата реформа. Сп. Икономическа мисъл, 1994г., № 3, с. 12.

Таблица 3

**Структура на материалните запаси на нефинансовите предприятия в
България (в %)**

Година	1995			1996			1997		
	Общо	Обществен сектор	Частен сектор	Общо	Обществен сектор	Частен сектор	Общо	Обществен сектор	Частен сектор
Материални запаси в т.ч.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Материали	40,0	43,1	23,8	37,2	42,0	22,2	38,2	46,9	27,8
Незавършено производство	19,0	20,4	12,1	19,4	23,3	7,8	17,8	20,7	14,3
Готова прод., стоки, амбалаж	39,3	35,1	61,0	41,1	32,5	66,9	41,3	29,6	55,1
Други	1,7	1,4	3,1	2,3	2,2	3,1	2,7	2,8	2,8

* Изчисленията са направени по данни от "Финанси на предприятията' 95", НСИ, 1996 г., с. 18, 136, 270 и "Финанси на предприятията' 96", НСИ, 1997г., с. 16, 134, 262. За 1997г. (към 31.XII.) изчисленията са по данни от НСИ. От 1998 г. е преустановено издаването на информационния сборник "Финанси на предприятията".

Задълбочаването на тази дестабилизация в началото на 1997 год. доведе до съгласие за въвеждане на системата на валутен съвет. Постигнатата финансова стабилизация в страната в резултат на неговото прилагане прави предвидими икономическите очаквания на стопанските субекти, което е необходимо, но недостатъчно условие за положителни изменения в тяхното инвестиционно поведение. Осъществяването на тези изменения в по-широк мащаб в икономиката е свързано, от една страна, с ускореното провеждане процеса на приватизация, тъй като инвестиционни решения, особено със стратегически характер, могат да взимат силно мотивирани за развитието на предприятията собственици и избрани от тях добре подготвени управленски екипи.

От друга страна, положителните промени в инвестиционното поведение на стопанските субекти са свързани с осигуряване на инвестиционен ресурс, което при финансовото състояние на повечето от тях може да се осъществи единствено със заемни средства. Това налага провеждането на добре балансирана кредитна политика от страна на банките и прилагането на съответни механизми за осигуряване на техните вземания.

2. Инвестиционната активност в нефинансовите предприятия от обществения и частния сектор

Предприятията имат решаващ дял за отбелязаните тенденции в изменението на брутното натрупване.⁸ В техните основни финансово-

⁸ Другите два субекта, които участват при формирането на обема на брутното натрупване са домакинствата и правителството. Данните на НСИ показват, че това участие на предприятията за периода 1991-1997 год. се движи в рамките на 75-86%. Делът на правителственото натрупване в последните години е силно занижен. Както беше посочено, обемът на бюджетните

счетоводни документи инвестиционната активност се характеризира чрез размера на разходите за придобиване на дълготрайни материални активи, на нематериалните и финансовите активи.

При анализа на структурата на дълготрайните активи на предприятията от нефинансовия обществен и частен сектор⁹ се проявяват тенденции, които разкриват тяхното поведение в преходните условия (вж. табл. 4). Най-общо то може да се окаже като поведение на оцеляване, характеризиращо се:

Първо, със слаба инвестиционна активност, т.е. сравнително малък размер на разходите за придобиване на дълготрайни материални активина предприятията, особено отнесен към сумата на актива в счетоводния баланс. Относителният им дял в стойностния обем на дълготрайните активи на нефинансовите предприятия е в границите на 14-16%. Освен това тези разходи в последните няколко години за по-голямата част от индустриалните предприятия са свързани предимно с осъществяването на ремонтна и поддържаща дейност.¹⁰

Таблица 4

Структура на активите на нефинансовите предприятия от обществения и частния сектор (%)

Показатели	1995 г.			1996 г.			1997 г.		
	Общо	Обществен сектор	Частен сектор	Общо	Обществен сектор	Частен сектор	Общо	Обществен сектор	Частен сектор
I. Дълготрайни активи в т.ч.	48,2	51,0	32,8	25,4	28,5	17,5	52,9	59,7	42,3
1. Материални активи от тях:	94,4	95,5	85,3	85,9	89,5	70,9	95,5	98,8	88,2
Разходи за придобиване на ДМА	13,8	13,9	12,9	15,2	16,1	11,3	15,1	16,5	11,8
2. Нематериални активи	0,5	0,2	2,7	0,8	0,2	3,2	0,4	0,1	0,9
3. Финансови активи	5,1	4,3	12,0	13,3	10,3	25,9	4,1	1,1	10,9
II. Краткотрайни активи	40,5	38,1	53,3	74,4	71,3	81,9	46,9	40,3	57,4

* Изчисленията са направени на основата на данни от: Финанси на предприятията'95, НСИ, 1996г., с. 18, 136 и 270; Финанси на предприятията'96, НСИ, 1997 г., с. 16, 134 и 262.

Поради натрупаната и неотразена в стойностния обем на дълготрайните материални активи на предприятията висока инфлация за периода 1992-1997г., този показател всъщност има по-ниски стойности. Върху неговото равнище в последната година силно влияние е оказал високият ръст на цените през 1997 г., който поради отсрочената ревалоризация на активите не е намерил отражение в тяхната стойност в края на годината. Това дава основание тенденцията в изменението на показателя, характеризиращ

инвестиции е намален неколкостранно, като относителният им дял в БВП за 1996г. е около 1%. (Основни макроикономически показатели 1991-1997г., НСИ, 1998г.)

⁹ На основата на данни от обобщените счетоводни баланси, публикувани в информационния сборник "Финанси на предприятията" с данни за 1995 и 1996г. За 1997г. изчисленията са по данни на НСИ.

¹⁰ По проведени от НСИ анкетни проучвания сред стопански ръководители.

инвестиционната активност на нефинансовите предприятия както от общественения, така и от частния сектор, да се определи като влошаваща.

Влиянието на високата инфлацията през последната година се проявява и в изменението на съотношението между дълготрайните и краткотрайните материални активи на нефинансовите предприятия. Както се вижда от данните в таблица 4 през 1997г. относителният дял на краткотрайните материални активи почти се изравнява с този на дълготрайните. В предходната година дялът им е бил близо две трети от сумата на актива в счетоводния баланс на нефинансовите предприятия.

Причините за слабата и затихваща инвестиционна активност на предприятията от реалния сектор се крият преди всичко в ограничените възможности да се осигури ресурс (както собствен, така и привлечен) за инвестиране поради тяхното тежко финансово състояние, във влошения инвестиционен климат в страната, в липсата на мотивация в стопанските ръководители да работят за развитието на предприятията в дългосрочен план поради предстояща приватизация.

Средногодишният обем на направените разходи за придобиване на дълготрайни материални активи в икономиката е формиран с преобладаващото участие на предприятията от обществения сектор (61,5% за 1996г.), което през следващата година намалява на 55,6%. Увеличава се относителният дял на предприятията от частния сектор в общата сума на направените разходи за придобиване на ДМА (от 38,5 през 1996г. на 44,4 през 1997г.), което е свързано с протичащия процес на приватизация и нарастналото участие на този сектор във формирането на БВП.¹¹

Второ, с отсъствие на стратегия за перспективно развитие на предприятията от реалния сектор, съответна инвестиционна политика и насоченост на ресурсите. Основание за това твърдение дава почти символичният дял на нематериалните дълготрайни активи (продукти от научна и развойна дейност, патенти, лицензии, ноу-хау, фирмени марки) в сумата на актива на обобщения счетоводния баланс на нефинансовите предприятия. Малък е и относителният им дял в стойностния обем на техните дълготрайни активи (под един процент), при това двойно намаляващ през последната година (табл. 4). Като се има предвид високата и неотчетена инфлация в тях, това намаление всъщност е много по-голямо. Особено силно то е проявено при нефинансовите предприятия от частния сектор. Това може да се обясни с отсъствието на натрупани собствени ресурси в тези предприятия и с трудността при ползването на банкови кредити в сегашните условия, което постепенно ограничава възможностите им да инвестират в краткотрайни материални активи.

Именно при този показател се проявяват намеренията на изпълнителните ръководства на предприятията за включване на стратегическия аспект при тяхното управление. Резултатите от проведени проучвания в средата на 90-те години, обхващащи надежден брой предприятия в България показват доминирането на краткосрочния,

¹¹ Изчислен на основата на данни от Статистически справочник, 1998г.

оперативен тип управление,¹² което е свързано както с несигурността на външната среда и неизвестността по повод предстояща приватизация, така и с недостига на ресурси за преориентиране на фирменото управление към съвременни подходи и методи, съответстващи на пазарните условия.

Обемът на финансовите активи (съучастия и дялове, ценни книжа, предоставени заеми) изразява инвестиционните намерения на предприятията в една обстановка на неопределеност (по отношение на собствеността за обществения сектор) и несигурност (по отношение на околната среда и за двата сектора). За предприятията от частния сектор тези намерения са по-силно изразени, особено в периода 1995-1996г., за което свидетелства сравнително високият относителен дял на финансовите активи в общата сума на дълготрайните активи (табл. 4). Неговото равнище намалява повече от два пъти през 1997г., като за предприятията от обществения сектор това намаление е по-голямо. Тук също трябва да се има предвид влиянието на неотразената висока инфлация в стойността на дълготрайните материални активи, поради отсрочената им ревалоризация, върху равнището и динамиката на този показател.

Анализът на структурата на краткотрайните активи (материални запаси, вземания, финансови средства) потвърждава направените изводи за отсъствието на дългосрочна стратегия за развитието на предприятията. Става дума за изграждане на пазарна и продуктова стратегия, изискващи съответна инвестиционна стратегия и политика.

Развитието на производството на повечето предприятия следва инерцията от миналото, без да се отчитат реалностите на вътрешния пазар и високите изисквания на външния. Това намира израз в негативното изменение на структурата на краткотрайните материални активи. Увеличава се значително относителният дял в тях на продукцията и стоките, което има своите отрицателни последици за издължаването към доставчиците и кредиторите.

Най-голям дял в направените разходи за придобиване на дълготрайни материални активи в предприятията от обществения сектор за 1996г. има отрасъл производство и разпределение на електроенергия, газ и вода (вж табл. 5). Именно в него най-необходими и неотложни от технологична гледна точка са разходите за дълготрайни материални активи в ремонтни и поддържащи дейности.

Както се вижда от данните в таблицата, другите два отрасъла със сравнително висок дял в обема на разходите за придобиване на дълготрайни материални активи в обществения сектор на икономиката са преработващата промишленост, транспорта и съобщенията. Това също са отрасли със силна, технологично обусловена, необходимост от разходи за дълготрайни материални активи в поддържането и ремонта на съществуващото оборудване. Трябва обаче да се отбележи и ролята на преките чуждестранни инвестиции за осъществяването в тях (преди всичко в предприятията на хранително-вкусовата промишленост) инвестиционна дейност (вж. табл. 6).

¹² Боева, Б. Фирменото управление - бариера или предпоставка в прехода на българските фирми към пазарна икономика. В: Българският бизнес в период на преход към пазарна икономика, С., 1997, с. 40.

До края на 1997г. това са отраслите, привлекли преобладаващата част от преките чуждестранни инвестиции в страната.

Таблица 5

Разходи за придобиване на ДМА в общественния сектор
на икономиката по отрасли(%)

Година	1996	1997
Селско, горско стоп., лов и риболов	1,6	0,7
Добиваща индустрия	4,7	6,2
Преработваща индустрия	20,7	17,9
Произв. и разпределен. на ел.ен., газ и вода	21,9	13,2
Строителство	2,1	1,3
Търговия, ремонт на автомобил. и битова техника	1,1	1,9
Хотели, общежития и общ.хранене	2,2	5,2
Транспорт и съобщения	17,6	25,6
Финанси, кредит и застраховки	15,6	16,1
Операции с недвиж. и движ. имущество	2,7	3,3
Държавно управление	4,1	6,6
Образование	1,8	1,0
Здравеопазване и ветеринарна дейност	1,9	0,6
Други услуги и дейности	2,1	0,4

* Изчисленията са направени по данни на НСИ

Анализът на показателите, характеризиращи инвестиционната активност на нефинансовите предприятия в обобщените счетоводни баланси, на данните на НСИ и на резултатите от проведени анкетни проучвания сред стопански ръководители, позволява да се направят някои изводи:

Първо, инвестиционната активност на тези предприятия като цяло както в общественния, така и в частния сектор е слаба и затихваща. Всъщност показателите, които я характеризират са със още по-ниски стойности, тъй като не е отчетено влиянието на натрупаната висока инфлация през периода 1992-1997г. в обема на дълготрайните активи, поради забавянето на преоценката им до началото на 1998г.

Второ, осъществяваната инвестиционна дейност в общественния сектор е предимно за поддържане и ремонт на съществуващото оборудване. Някои от предприятията на преработващата промишленост и главно на хранително-вкусовата за разглеждания период имат сравнително по-голям приток на преки чуждестранни инвестиции. Това дава основание да се предполага, че в тях инвестиционната дейност преследва стратегически цели и е насочена към пазарно-продуктово и технологично обновяване на производството.

Таблица 6

Отраслова структура на преките чуждестранни инвестиции в българските нефинансови предприятия за периода 1995- 1997г.(%)

Година	1995	1996	1997
Отрасли			
Общо	100,0	100,0	100,0
Селско, горско стоп., лов и риболов	0,1	0,1	0,1
Добивна индустрия	4,3	3,9	4,7
Преработваща индустрия	42,3	43,0	49,3
Произв. и разпред. на ел.ен., газ и вода	0,0	0,0	0,0
Строителство	3,6	3,8	3,9
Търговия, ремонт на автомоб.и битова тех.	20,0	22,0	20,7
Хотели, общежития и общ. хранене	0,3	1,2	1,6
Транспорт и съобщения	28,3	22,1	16,1
Операции с недвиж. имущество	0,7	2,6	2,6
Образование	0,0	0,9	0,8
Здравеопазване и ветеринарна дейност	0,0	0,0	0,1
Други услуги и дейности	0,4	0,4	0,1

* Изчисленията са по данни на НСИ

Трето, посоченото равнище на инвестиционна активност на нефинансовите предприятия, а също и тенденцията в нейното изменение, дават основание да се обобщи, че в реалния сектор не се очертава засега процес на реструктуриране (в неговия пазарно-продуктов и технологичен аспект). Причините за това се крият главно в продължилата дълго време нестабилност и несигурност на макроикономическата среда, неизградената пазарна инфраструктура и законово-нормативна база, забавения процес на приватизация, недостига на собствен финансов ресурс и трудностите при ползване на банков инвестиционен кредит; слабия интерес от страна на стратегически чуждестранни инвеститори.

3. Възможности за инвестиционна активност

Възможностите за осъществяване на активна инвестиционна дейност с цел постигане на технологично и пазарно реструктуриране на предприятията в преходните условия се обуславят от взаимодействието на три основни фактора.

Първият от тях е състоянието на макроикономическата среда с нейните основни параметри (равнище на инфлация, валутен курс, лихвен процент), от чиято стабилност зависи доколко могат да бъдат предвидими очакванията на инвеститорите при реализирането на техните инвестиционни намерения. Заедно със състоянието (степен на балансираност, рационалност и стабилност) на данъчната, пазарната и административната системи, тя формира т. нар. инвестиционен климат на страната, който оказва силно

влияние за засилване интереса на потенциалните инвеститори (вътрешни и външни) и тяхното по-нататъшно поведение.

Вторият фактор е степента на мотивация на собствениците и на избраните от тях ръководни екипи да изграждат стратегия и провеждат политика за средносрочно и дългосрочно конкурентоспособно развитие на предприятията, което е свързано с осигуряването на необходимите финансови ресурси за осъществяване на по-активна инвестиционна дейност. Степента на действие на този фактор се определя от процеса на приватизация - неговата продължителност, форма на реализация и ефективен контрол в следприватизационния период.

Третият фактор е наличието на финансови източници за инвестиране, което е свързано с възможността предприятията да формират собствен ресурс, да ползват банкови кредити при сравнително приемливи условия, да увеличават интереса на потенциални инвеститори в страната и извън нея.

Тези три фактора са взаимосвързани и комплексно влияят за формиране на една или друга инвестиционна активност в икономиката. В по-нататъшното изложение ще се спрем на възможностите за инвестиционна активност на предприятията от гледна точка на финансовите източници.

3.1. Финансови източници за инвестиране

Финансовите източници за осъществяване на инвестиционна дейност могат да се разграничат на вътрешни (национални) и външни (чуждестранни). Равнището и динамиката на тяхната структура дават представа за възможностите на предприятията и съответно на икономиката да формират вътрешен финансов ресурс, да привличат външен ресурс и като цяло да постигат норма на натрупване и инвестиране, която в перспектива да осигури условия за траен икономически растеж на страната.

Вътрешните финансови източници за предприятията от своя страна се разделят на собствени и привлечени. Изучаването на тяхната структурата дава отговор на въпроса доколко предприятията могат да осигурят собствен финансов ресурс за инвестиране и доколко могат да разчитат да ползват привлечени средства (основно банкови заеми). Формирането на собствен ресурс е в зависимост от размера на чистата, т.е. нетна печалба (след приспадането на данъците) и на амортизационните отчисления. При акционерните дружества като такъв се явява и емитирането на акции, т.е. увеличаването на акционерния капитал.

Данните от обобщените счетоводни баланси и отчети за приходите и разходите на предприятията от реалния сектор сочат, че финансовият им резултат за периода от началото на реформата е слаб, не осигуряващ възможности да се формират ресурси за осъществяване на инвестиционна дейност, още повече за нейното активизиране в посока на технологично обновяване и пазарно реструктуриране на отделни производства. Ниско е равнището на показателя рентабилност и особено в неговото измерение като отношение на нетната печалба към обема на продажбите. За по-голямата част от периода на реформата рентабилността на продажбите е с

отрицателен знак, като за 1996 и 1997г. достига съответно 2 и 3,4% след което отново намалява.¹³

Ниската рентабилност на основната дейност, която имат повечето от предприятията на реалния сектор се дължи главно на остарялото технологично оборудване и високите производствени разходи. Тези предприятия не са конкурентоспособни както на вътрешния, така и на външния пазар. Особено след отпадането на редица митнически ограничения, което беше ускорено по препоръка на МВФ и по-широкия достъп на вносни стоки на нашия пазар, ниската конкурентноспособност се явява определящ фактор за намаляване продажбите на предприятията на вътрешния пазар.¹⁴ По данни на НСИ през септември 1998г. те са с 22% по-ниски в сравнение с 1997г. Този спад продължава и през 1999г.¹⁵ Това води до намаляване на печалбата от пряка производствена дейност и на нейната рентабилност.

Посоченото се потвърждава от анкетните проучвания на НСИ сред стопански ръководители. Резултатите от тях показват, че основна причина за намаляване на продажбите и свиването на производството на редица продукти през 1997г. е ограниченото вътрешно търсене поради конкурентен внос.¹⁶ Ниската конкурентноспособност на българските продукти и намаленото търсене на външните пазари обуславят проявената през 1998г. тенденция към намаляване на износа (с 13% спрямо 1997г.). Тази тенденция продължава и през 1999г.¹⁷

Поведението на предприятията в тези условия е или към понижаване цените на продукцията и осигуряване на по-ниска рентабилност от дейността им, което ще доведе до загуби, ако продължи спада на продажбите, или към ограничаване дейността за някои производства, което също ще доведе до загуби. Двете тенденции в поведението на предприятията засега се проявяват в натрупване на задължения.

Анализът на тяхната динамика и структура разкрива тенденции, които ако продължават при финансовите ограничения в условията на валутен съвет, неминуемо ще намерят израз в действия по обявяване в несъстоятелност. За периода 1995 - 1996г. задълженията на предприятията от реалния сектор нарастнаха над четири пъти. В следващата година техният скок е още по-голям, в резултат на което в края на 1997г. те представляват 71,1% от собствения капитал на предприятията. Техните задължения (към доставчици, бюджет, персонал, социално осигуряване) в

¹³ По данни на информационния сборник "Финанси на предприятията'96" и на НСИ.

¹⁴ Тук трябва да се има предвид и негативното влияние на конкуренцията на нелегалния внос поради пропуски в митническия контрол, в немалък брой случаи умишлено допускани.

¹⁵ През януари 1999г. приходите от продажби на промишлените предприятия са намалели с 23% в сравнение със същия период на предходната година, което е най-голямото понижение за последните две години. (По данни от НСИ).

¹⁶ Данните на НСИ сочат, че приходите от продажби на промишлени стоки на вътрешния пазар в началото на 1999г. са с 15,5% по-малко в сравнение с 1998г.

¹⁷ През месец януари приходите от износ на промишлени стоки са намалели с 40% в сравнение с предходната година. Значителното намаление на износа на някои групи стоки от хранително-вкусовата промишленост и черната металургия са свързани със спада в тяхното търсене на международните пазари. (По данни на НСИ).

края на 1998г. възлизат на 12 млрд. германски марки. За предприятията от частния сектор тяхното нарастване за разглеждания период е изпреварващо в сравнение с тези от обществените.

Структурата на задълженията на нефинансовите предприятия показва доминиращия дял на дълговете към доставчиците. За периода 1995-1997г. той нараства от 33,0% на 42,2%. По данни на НСИ делът на задълженията на предприятията от реалния сектор в края на 1998г. към доставчиците вече е 77%. В частния сектор тази тенденция е по-силно изразена, като относителният дял на техните задължения към доставчиците в края на 1997г. вече надхвърля петдесетте процента. За обществените предприятия този показател е 35%. Делът на останалите видове задължения за разглеждания период относително намалява.

Основните причини за резкия скок на междуфирмената задлъжнялост са свързани преди всичко с намаления обем продажби на предприятията и неефективната дейност на банките по отношение на изпълнение на техните посреднически функции. Твърде малък е обемът на отпусканите от тях кредити за реалния сектор. В последните две години този обем представлява близо половината от междуфирмените задължения. Данните сочат, че тези кредити не са отпуснати за оборотни средства и за инвестиционни нужди, а за приватизация на предприятията.¹⁸ Забавените разплащания между тях са свързани преди всичко с недостига на оборотни средства, който банковата система би трябвало да осигури чрез отпускането на нисколихвени кредити.

Направеният анализ показва, че предприятията и от обществените, и от частния сектор натрупват загуби, които прикриват чрез нарастващия обем на междуфирмените задължения на верижна основа. Така очертаното финансово състояние на предприятията от реалния сектор показва, че собствени финансови източници (по линия на печалбата) за инвестиране практически липсват.

Сумата на амортизационните отчисления, които са другият потенциален собствен финансов източник за инвестиране, в течение на разглеждания период относително намалява. Причината е известна-обезценяването на дълготрайните материални активи поради натрупаната висока инфлация и отложената им ревалоризация в течение на няколко години (от 1992 до 1997г. вкл.). Относителният дял на амортизациите в общия размер на разходите за дейността на нефинансовите предприятия намалява от 3,3% през 1995г. на 2,2% през 1996г., като за обществените предприятия по обясними причини това намаление е по-голямо.¹⁹

Отсроченото преоценяване на активите на предприятията за няколко години, при натрупана висока инфлация, наруши процеса на тяхното нормално възпроизводство и всъщност ги декапитализира. Чрез ниските амортизационни отчисления, определени върху основата на силно обезценени дълготрайни материални активи, предприятията бяха лишени от възможността да насочат ресурси за инвестиране.

¹⁸ В. "Монитор", 19.II.1999г., с.14.

¹⁹ Изчисленията са по "Финанси на предприятията" 95, НСИ, с.75, 199, 303 и "Финанси на предприятията" 96, НСИ, с. 73, 195 и 297. По данни на НСИ този показател е 0,5%.

Освен това, чрез провежданата амортизационна политика, не бе стимулирано използването на този собствен финансов ресурс на предприятията, колкото и малък да е бил, за инвестиране в нови, с конкурентни предимства, технологии и продукти. Дадената със закона за счетоводството през 1991г. възможност на предприятията да ползват нелинейни регресивни методи на амортизация, т.е. методи за ускорена амортизация, всъщност впоследствие със закона за данъка върху печалбата бе обезсилена.²⁰

Отсъствието на опит и главно на мотивация (поради забавена приватизация) в управленските екипи попречи да се ангажират с реализацията на инвестиционни програми, осигуряващи ресурс за постигане на по-висока рентабилност и конкурентоспособност на произвежданата от тях продукция.

Макроикономическата дестабилизация в годините от началото на реформата и особено финансовата и банкова криза в страната през 1996 и началото на 1997г. силно ограничи възможностите за ползване на кредитен ресурс като източник на средства за инвестиране. В условията на валутен съвет, поради опасност от възникване на проблеми с ликвидността, търговските банки засега провеждат по-внимателна и практически ограничителна кредитна политика, особено що се отнася до инвестиционните кредити.

Това се отразява неблагоприятно върху инвестиционната активност на предприятията, чиито управленски екипи разчитат да я осъществят с кредитен ресурс. Тази политика вече се проявява при анализа на задълженията на нефинансовите предприятия към банките за първата година от действието на валутния съвет. Относително намаляват задълженията към банките за сметка на увеличаване на задълженията към доставчиците.²¹

Както става ясно, собствените финансови източници на предприятията за инвестиционна активност са крайно ограничени. Засега няма условия за ползване на привлечени средства за инвестиране, т.е. на инвестиционни кредити, тъй като търговските банки искат много голямо обезпечение, което предприятията, поради неблагоприятните тенденции в техните финансови резултати, не могат да приемат.

При тези условия като основни вътрешни финансови източници остават бюджетните инвестиции. Както вече беше отбелязано, за седемгодишния период на икономическата реформа бюджетните инвестиции бяха сведени до критично малък обем (под 1% от БВП), което е прецедент за страните в Европа. Този показател е около шест пъти по-нисък отколкото в страните с преходни икономики от Централна и Източна Европа.

Необходимостта от увеличаване на бюджетните инвестиции на този етап, в който при постигнатата финансова стабилизация е нужно инвестиционно и стопанско оживление, е очевидна. Разбира се, това може да стане в съответствие с възможностите на бюджета и на балансирането с другите разходи. В тази насока са направени първите стъпки, като в

²⁰ Гроздева В. Какво да очакваме от предстоящата ревалоризация на дълготрайните активи. - Икономика, януари 1998г.

²¹ По данни на НСИ и БНБ.

инвестиционната програма на правителството за 1999г. са предвидени 608 млрд. лв. с насоченост главно към инфраструктурни проекти.

Ролята на външните източници за инвестиране може да се види от анализа на данните за преките чуждестранни инвестиции. Тези данни са от НСИ и показват че към края на 1997г. (30 ноември) обемът на преките чуждестранни инвестиции в нефинансовите предприятия е 663 млн. долара. На фона на постиженията в това отношение на други страни от Централна и Източна Европа (Чехия, Полша, Унгария), този обем изглежда твърде малък. За сравнение ще посочим, че само за 1995г. в Чехия чуждестранните инвестиции са били в размер на 2 млрд. щатски долара.²²

Въпреки направените усилия (неколкократни промени в законодателството за даване на преференции, рекламни кампании с участие на правителствени органи и политически лица) за привличане интереса на чуждестранните инвеститори и преди всичко на тези от тях, които имат дългосрочни (стратегически) намерения за стопанска дейност в страната, резултатите в това отношение не са много големи.

В началото доминираха голям брой дребни инвеститори от съседни страни (основно от Гърция и Турция), две трети от които правеха инвестиции в незначителен обем (до 1000 щатски долара) във вид на валутни банкови сметки, необходими за обслужване на търговия с потребителски стоки с насоченост главно към големите градове. Липсата на стратегия, ясна политика, информационна система и ефективен контрол от страна на държавата в областта на чуждестранните инвестиции благоприятстваше създаването на среда, привличаща такъв род инвеститори. В края на 1996г. и през 1997г., поради възприетия курс към рязко ускоряване процеса на приватизация на някои големи индустриални предприятия, картината се измени. Инвеститори от страни на Западна Европа направили вложения в по-голям размер, сред които се открояват "Соди" - Девня и "МДК" - Пирдоп.

Показателно за поведението на чуждестранните инвеститори е, че те предпочитат да извършват стопанска дейност чрез създаване на дружества със стопроцентно или на над 50% тяхно участие (в края на 1996г. 92,2% от тях са били направени при такова участие, от които 30% със стопроцентово участие).²³ Резултатите от проучване на НСИ за стопанската дейност на дружества с чуждестранно участие показват, че тези от тях, в които то е над 50% работят с малък капитал и с по-големи резерви, което при благоприятно развитие на обстановката е потенциал за увеличаване капитала и съответно на дейността. Освен това, собствения капитал на чуждестранните лица в общия размер на преките чуждестранни инвестиции за 1996-1997г. е в рамките на 76-78%.²⁴ Тези данни показват предпазливостта в намеренията на чуждестранните инвеститори, което не позволява те да се определят като трайни.

За това свидетелства очерталата се неблагоприятна тенденцията към намаляване обема на реинвестираната печалба от страна на чуждестранните

²² Сп. Банков преглед, 1995г. №4, с. 31.

²³ По данни на НСИ

²⁴ В-к "Статистически барометър", 1998г., №2

инвеститори у нас (близо 10 пъти) за периода 1996-1997г.²⁵ Тази тенденция вече определено характеризира техните нетрайни намерения за по-нататъшното участие в икономическото развитие на страната. Данните на НСИ показват, че капиталът на дружествата с доминиращо чуждестранно участие е главно във парични вноски (валута и левове).²⁶

Както се вижда от таблица 5, чуждестранните инвеститори са насочили своите интереси предимно към преработващата промишленост и най-вече към хранително-вкусовата, където инвестициите им в края на 1997г. са в размер на 145 млн. щатски долара. На второ и трето място - това са производствата на продукти от неметални минерални суровини (26 млн. щ.д.) и на машини, оборудване и домакински уреди (22 млн.щ.д.).

Причините за неоправданите очаквания за притока на чуждестранни инвестиции в страната досега са комплексни и в по-голямата си част имат външно- и вътрешнополитически и икономически характер. Основните от тях са: нестабилната политическа обстановка в страната и региона, ембарговата политика, забавения процес на приватизация, неблагоприятната макроикономическа и съответно инвестиционна среда, неустановената законова и нормативна уредба за осъществяване на стопанска дейност, неизградената инфраструктура, неразвятия капиталов пазар, корупцията в държавната администрация, високата престъпност.

В условията на финансова стабилизация, постигната в резултат на прилагането на системата на валутния съвет, инвестиционната активност може да бъде стимулирана главно чрез осигуряване на условия предприятията да могат да формират собствен финансов ресурс, насочен със съответни инструменти за структурно и технологично обновление на производството с цел конкурентоспособно развитие в перспектива. Основно средство за това е използването на инструментите на данъчната и амортизационната политика в съответствие с определени национални цели и приоритети.

С извършената ревалоризация на активите на предприятията от началото на 1998г. се създадоха определени условия за нарастване размера на амортизациите и съответно възможности за възпроизводство на дълготрайните материални активи, макар и с риска да се увеличи инфлацията. Възприетият критерий при определянето на коефициентите на тяхната ревалоризация обаче не беше формирането на достатъчна сума амортизации, необходими за тяхното възпроизводство и обновление, а постъпленията в бюджета. Ясно е, че в условията на валутен съвет той трябва да бъде максимално балансиран.

От гледна точка на необходимостта за стопанско оживление и осигуряване на условия за конкурентоспособно развитие в перспектива обаче провежданата амортизационна политика трябва да бъде насочена и към

²⁵ За 1997г. този обем е 387 хил.щ.долара, докато през 1996г. - 3835 х.щ.д. (в "Статистически барометър", 1998г., №2.

²⁶ През 1985г. само 6,5% са били под формата на машини и оборудване. През 1996г. дялът на вложенията на чуждестранните инвеститори в нефинансовите предприятия като цяло под формата на парични вноски е 92%. Няма изменение на този дял през 1997г. Вж. "Статистически барометър", 1998г., №2.

стимулиране на процеса на акумулиране на източници и формиране на собствен ресурс с цел технологично обновяване и пазарно-продуктово реструктуриране на производството. Тази насоченост на амортизационните отчисления, които трябва да бъдат данъчно признати, ще стимулира процеса на реструктуриране на предприятията.

С промените в закона за корпоративното подоходно облагане се създават възможности за ускорена амортизация и то на активната част от дълготрайните материални активи. С очакваното намаляване на данъчните ставки ще се създадат условия за увеличаване на собствения ресурс на предприятията за инвестиране. Следващата стъпка обаче трябва да бъде данъчни облекчения при насоченост на инвестициите към иновации.

Създаването на условия за формирането на благоприятен климат за инвестиционна дейност, което има своя правен, институционален и икономически аспект е също важна насока за нейното стимулиране. Прилагането на валутния съвет и стриктното спазване на неговите правила доведе до финансова и икономическа стабилизация, което е условие за активизиране на инвестиционната дейност. Това обаче за нашите реалности в момента не е достатъчно. Намаляването на инвестиционния риск, което е сериозен мотив за потенциалния инвеститор, е свързано преди всичко с успеха на борбата с престъпността и корупцията, с политическата и стопанската стабилност. Важно значение за това има по-бързото изграждане на правно-нормативната и институционалната база и постигането на по-добра координация между законодателната, изпълнителната и съдебната власт.

Провеждането на структурната реформа в банковата система с цел нейното оздравяване и повишаване възможностите за изпълнение на присъщите ѝ функции - акумулиране на спестяванията на гражданите и фирмите и осъществяване на кредитна дейност в стопанския сектор на основата на ефективна възвръщаемост, е една от важните насоки в работата по насърчаване на инвестиционната активност. По отношение на другия финансов посредник - капиталовия пазар, е необходимо по-бързото решаване на институционалните и организационните проблеми, спъващи неговото функциониране и ускоряване финалния етап на масовата приватизация.

Създаването на по-благоприятни условия за привличане интереса на стратегически чуждестранни инвеститори е важна насока за стимулиране на инвестиционната активност в сегашните условия. Това е свързано, наред с усилията за подобряване на инвестиционния климат в страната, и с отстраняването на по-сериозни пречки, които затрудняват инвестиционните им намерения - честите изменения в стопанското законодателство, бюрократичните проблеми в държавната администрация (особено при регистрация), корупцията, недостатъчната информация за българските предприятия и тяхната дейност, неразвения капиталов пазар, неизградената инфраструктура.

ИНВЕСТИЦИОННАТА АКТИВНОСТ В ПРЕХОДНИЯ ПЕРИОД: ТЕНДЕНЦИИ, ПРОБЛЕМИ, ВЪЗМОЖНОСТИ

Лилия Чанкова
(Резюме)

Изследването разглежда състоянието и проблемите на инвестиционната активност в страната при преходната икономика. Анализирани са тенденциите и ограниченията на инвестиционната активност в националната икономика. Характеризирани са финансовите източници за осъществяване на инвестиционна дейност в обществените и частните предприятия от реалния сектор и са разкрити възможностите в тази област. Направен е изводът, че техните собствени ресурси за инвестиране, които зависят от размера на чистата печалба и на амортизационните отчисления, са със силно ограничен потенциал. В условията на валутен съвет, поради опасност от възникване на проблеми с ликвидността, търговските банки провеждат по-внимателна и ограничителна кредитна политика (особено за инвестиционни кредити). Това дава неблагоприятно отражение върху инвестиционната активност на предприятията, чиито мениджъри разчитат да я осъществяват с кредитен ресурс. Чуждестранните инвестиции засега остават основен финансов източник за осъществяване реструктурирането и технологичното обновяване на нефинансовите предприятия.

Очертани са основните насоки за стимулиране на инвестиционната активност в икономиката. Първо, осигуряването на условия предприятия да формират собствен финансов ресурс, насочен със съответни инструменти за структурно и технологично обновяване на производството с цел конкурентоспособно развитие в перспектива. Основно средство за това е използването на инструментите на данъчната и амортизационната политика в съответствие с определените национални цели и приоритети. Второ, създаване на благоприятен климат за инвестиционна дейност, който има своя правен, институционален и икономически аспект. Въвеждането и строгото спазване правилата на валутния съвет ще окаже своето положително влияние за постепенното формиране на една по-благоприятна икономическа среда. Това обаче за условията на страната в момента не е достатъчно. Намаляването на инвестиционния риск, което е сериозен мотив за потенциалния инвеститор, е свързано преди всичко с успеха на борбата с престъпността и корупцията. Трето, създаване на по-благоприятни условия за привличане интереса на стратегическите чуждестранни инвеститори. Четвърто, увеличаване обема на бюджетните инвестиции, доколкото това е възможно в условията на валутен съвет. Пето, провеждането на структурна реформа в банковата система с цел нейното оздравяване и възможност за изпълнение на присъщите ѝ функции – акумулиране на спестяванията и осъществяване на кредитна дейност в реалния сектор на основата на ефективна възвръщаемост.

THE INVESTMENT ACTIVITY IN THE TRANSITION PERIOD: TRENDS, PROBLEMS, POSSIBILITIES

Liliya Chankova
(Summary)

The research examines the state and problems of the investment activity in the transition. The trends and determinants of the investment activity in the national economy are analyzed. The financial sources for accomplishing of the investment activity in the non-financial public and private enterprises are characterized and the possibilities in this field are

indicated. The conclusion is that their own investment funds, which depends on the size of net profit and depreciation charges are with highly limited potential. In the conditions of Currency Board, due to the danger of liquidity problems, the commercial banks follow a more careful and rather restrictive credit policy (especially for investment credits). This has a negative effect on the investment activity of enterprises, the managers of which rely mostly on credit resources. The foreign investment still remain main financial source for accomplishing the restructuring and technological renovation of the enterprises in the real sector.

The main directions of investment promotion in the economy are outlined. First, providing conditions to enterprises to form their own financial resources, directed by adequate investments towards structural and technological renovation of production, so as to achieve competitive development in future. To this end, the tools of tax and depreciation policy shall be used in compliance with national goals and priorities. Second, creating favorable investment climate, with relevant legal, institutional and economic framework. The implementation and strict abiding to the rules of the Currency Board will have a positive effect for the gradual formation of a more favorable economic environment. Given the present situation in the country, however, this is quite insufficient. The reduced investment risk, which is an important factor for potential investors, is related most of all to the success in fighting criminal and corruption phenomena. Third, creating better conditions for the attraction of strategic foreign investors. Fourth, increasing budget investments to the highest possible extent in the conditions of the currency board. Fifth, accomplishing the structural reform in the banking system, so as to restore it and make it able to perform its due functions, i.e. accumulation of savings and credit activities in the real sector on the basis of efficient rate of return.

ГЕНЕЗИСЪТ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА ВЪРХУ ЛОКАЛИЗАЦИОННИЯ ИЗБОР И РЕАЛНОСТИТЕ НА СЪВРЕМЕННИЯ СВЯТ

Проблемът за локализационния избор в исторически план се третира по различен начин в зависимост от възприетия подход на изследване: индуктивен или дедуктивен. Индуктивният подход е насочен към извеждането на общи съждения от наблюдението и анализа на факторите на локализация в редица частни случаи и идентифициране на най-важните фактори. Изследванията в областта на индустриалната локализация дълго време бяха водени от две големи течения: локализационните фактори и теориите по локализация. Изучаването на факторите на локализация беше една от привилегированите теми на класическата индустриална география. Въпреки ограничената възможност за достигане до някакъв резултат за определяне на локализационния избор по пътя на глобалните обяснителни рамки, системният анализ на локализационните фактори не е безинтересен. Именно той изтъква намаляването на ролята на обективните и количествено измеримите критерии за локализационния избор и нарастващото влияние на качествените фактори. Не трябва да забравяме, че при локализационния избор тежестта на един фактор е свързана с неговата рядкост. И така, ако навсякъде съществуват индустриални паркове, автомагистрала и др., близко е до ума, че икономическият агент ще се съобрази с "малките плюсове на териториалните любезности": общественото единомислие по основните цели на регионалните програми за развитие; по-високото равнище на ефективност на дейността на обществената администрация; традицията и опита на регионалната система; качеството на околната среда; стандарта на живот; благоприятния социален климат и др.

Осланяйки се на дедуктивния подход, теориите за локализационния избор представляват една логическа рамка за проблемите на локализацията и опит за изследване на този избор, като изучават различни ситуации за извеждане на основните правила, които управляват процеса. Разбира се, тези правила действат в много опростен свят и малко държат сметка за стратегиите на актьорите понастоящем. Изследванията са съсредоточени върху две оси: правилото за минималните разходи и за максималната печалба. В първия случай изследванията следват А. Вебер, който доказва оптималното решение, свързано с възможно най-добрия компромис между минималния транспортен разход, минималния разход на работна сила и агломерационния ефект. Във втория случай изследванията отчитат независимостта на фирмите и са повлияни от Т. Паландер и А. Льош. Във времето тези две течения се обединяват, за което заслуга има Д. Смит.

Дедуктивният подход към локализационния избор е ориентиран към извеждането на частните случаи от общите положения. Главната цел на всички изследвания, почиващи върху този подход, е установяване на правилата, които управляват локализационния избор на едно предприятие или съвкупност от предприятия. За целта са разработени теоретични логически схеми на локализационния избор, които след това се конфронтират с фактите от реалността с цел обогатяване на теорията.

И при двата подхода обаче – индуктивния и дедуктивния – извън полезрението на изследователите остава ролята на икономическите агенти, които вземат решения за локализация. Анализът на поведението на икономическите агенти, индивидуални или колективни, е в центъра на вниманието на ново, трето направление на изследване на локализационния избор, формиращо се от две течения – на бихевиористите и на радикалната критика.

Бихевиористичното течение е насочено преди всичко към изследване поведението на индустриалците, изправени пред пространството и пред процеса на вземане на решение за локализационния избор. Анализирайки стъпка по стъпка този процес, те открояват ролята на информацията в процеса на формиране на представа за пространството, способността на икономическите агенти да възприемат тази информация и да предложат алтернативи за избор, и разбира се, да направят крайния избор. Освен това бихевиористите се опитват да обяснят множеството малко разумни решения или с ограничена рационалност локализации.

Радикалното течение се интересува повече от регионалните еволюции, от логиката на движение на капитала, от пространствените дадености. Синтетично приближение до това течение е системният анализ. Той представлява съвременен инструмент за вникване в съдържанието на пространствените измерения на растежа или упадъка на индустриалните пространства.

Сложността на проблема за локализационния избор е може би причината за това нито класическите, нито новите подходи да си извоюват монопол над истината. Правилно отбелязва проф. Б. Шумахер, че всяко „виждане като светлинен лъч се опитва да я осветли (нея, истината – Ст.Т.). От разнообразието на приближения се ражда задоволяващото обяснение. То обаче остава нетрайно, защото светът неизменно се променя. От това се поражда и необходимостта от безкраен напредък в познанията, от това – да не се отхвърля нито една посока и човек да бъде винаги буден и любопитен.”¹

1. Подходи във фундаменталната теория

Изследването на локализационния избор поставя многобройни и разнообразни проблеми пред теорията и практиката, носещи не само икономическия, но и географския отпечатък на времето, в което се зараждат и развиват. Причините за това трябва да се търсят в изобилието от алтернативни предпоставки, които биха могли да се поставят в основата на теоретичните построения и на различията в подходите към изследване на този проблем. Основите на съвременните теории за локализационния избор са поставени още в края на XIX и началото на XX век. Впоследствие те се разширяват и

¹ Merenne-Schoumaker, B. La localisation des industries. Mutations resentes et methodes d'analyse. Editions Nathan, 1996, p. 182.

обогащават и се превръщат в база за развитието на нови научни направления в локализационния избор.

Първоначалните теоретични изследвания са насочени към определяне доминиращия фактор, към улесняване на формализацията на процедурата по избора и дефинирането на самото решение за локализация. В тях локализационният избор се дефинира по различен начин - в зависимост от типа на предприятието, вида на производствената и целевата функция на предприятието, от степента на еднородност на пространството. Според Ф. Едало в изследванията, допринесли за развитието на теорията на локализацията², се възприема или тезата за определящата роля на минималните транспортни разходи, или тази за реализиране на максимална печалба при конкретните условия на производството и пазара.

1.1. Алфред Вебер в общата теория за индустриалната локализация

За основоположник на най-опростения анализ на минимизирането на разходите при избиране на локализация на изолирано предприятие, което произвежда само един продукт и обхваща всички стадии на производствения процес, се смята А.Вебер³, макар че проблемът за смущаващото действие на пространството за пръв път е поставен от Фон Тюнен. Формирането на теорията за локализацията е свързано с промишления преврат в Германия и по-конкретно с дейността на историческата школа в немската политическа икономия.⁴ Идеята за модел на локализационния избор, който минимизира разходите, обаче е лансирана от немския икономист В. Лаунхард още през 1882 г. Според него локализационният избор се насочва към точките, които минимизират транспортните разходи за превозването на суровините и на готовия продукт до пунктовете на потреблението, когато са фиксирани складовете и пунктовете на потребление. Транспортните разходи са пропорционални на теглото на товара и разстоянието на превоза. В. Лаунхард изследва също така и пространствената конкуренция между предприятията на пазара, завоювали си определена площ.⁵

Почти паралелно с хипотезата за локализационния избор на В. Лаунхард се появява и хипотезата на А. Шьолфе (1873 г.) за града като "място за крайно потребление на промишлена продукция". В съответствие с нея той разработва гравитационен модел за локализация на промишлеността единствено в големите градове или в близост до тях. Големите градове като пазари привличат промишлените предприятия към себе си. Силата на притеглянето им е обратнопропорционална на квадрата от разстоянието между тях. Като единствен локализационен фактор А. Шьолфе възприема разстоянието до града. Класификацията на промишлените отрасли той извършва в зависимост от тяхното поведение при отдалечаване от градския център.

² Вж. Aydalot, Ph. *Economie regionale et urbain*. Paris, Economica, 1985, p.46.

³ Вж. Weber, A. *Über den Standort der Industrien*. Tübingen, 1909; *Theory of the Location of Industries*. Chicago, University Press, 1929.

⁴ Вж. Маринов, Хр. *Икономикогеографски анализ на населението, околната среда и отраслите*. С., Наука и изкуство, 1975, с. 162.

⁵ Вж. Пчелинцев, О. С. *Экономическое обоснование размещения производства*. М., 1966, 45-48; Х. Маринов, Хр. Цит. Съч., 162-165.

Макар че А. Шьолфе поставя акцента само върху разстоянието до града, той априори отчита влиянието и на фактора площ на пазара.

Не закъсняват разработките, в които локализационният избор се свързва с получаването на максимална печалба. Още през 1888г. италианският икономист Лория разработва модел върху основата на този критерий. Той отчита значението на работната сила за локализационния избор. Аналогична е хипотезата, поддържана от Рьошер през 1889г. Според него работната сила е притегателен фактор за промишлените предприятия в гъсто населените райони с висококвалифицирана работна сила.

Корените на съвременните теории за локализационния избор трябва да се търсят в схематично изразените хипотези за локализационния избор, лансирани в края на XIX век. Те съдържат спецификата на конкретното промишлено развитие на региона, в който се зараждат. Теорията за локализационния избор на А. Вебер носи отпечатъка на промишления преврат в Германия. Територията, върху която работи Вебер, е разбираемо еднородна в културно, политическо и пространствено отношение. Производствената функция е с фиксирани коефициенти, а предприятието – изолирано. Според Вебер локализацията на промишленото предприятие се определя от три негови “ориентации”: транспортна; по отношение на работната сила и ориентация, свързана с агломерационния ефект. Теорията му почива върху следните базови постулати:

- голяма част от природните ресурси имат специфична локализация и не са повсеместни като водата и въздуха например, не могат да се намерят навсякъде, техният добив се извършва на строго определени места;
- пазарът на крайните продукти е локализиран в определени пунктове и конкуренцията е съвършена, т.е. съществува голям брой купувачи и продавачи и никой не може да влияе върху цените със собствени действия;
- работната сила е локализирана в дадено пространство, броят на работниците е нелимитиран и те могат да бъдат наети при определено равнище на заплащане.

При обосноваване на транспортната ориентация Вебер въвежда т. нар. материален показател за изясняване степента на зависимост на индустрията от природните ресурси или пазара. Този показател се изчислява като отношение между теглото на суровините и теглото на крайния продукт. Когато значението на този показател е по-високо от единица, предприятието се доближава до суровината, а когато е по-малко - до пазара. За всеки продукт според Вебер трябва да се построи щандортна фигура на материалните компоненти и потребителския компонент. Изследвайки редица произволно взети случаи, Вебер обосновава закономерностите на локализирането на промишлеността, определени от транспортната ориентация:

- когато се използват един или няколко повсеместни материални ресурси, производството се ориентира към пунктовете на потребление;
- при използването на един локализиран материален ресурс локализацията на производството може да бъде на всяко място, намиращо се между материалните складове и пунктовете на потребление;

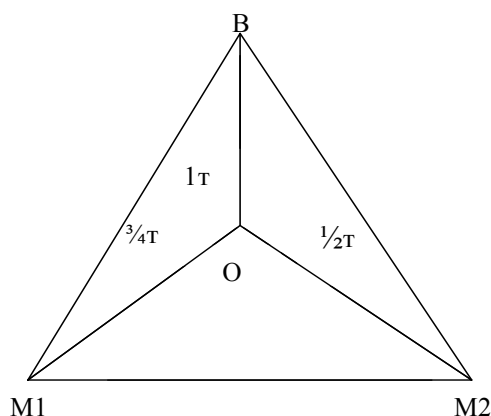
ние, а когато към локализирания материален ресурс се добави и използването на повсеместен ресурс, локализацията се премества към мястото на потребление на продукта;

- при използването на губещи в процеса на производството теглото си материални ресурси, комбинирани с повсеместни ресурси, локализацията на производството се определя от значението на материалния индекс, т.е. когато материалният индекс е по-голям от единица, производството се локализира близо до материалния склад и обратно, когато индексът е по-малък от единица - в мястото на потреблението.

За Вебер транспортните разходи са главният фактор на локализацията. Те се разглеждат като функция от теглото на товара и дистанцията на превоза. Вебер представя графически локализацията на завод, произвеждащ даден продукт⁶ чрез известния триъгълник на локализацията (вж. фиг. 1).

Фигура 1

Щандортна фигура на компонентите по А. Вебер.

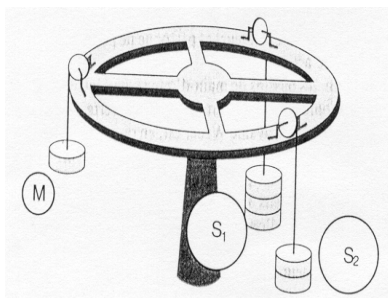
Това е точката, където се минимизират транспортните разходи. Ако с **a** се обозначи дистанцията от **M1**, с **b** - дистанцията от **M2**, а със **c** - дистанцията от **B**, пресечната точка **O** е тази, която минимизира израза $\frac{3}{4}a + \frac{1}{2}b + c$. Точката **O** може да се определи по геометричен път или чрез методите на механиката.⁷ В литературата е известно решението на Varignon чрез методите на механиката, което се представя символично по начина, даден на фиг. 2⁸. На фигурата скрепците и въжетата, придържащи теглата, съответстват на всеки ъгъл на триъгълника.

⁶ Вж. по-подр. Семевский, В. Н. Теоретическая экономгеография. Ленинград, Наука, 1981, 108-116; Маринов, Хр. Цит. Съч., 165-169.

⁷ Вж. Merenne-Schoumaker, Цит.съч., с. 133.

⁸ Пак там с. 132.

Механичното решение на Varignon

Както вече беше посочено, Вебер не се ограничава само с анализа на транспортните разходи. Според него решаваща роля за локализацията играят три фактора: цената на превозите, цената на работната сила и ефектът от агломерацията.⁹ За формализованото определяне на ориентацията на предприятието по отношение на работната сила Вебер въвежда понятията “работнически пункт” и “работнически коефициент”. Работническият пункт той свързва с мястото, където е най-ниско равнището на работната заплата при високи трудови навици на работниците. Работническите пунктове според него ще притеглят към себе си щандорта на промишлеността от пунктовете на минималните транспортни разходи само в случаите, когато икономията от работна заплата ще превишава преразхода на транспортни разходи в резултат от преместването на производството.

Преместването на предприятието в точката с най-малки разходи за работна заплата може да предизвика усложнения¹⁰. Точката О от фиг. 3 представлява оптималната точка от позицията на транспортните разходи, а кръговете около нея са изодопаните, маркиращи допълнителното нарастване на транспортните разходи, започвайки от О /например един долар за единица производство/. Ако А, В и С са местата с най-ниски разходи за работна заплата /три долара за единица производство/, едно преместване на предприятието от точка О в точка А ще позволи да се подобри локализацията, тъй като икономията на работна заплата ще бъде по-висока от допълнителните разходи за транспорт. И обратно, ако предприятието се насочи към точка С, ще се получи по-лошо решение, тъй като в резултат на преместването на предприятието транспортните разходи ще нараснат повече в сравнение с реализираната икономия от работна заплата.

Оптималната локализация на предприятието от гледна точка на транспортните разходи и разходите за работна заплата, както е показано и на фиг.3, трябва да бъде от страната на критичния изодопан. Трябва обаче да се държи сметка за едно твърде съществено обстоятелство: визираните два вида разходи не стоят на една и съща плоскост. Те имат нееднаква структу-

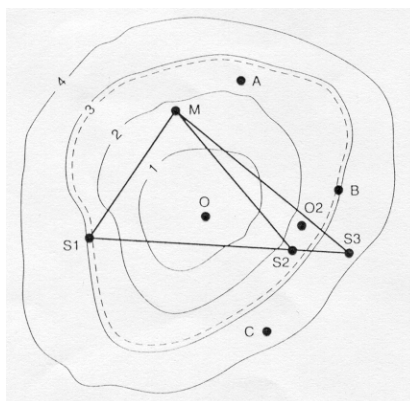
⁹ Като принос в теорията за локализацията се сочи въвеждането на заменяемостта на производствените фактори в пространствения анализ. Локализацията на производството се превръща в обобщение на теорията на неокласическото производство.

¹⁰ Вж. Merenne-Schoumaker В. Цит.съч. 134-135.

ра, специфичен механизъм на формиране и най-същественото – нееднозначни, коренно различни по природата си функции.

Фигура 3

Критичният изодопан

Транспортните разходи са по същество производствени разходи, почти идентични с класическите, които се правят по производството на какъвто и да е продукт. Те формират стойността, а следователно и цената на произвежданите продукти, без да създават нова потребителна стойност. При тях проблемът е сравнително несложен – чрез цената транспортните разходи просто трябва да се възстановяват, за да може съответният вид са се възпроизвежда при нов цикъл и на разширена основа. Аналогично е и положението с работната заплата. Обаче тук стои глобалният, фундаменталният за прехода към т.нар. нова цивилизация на прага на третото хилядолетие проблем, а именно работната заплата да се свързва с функцията възпроизводство на човека, на т. нар. човешки капитал.

Още А. Смит засяга въпроса за “неизменните, упорити и непрестанни усилия на всеки човек да подобри положението си”, а М. Фридман допълва: “и положението на децата и внуците си”. Идеята за “положението на човека” у А. Смит е многопланова. Тя включва всички ценности, с които хората измерват своя житейски успех – материално положение, образование, възможност всеки човек да използва енергията и заложите си в преследване на собствените цели. Несъмнено всички елементи на посочената скала на ценностите са директно или индиректно свързани с работната заплата, с инвестициите в човешкия капитал. Предприятието обаче може да намери идентичен суровинен източник, разположен в друга географска точка $S3$, адекватен на $S1$, или да премине към производство, използващо принципно нов суровинен ресурс. Следователно може да се построи триъгълник $MS2S3$, за който е характерна нова ситуация по отношение на транспортните разходи и следователно други изодопани. Появява се нова оптимална точка – $O2$, която е сигнал за по-добър вариант на локализация от фиксираната в точка O . При кръстосана характеристика на параметъра $S3$, свързан с използване в производството на идентичен суровинен ресурс, добиван в друга прост-

ранствена точка, или с възприемане на принципно нов ресурс на съществуваща или нова площадка, от една страна, и разходите за транспорт и работна заплата, от друга страна, са възможни разнообразни варианти на локализационен избор. В уедрени щрихи те могат да бъдат назовани глобално ресурсоспестяващ, частично ресурсоспестяващ и ресурсонеутрален (вж табл. 1).

Таблица 1

Матрична характеристика на вариантите на локализационния избор

	Разходи за: Суровини	транспорт		работна заплата	
		нарастват	намаляват	нарастват	намаляват
A	Използване в производството на идентичен суровинен ресурс от друга пространствена точка				
	I. Глобално ресурсоспестяващ локализационен избор		-		-
	II. Частично ресурсоспестяващ локализационен избор	+			-
	III. Ресурсонеутрален локализационен избор	0	0	0	0
B	Използване на принципно нов ресурс на същата или на друга пространствена точка				
	I. Глобално ресурсоспестяващ локализационен избор		-		-
	II. Частично ресурсоспестяващ локализационен избор	+			-
	III. Ресурсонеутрален локализационен избор	0	0	0	0

Очевидно е на страната на кой вариант са предимствата – на глобално ресурсоспестяващия. Без да се впускаме в доказателства, ще отбележим, че същественото в случая е, че нито един от посочените варианти не бива да се пренебрегва. Ресурсонеутралният вариант, т.е. този, който не променя значението на разходите за транспорт и труд, може да се окаже привлекателен от гледна точка на такива трудно поддаващи се на измерение критерии, като съхраняване на икономическата активност в региона, съдействие за снижаване и затихване на миграционните процеси, привеждане на безработицата в икономически допустимите граници, съхранение на съществуващата производствена база и изградената инфраструктура и т.н.

Проблемът следователно е при конкретните условия да се обхванат, измерят и отчетат различните типове ефективност – икономическа, социална, екологична, като се има предвид, че те са несъпоставими и несводими една към друга. Нещо повече, решенията, свързани с локализационния избор,

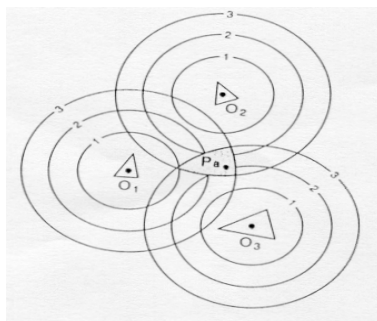
трябва да се разпростират и в хоризонта на времето – по-точно не само и не толкова в краткосрочен, колкото в средносрочен и дългосрочен план.

Притегателната сила на “работническите пунктове” расте или отслабва в зависимост от изменението на индекса на работническите разходи, а еластичността на щандорта по отношение на пункта на минималните транспортни разходи се определя от “щандортното тегло”. Съпоставянето на индекса на работническите разходи с щандортното тегло позволява да се определи “работническият коефициент”, използван като количествена мярка на ориентацията към работната сила. Тази ориентация обаче зависи не само от “работническият коефициент”, чиито стойности се определят от характера на подотраслите на промишлеността, но и от общите условия на средата.

Икономическите агенти могат да се откажат от точките на минималните транспортни разходи или разходи за работната сила и да изградят своите промишлени обекти в трета точка, отчитаща ефекта от агломерацията. Вебер за пръв път прави задълбочен анализ на агломерационния ефект и на неговото влияние върху локализационния избор. Той разбира агломерацията като струпване на промишлени производства на някакво място. Според него тя се обуславя от “техническата и икономическата структура на производството и може да се прояви във вид на организирано обслужване с труд, кредит, пазарни връзки по снабдяването с материали и реализацията на изделията, със складове, с пътища за минаване с транспортни средства, със спомагателни производства ...снижаващи производствените разходи.”¹¹ Вебер поставя акцента върху крайния резултат от противоречивото действие на агломерационните и антиагломерационните процеси и се ограничава до изследване на измененията в локализацията в резултат на транспортната и работническата ориентация, предизвикани от отчитането на ефекта от агломерацията. Посоката на оптимума се изменя в резултат от отчитането на агломерационния ефект. Този факт се илюстрира чрез фиг. 4.

Фигура 4

Силите на агломерацията според Вебер

Приносът на Вебер в теорията на локализацията, в т.ч. и анализа на силите на агломерацията и поляризацията, е голям. Въпреки това неговата теория не се подминава от научната критика. Тя се гради най-вече върху

¹¹ Семевский, В. Н. Цит.съч., с. 113.

нереалността на изходните предпоставки,¹² засягащи: анализа на транспортните разходи, системата на свършената конкуренция, пазара и суровинните източници, търсенето като константа, хомогенността на пространството, точката **на най-малките** разходи като точка на оптималната локализация. Както показва практиката, теорията на Вебер позволява да се реши проблемът за локализацията на едно средно равнище - от десетина до стотина километра. Неговият анализ се оказва - по изразу на проф. Б. Шумахер¹³ - все повече и повече недостатъчен с нарастването на гъвкавостта на снабдяването и на пазара. Осезаемото уеднаквяване на условията на предлагане от страна на предприятията може да предизвика безразличие по отношение на избирането на регион или място на локализация.

1.2. Фон Тюнен за локализацията на земеделското производство

Ако А. Вебер концентрира вниманието си върху локализацията на индустрията, то И. Г. фон Тюнен разработва първия класически модел за локализация на селскостопанското производство - селскостопанския щандорт. Той приема хипотезата, че производствените цени са постоянни в пространството, когато пазарът е концентриран в една точка и оптималната концентрация на производството е еднаква за всички, а това е възможно най-близката до пазара локализация. За потвърждение на своите виждания Фон Тюнен използва теорията на Рикардо за годишния доход. Според Рикардо равнището на годишния доход се определя от почвеното плодородие, а според Фон Тюнен - от дистанцията до пазара. Фон Тюнен отчита конкуренцията между предприятията при използването на земята. На фиг. 5 и 6 е показан начинът на формиране на концентричните кръгове за отглеждане на три земеделски култури около един пазарен център. Изходната информация е дадена в табл. 2.

От фиг. 5 и 6 се вижда, че зонирането на земята се обуславя от транспортните разходи, а не от цената на земеделските продукти. В същото време размерът на зоните, предназначени за различните култури, е функция на тяхната цена.

Таблица 2

Основни параметри, характеризиращи земеделските култури

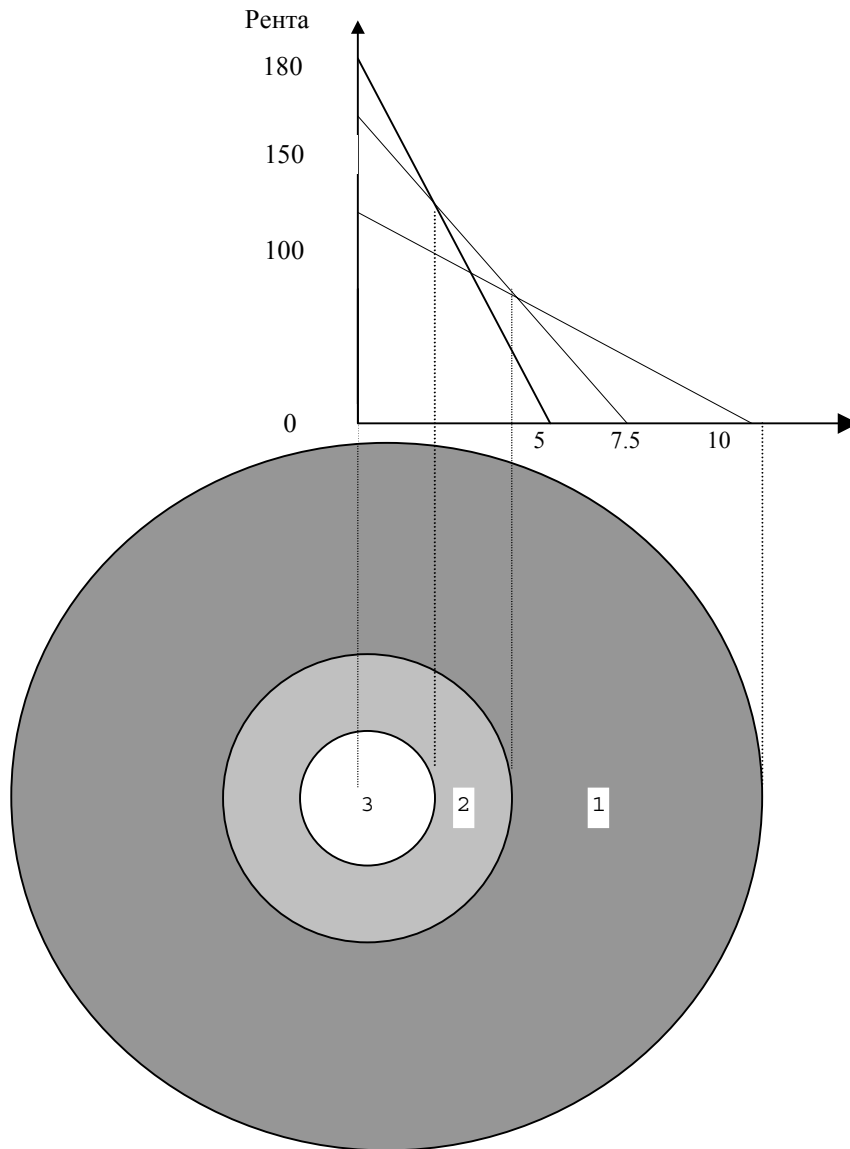
Земеделски култури	Производствени разходи	Транспортни разходи за единица разстояние	Цена на реализация по вариант I	Цена на реализация по вариант II
1	100	10	200	200
2	150	20	300	330
3	450	30	630	660

¹² Вж. Merenne-Schoumaker, В. Цит.съч. с. 137.

¹³ Bernadet Merenne-Schoumaker е професор в Университета в град Лиеж, Белгия.

Фигура 5

Зониране на земите според Фон Тюнен по вариант I.

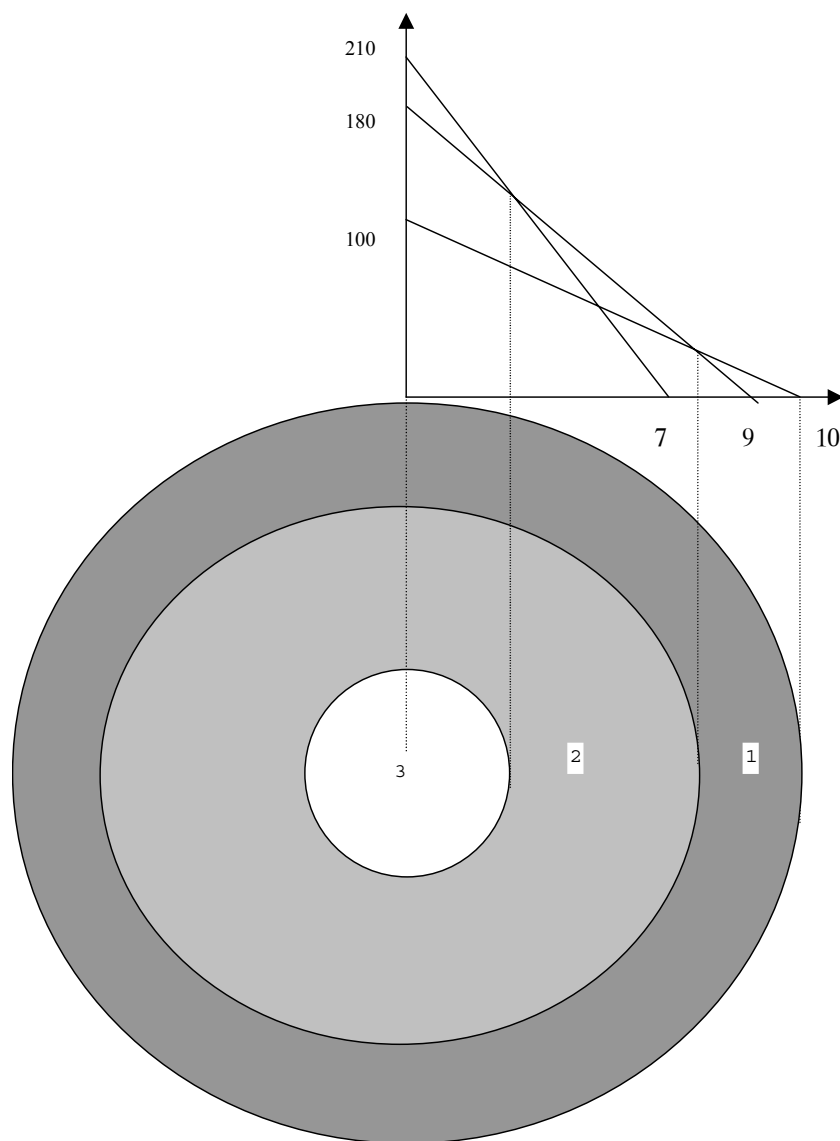

Макар този модел да опростява в много голяма степен действителността, той съчетава взаимозависимостта между три фактора: разстоянието между фермата и пазара; цената, получавана от фермера за произвежданата продукция; поземлената рента. Въпреки атаките на научната критика моделите на А. Вебер и Фон Тюнен, стоят в основата на теоретичния анализ

на локализацията, извършван впоследствие от редица автори,¹⁴ които в една или друга степен го модифицират и обогатяват.

Фигура 6

Зониране на земите според Фон Тюнен по вариант II.

¹⁴ Рибников, А.А., О. С. Пчелинцев, А. Лъош, Рихард Дън, Т. Паландер, А. Г. Гранберг, Е. Хувър и др.

1.3. Т. Паландер, Е. Хувър, А. Льош и Д. Смит за развитието на теорията за индустриалната локализация

В представените дотук изследвания върху локализационния избор от началото на XX век пазарът е концентриран в една точка и се търси оптималната локализация на предприятието. По-късно към средата на века в изследванията се забелязва прогрес в разглеждането на пазара и постановката на проблема за локализационния избор. Заражда се неокласическото течение. Според него пазарът е разпръснат равномерно по цялата територия. Проблемът за локализационния избор се свежда до това, как да се разпредели този пазар между предприятията. Основите на неокласическите изследвания се поставят от Х. Хотелинг¹⁵ още през 1929г. Той анализира поведението на двама продавачи на линеен пазар. Допуска, че цените са известни величини, а локализацията – неизвестна.

Шведският икономист Т. Паландер изгражда своята теория през 40-те години на нашия век върху основата на търсенето на отговор на два принципи въпроса: първия – къде да се локализира производствената единица, при условие че са известни предварително цените и локализацията на суровините, както и позицията на пазара, и втория – как може да се отрази върху разширяването на площта на пазара едно изменение на цените, ако предварително са известни мястото на производството, равнището на конкуренцията, производствените разходи и транспортните тарифи. Според Паландер решаването на проблема за индустриалната локализация трябва да започне от търсенето на отговор на втория въпрос. Ето защо той започва с анализа на площта на пазара. Проследява различни ситуации в две предприятия – А и В, предлагащи идентични продукти на пазара с производствена цена респективно А' и В' и разходи по дистрибуцията А'' и В''. Следвайки логиката на Т. Паландер, могат да се представят следните възможни ситуации по отношение на влиянието на изследваните разходи върху площта на пазара:

$A' = B', A'' = B''; A' > B', A'' = B''; A' > B', A'' > B'';$
 $A' > B', A'' < B''; A' < B', A'' < B''; A' < B', A'' > B'';$
 $A' < B', A'' = B''.$

Паландер проследява изменението на границата между площта на пазара на две конкуриращи се фирми чрез построяването на следната базова фиг. 7¹⁶

По хоризонталната ос на схемата Т. Паландер представя разпределението на пазара между двете фирми, които го обслужват – А и В. Продажната цена на продукцията на предприятие А в мястото на производство е AA', а на предприятие В – BB'. За предприятие А, което произвежда по-скъпа продукция, продажната цена ще нараства в зависимост от отдалечаването от мястото на производство, тъй като тя включва и транспортните разходи. От тази ситуация ще се възползва предприятие В, което успява да продава своята продукция по-евтино. Поради тези съображения в случая Т. Паландер поставя линията, разделяща пазара между двете фирми, по-близо до предприятие А, отколкото до предприятие

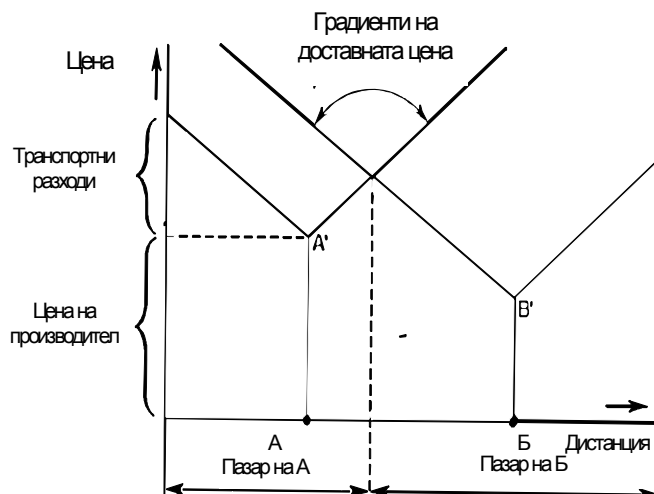
¹⁵ Вж. Hotelling, H. Stability in Competition. – *Economic Journal*, 1929.

¹⁶ Вж. Merenne-Schoumaker B. Цит.съч., с. 136.

В. От фиг. 7 се вижда, че Т. Паландер обогатява анализа на локализационния избор, като изследва различни ситуации по отношение обема на продажбите в зависимост от цената и транспортните разходи.

Фигура 7

Границата между площта на пазара на две конкуриращи се фирми.

За илюстрация на подхода на Паландер можем да използваме данните, дадени в табл. 3. Условно приемаме, че разстоянието на линейния пазар между двете конкуриращи се фирми е 40 единици. Както се вижда от схемата на Паландер, за да се определят границите на площта на пазара е необходимо да се установи разстоянието, при което едната от двете фирми нито ще губи, нито ще печели. Изменението на границата на площта на пазара на двете конкуриращи се фирми може да се проследи на табл. 3.

Таблица 3

Изменение на границите на площта на пазара на две конкуриращи се фирми

Варианти	Вариант I		Вариант II		Вариант III		Вариант IV		Вариант V	
Показатели	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Производствена цена	200	200	200	150	200	250	200	250	200	250
Транспортни разходи на единица разстояние	2	2	2	2	2	2.5	4	1	1	1.5
Граници на площта на пазара	20.0	20.0	7.5	32.5	33.33	6.67	18.0	22.0	44.0	-4.0

От таблицата се вижда, че границите на площта на пазара се обуславят в голяма степен от равнището на производствените цени и разходите за дистрибуция. Подходът позволява да се постигне точност на разчетите за предприятията, които искат да навлезат на пазара и са изправени пред проблема за локализационния избор.

Т. Паландер се ограничава с изследване поведението само на две конкуриращи се предприятия, но на практика е възможна ситуация на конкуренция между три и повече предприятия за завладяване площта на пазара. В този случай възниква основателно въпросът: ще настъпят ли изменения в теоретичните заключения на Т. Паландер. Отговор на този въпрос дава А. Лернер. Според него, ако се наблюдават повече от три предприятия, теоретичните заключения на Т. Паландер стават още по-прецизни. Площта на пазара в този случай ще зависи от първоначалната локализация на предприятията. Реалната локализация никога не е оптимална, но увеличаването на броя на предприятията ги приближава към минималните транспортни разходи.

Въпреки че книгата,¹⁷ в която развива своята теория за локализацията на индустрията, не се превежда на друг език,¹⁸ постиженията на Паландер стават достижение на научната общност благодарение на по-късните публикации на Д. М. Смит¹⁹. Т. Паландер не се ограничава само с анализ на площта на пазара и конкуренцията между фирмите, но развива по-нататък анализа на Лаунхард и Вебер за транспортните разходи, като отделя по-специално внимание на ефекта от изменението на транспортните тарифи и тяхната стъпаловидна структура върху изодопаните, конкуренцията между различните видове транспорт, особеностите на организацията на транспорта и др.

Американецът Е. Хувър²⁰ (1937г.) чрез емпирично изследване в кожарската и обувната промишленост доразвива идеите на Лаунхард, Вебер и Паландер за локализационния избор и придава особено значение на анализа на цената на трансфера. За разлика от Паландер Хувър не се задоволява само с анализ на транспортните разходи, а изследва влиянието и на такива разходи като: разходи за съхраняването на стоките, за застраховане, финансови разходи, в т.ч. търговските разходи по дистрибуцията. Според Хувър цената на трансфера се обуславя от пет променливи: естеството на продуктите; количеството на експедираната стока; транспортното разстояние; вида на използваното транспортно средство; навлото за превоз.

Приносът на Хувър в теорията на локализацията на индустрията намира израз в напредъка по отношение на изучаването на транспортните разходи. Той, както и Паландер, отчита конкуренцията между фирмите на пазара. Нещо повече: въвежда в своя анализ проблемите, свързани с

¹⁷ Вж. Palander, T. Beitrage zur Standortstheorie. Almqvist et Wiksells Boktryckeri. Uppsala, 1935.

¹⁸ Според проф. В. Merenne-Schoumaker. Цит.съч. 139-140.

¹⁹ Вж. Smith, D. M. Industrial Location. An Economic Geography Analysis. 2nd Edition. New York, Wiley and sons, Smith, D.M. 1981; A Theoretical Framework for Geographical Studies of Industrial Location. - Economic Geography, Vol.42, 1966.

²⁰ Вж. Hoover, E. Location Theory and the Shoe and Leather Industry. Cambridge. Harvard University Press, 1937; The Location of Economic Activity. McGraw-Hill, New York, 1948.

външната търговия и съществуването на обективни граници между отделните страни, както и намесата на държавата във външнотърговските сделки. Хувър отделя внимание на значението на фактора време за пространственото равновесие.

Както вече беше посочено, основната критика на школата на Вебер се отнася до пренебрегването на търсенето и неговото изменение във времето. Основавайки се именно на тази критика, Август Льош, немски икономгеограф, разработва своята теория за индустриалната локализация, известна като пространствена икономика.²¹ Той отхвърля значението на точката на най-малките разходи и се насочва към търсенето на точката на най-високата печалба при отчитане на взаимозависимостите между фирмите. Твърде съществени за първата половина на XX век са убежденията на Льош, че, първо, икономистът трябва да бъде повече загрижен за подобряването на реалността, отколкото за нейното обяснение, и, второ, броят на местата и описващите ги променливи до такава степен е значителен, че е илюзорно да искаш да дадеш едно-единствено научно решение на проблема за индивидуалната локализация. Освен това А. Льош се насочва към изследване на локализацията не на отделен отрасъл – промишленост или селско стопанство, а към стопанството като цяло. Той поставя началото на неокласическата теория за локализацията.

Льош осъзнава сложността на проблема за локализационния избор, който се обуславя от съвместното влияние на редица фактори и критерии, в т. ч. и такива като данъчна система, външна търговия, технически прогрес, държавни граници, национални интереси, фирмени интереси, конкуренция между фирмите и др. Поради това той разработва своя модел за локализационен избор върху основата на система от центрове и пазарни зони. Идеята за локализация на стопанската дейност по икономически центрове принадлежи на немския географ В. Кристалер, който поставя началото на разработването на теорията за централните места през 1933г., базирайки се на емпирични данни от Южна Германия. Централните места той разглежда като икономически центрове, снабдяващи с продукция обкръжаващата ги територия. Като основна причина за възникването на йерархизация на населените места Кристалер разглежда дейностите в сферата на търговията и услугите. Той въвежда понятието “радиус на реализацията на услугите и стоките” и ранжира населените места.²² Радиусът на реализацията на услугите и стоките представлява функция от вида на продукта, неговата цена, плътността на населението, равнището на доходите на населението, равнището на развитие на транспорта и др. Според В. Кристалер при построяване на системата от централни места се прави предположението, че разстоянието между съседните центрове трябва да бъде еднакво.

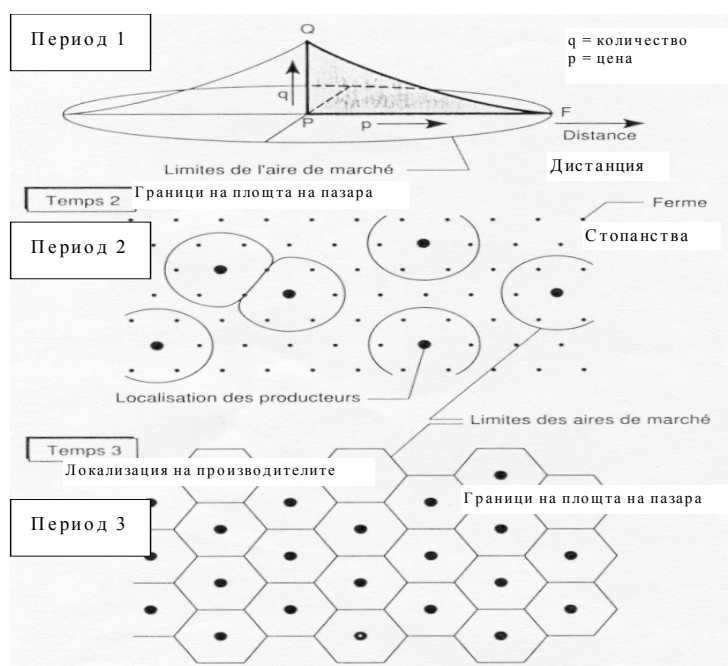
А. Льош, възприемайки принципните постановки на В. Кристалер за централните места, предлага нова икономически обоснована система на центрове. Той представя трите стадия на развитие на системата на локализация на икономическите дейности във времето /вж фиг. 8/.

²¹ Вж. Losch, A. Die raumliche Ordnung der Wirtschaft. Iena, 1940. The Economics of Location. New Haven, Yale University Press, 1954.

²² Вж. Бос, Х. Размещение хозяйства. Перевод с английского В. И. Киселева. М., Прогресс, 1970, 42-43.

Фигура 8

Стадии на развитие на системата на локализация

Схемата, представяща период 1, показва, че в точка P се е настанил един производител. Кривата на търсенето е QF. Цената на продукта (p) нараства с увеличаването на транспортните разходи по дължината PF. Вертикалната дистанция между PF и PQ изразява количеството на търсенето във функция от цената. В точката F продуктът не може повече да се продава, тъй като цената му е прекалено висока. Общият обем на продажбите се определя от обема на конуса, получен чрез ротацията на PQF.

Схемата, представяща период 2, отразява вече настанилите се повече предприятия с определена площ от пазара. Това разпределение на производителите обаче не е в състояние да обслужи целия потенциален пазар. Останалото свободно място между производителите привлича други предприятия.

Площта на пазара се съкращава, както и неестествената печалба в период 3, когато се образува правилна шестоъгълна решетка. Реализацията на тази правилна шестоъгълна решетка обаче се затруднява не само от варирането на цените при отделните производители, но и от митническите бариери, неравномерното разпределение на суровините, неравномерната

гъстота на населението, условията на локалната достъпност, демографските различия и др.

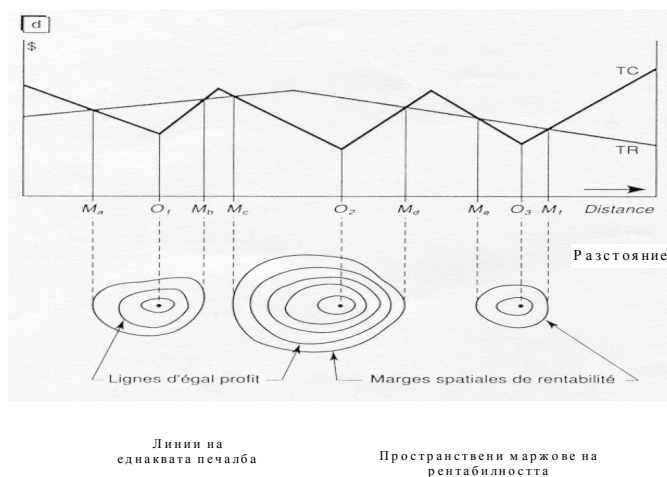
Аналогично на А. Вебер, Льош прави допускането за еднородното пространство, за повсеместно еднаквите производствени разходи и разходите за закупуване на материалите. Той поставя въпроса за равновесието в системата на производствената локализация, обуславящо се от стремежа на фирмените интереси за получаване на максимална печалба и от интересите на националното стопанство за максимално увеличаване броя на взаимозависимите икономически обекти.²³

Дейвид М. Смит, английски географ, предлага по-операционално решение на проблема за индустриалната локализация.²⁴ Като се основава на изследванията на Е. М. Раустрон за пространствения марж на рентабилността,²⁵ Смит показва, че всеки избор на предприемача е ограничен от площите, където той може да реализира определена печалба (вж фиг. 11).

Областите, разграничавани по пространствения марж на рентабилността, се оформят като функция от размера на разходите и величината на печалбата. Предприятието може свободно да се локализира вътре в границите на рентабилността /рентабилната област/. Според Смит не е нужно да се търси максимална печалба. Оптималната локализация е в онази точка от графиката, където са най-ниски производствените разходи. Производствените разходи са по-динамична величина в пространството, отколкото продажните цени, поради съществуването на конкуренция.

Фигура 11

Оптималната локализация по Д. М. Смит.

²³ Вж. Маринов, Хр. Цит. Съч., с. 176.

²⁴ Вж. Smith, D. M. A Theoretical Framework for Geographical Studies..., 55-113; Smith, D. M. Industrial Location. An Economic Geography Analysis. 111-116.

²⁵ Вж. Rawstron, E. M. Three Principles of Industrial Locations. Transactions. Institute of British Geographers. Vol. 25, 1958, 132-142.

От направения анализ на развитието на класическата и неокласическата теория за локализационния избор може да се направи следният извод: теорията на локализацията опростява и рационализира в много голяма степен локализационния избор. Тя не отчита влиянието на качествените фактори върху локализационния избор, в т.ч. и научно-техническия прогрес. Не само теоретичен, но и практически интерес представлява въпросът - съгласуват ли се на прага между XX и XXI век постановките на фундаменталната теория за локализационния избор с фактите от обективната реалност. Опит за отговор в тази посока е предмет на следващото изложение.

2. Фундаменталната теория и реалностите на съвременния свят

Научно-техническият прогрес внася много нови моменти не само в поведението на икономическите агенти по отношение на локализационния избор. Променя се ролята на пространството при този избор. Пространството вече не е само опора за рационалността на икономическите агенти, които калкулират стойността на факторите по обективен начин, както в началото на века писа А. Вебер. То не е само сбор от локализации, но и участник в икономическата динамика. Икономическите агенти диверсифицират и правят гъвкави своите организации спрямо възможностите и заплахите на околната среда. Те не могат да разчитат повече само на наличните ресурси, а трябва да създават ресурси в процеса на взаимодействие с обкръжаващата ги регионална среда.

В резултат от техническия прогрес периодът на интензивна трансформация на европейската територия, моделираща пространството чрез унифицирани действия след Втората световна война, вече е история. През този период както икономическият растеж, така и пространствената експанзия се градят върху модела за организацията на производството по принципа на масовото производство, тейлъровото разделение на труда, производителността, финансовата и техническата концентрация на предприятията и деконцентрацията на новите поделения. И ако през четиридесетте години се наблюдава неравномерно разпределение на дейностите между отделните региони, то през петдесетте вече се проявяват тенденции на кумулативни неравновесия.

Тейлъризмът постепенно се превърна в доминиращ метод на организация на индустриалния растеж. Наред с търсенето на полза от производителността, снижаването на себестойността и разширяването на международните пазари се поставя въпросът за масовото производство и потребление. Всички операции по производството на един продукт са съсредоточени в многофункционалното седалище на предприятието. Последиците от този модел на поведение на икономическите агенти се изразяват в цикличност и забавяне на икономическия и индустриалния растеж, повишаване на безработицата, финансов и паричен безпорядък.²⁶

²⁶ Du local au global. Les initiatives locales pour le developpement economique en Europe et en Amerique. Sous la direction de Cristophe Demaziere. Paris, Edition L'Harmattan, 1996.

Ето защо още през 70-те години започва нова трансформация в поведението на икономическите агенти. Както предприятията, така и регионите, градовете и гражданите като общност постигат по-голяма свобода в своите действия. Те се насочват към търсене на нови възможности за повишаване на производителността и рентабилността, налагат нова производствена схема. Вече големият размер, йерархията, количеството и еднообразието не са в приоритетите на икономическите агенти.

Според проф. Б. Шумахер²⁷ времето след 1960г., наричано период на големите обрати в локализацията, може да се раздели на три различни периода, а именно:

- първи период, известен като фаза на растежа (златните 60-те години);
- втори период, обхващащ периода на кризисните 1974 -1979г. и след тях;
- трети период, очертаващ се след 1983-1984г. като нова фаза на появата на високотехнологичните индустриални отрасли, развитие на услугите за предприятията и динамизъм на малките и средните предприятия.

Именно през 70-те години се интензифицират регионалните изследвания на технологичната промяна в контекста на локализацията на икономическата дейност – “нейната гъвкавост и струпването на индустриални дейности, разположението на отраслите и ролята на труда, въздействието на големите корпорации върху местното разделение на труда, локацията на производствените дейности, географската концентрация на НИРД.”²⁸

Трите оси на икономическото реструктуриране, които влияят на локализационния избор, са: реорганизацията на производствената система; глобализацията на икономиката; промяната в действията на държавата, свързани с икономическата политика.

По отношение на първата ос в центъра на реорганизацията на производството се поставят конкурентните механизми. Гъвкавостта, партньорството и иновацията се превръщат в основен императив за действие. От една страна, икономическите агенти трябва за кратки срокове да се приспособят към изискванията на пазара, а именно - навреме да се произвеждат необходимите количества и видове продукти, които пазарът ще погълне. Стоковите запаси намаляват, съкращават се финансовите и складовите разходи, усъвършенства се техниката, въвежда се тотален контрол върху качеството. Новото поведение на икономическите агенти преориентира локализационния избор. От друга страна, регионалните общности разширяват локалните инициативи, чрез които преследват твърде разнообразни цели: създаване на работни места, саниране на деградиралата околна среда, търсене на възможности за извеждане на младежта от затруднение, развитие на услугите, изграждане на мрежа от локални предприятия и др.

²⁷ Вж. Merenne-Schoumaker., В. Цит.съч., 11-12

²⁸ Чобанова, Р. Технологична промяна и икономика: съвременни аспекти на взаимодействие. – Икономически изследвания. С., Икономически институт на БАН, Стопанска академия “Д.А.Ценов”, 1998, кн. 2, 54-55.

По отношение на втората ос - глобализацията на икономиката, икономическото реструктуриране е свързано с промяна в ориентацията на международния обмен. Функционалната интеграция на производствените дейности се разширява в географски аспект. Градовете и регионите, чиито основни икономически дейности са свързани пряко с международния пазар, са зависими от развитието на търсенето и предлагането и възможната конкуренция на новите индустриализирани се държави.

Новият начин на организация на междуиндустриалните и междунационалните отношения във връзка със снабдяването с материали и полуфабрикати и реализацията на крайния продукт водят до съкращаване на сроковете за доставка на продуктите, до намаляване цената на крайните продукти и повишаване на гъвкавостта. В условията на глобализация концепцията за близостта има в определена степен двусмислен характер: географската близост не се свежда само до физическата близост, но включва и социофункционални аспекти; организационната близост между икономическите агенти може да се разглежда в технологичен, индустриален и финансов план; близостта има и времево измерение, но то най-често се свързва с пространствената близост.

При локализационния избор икономическите агенти се конфронтират с представата както за поведение, насочено към извличане на максимална печалба в краткосрочен план чрез минимизирането на производствените разходи, така и с постановката на Рикардо, че ресурсната осигуреност на територията определя нейната специализация. Пред тях стои открит проблемът за ролята на близостта в индустриалната динамика, за пространството като развиваща се конфигурация с ефективни действия на локализираните общности, за развитието на индустриална група, в архитектурата на която могат да се впишат, а не проблемът за дистанцията, представян чрез транспортните разходи при осъществяване на локализационния избор. Те концентрират своето внимание върху избора на организационната архитектура на фирмата.

В резултат на двете основни оси на реструктурирането цената на производствените фактори, в т.ч. и на работната сила, отстъпва място в отношенията между икономическите агенти и пространството на ефикасността от тяхното комбинирание като предпоставка за конкурентоспособност. Ефикасност от комбинирането на производствените фактори може да се постигне както вътре в предприятието по пътя на вертикалната интеграция на функциите и технологичната последователност, така и извън него чрез отношенията с различните доставчици и клиенти. Свободното производствено коопериране асоциира различни фирми и допринася за появяване на тенденция към концентриране в старите или обновените пространствени форми – агломерации, индустриални зони, или близо до социални, професионални, политически или икономически институции.

Проблемът за регионалните преимущества в исторически план се е третира по различен начин. Концепции като “блокове на развитие”, “индустриални области”, “технологични паркове” или “гъвкава специализация” и други са изградени върху основата на теории, които поставят регионалното равнище на икономическите процеси на преден план. Според тези концепции пространствената агломерация в резултат от действието на редица фактори

може да създаде по-висока степен на производствени възможности и конкурентни преимущества.

Според посочените концепции територията се определя като пространствена агломерация на дейности. Доминиращата икономическа активност се провокира от присъствието на фирми, които се специализират по фазите на производствения процес. Крайният продукт на пространствената агломерация е предназначен главно за световния пазар. В нея съществуват стабилни взаимовръзки между доставчици и клиенти. Локалните власти споделят системата от ценности, в т.ч. етиката в отношенията. Налице е също система от институции – пазар, фирми, семейство, училище, неправителствени организации, политически партии, съюзи и др., която разпространява и отстоява тези ценности.

Според Жан-Люк Гафард²⁹ пространствената агломерация не е обикновено следствие от изключителното комбиниране на производствени или инфраструктурни фактори. Ако пространствената агломерация се разглеждаше като такова комбиниране и регионът извличаше полза от комбинацията, основателно може да се постави въпросът защо тя например не се копира от други фирми в други региони. Комбинацията може да бъде резултат от една икономическа агломерация. Икономическата агломерация всъщност се изразява в кооперирането между фирмите не само в тесен, но и в широк смисъл на думата. Тя засяга не само формите на съзнателното коопериране (консорциуми или центрове за услуги), но и полусъзнателното коопериране в смисъл на изграждането на доверие и общ език в отношенията между фирмите. В резултат от тези взаимоотношения между фирмите, между фирмите и територията икономическата агломерация се превръща в ключ за популацията на фирмите. Те катализират допълнително създаването на такива агломерации, понеже предимствата да съжителстват с други стопански субекти нарастват с увеличаването на броя на производствените единици.

Тук ударението се поставя върху способността на фирмите да постигнат все по-нарастваща производителност и конкурентно преимущество. Последните са резултат на установени взаимоотношения между географски свързани фирми, които генерират полуформални мрежи. Такива мрежи правят възможно фирмите да реализират много по-сложни функции от тези, които може да осъществи индивидуалната фирма. Това са по същество непатентовани и неосезаеми предимства на пространствената агломерация, постигнати в групата от фирми, които могат да извличат рента даже и при отсъствие на ясно изразена координация на техните дейности. Като такива предимства могат да се разглеждат обмяната на идеи в научноизследователските мрежи - резултат от колективното творчество. Тези потенциални възможности излизат извън рамките на икономическото понятие за стоки или продукти и са известни в литературата като "получастни стоки", които могат да бъдат патентовани на коалиция от фирми.³⁰ Подобна агломерация подпомага самофинансиращите механизми на регионалните системи. Въз-

²⁹Вж. Gaffard J. L. Innovation et territoires en Europe. Les nouveaux espaces de l'entreprise. Dirige par Michel Savy et Pierre Veltz. DATAR/Editions de l'Aube, 1993, p.99 -100.

³⁰Вж. Foss , N. J. Higner-order industrial capabilities and competitive advantage. - Journal of Industry Studies, Vol. 3, N 1, June 1996.

можните варианти на проявление на икономическата агломерация са дадени в фиг. 10.

При търсенето на локални системи изследването на икономическата агломерация се основава на дефиницията за “място” не като географско пространство, а дефинирано от историята, културата и традициите на група от хора, живеещи на определена територия. Икономическата агломерация е форма на локална система, характеризираща се със специфични взаимоотношения между производствените системи и общността от хора, числяща се към въпросната локална система. Но изграждането на икономическата агломерация има и времева скала. То изисква активизиране на дълготрайните процеси.

Фигура 10

Аспекти на икономическата агломерация

О б х в а т в п р о с т р а н с т в о т о	Продуктово-отраслова насоченост					
	д ъ р ж а в а	стоки за текущо потребление	стоки за инвестиционно потребление	стоки за износ	д ъ л г о с р о ч е н	О б х в а т н а п р о ц е с и т е в ъ в р е м е т о
	о б л а с т				с р е д н о с р о ч е н	
	о б щ и н а				к р а т к о с р о ч е н	
		производителност	конкурентоспособност	ефективност		
	Функционална насоченост					

Територията не трябва да бъде разглеждана като затворена система. Фирмите, правещи нововъведения, вместо да понасят напрежението от първоначалните инвестиции, създават условия за локализация на нови фирми. В тази насока производствената логика повече не се вписва единствено в рамките на ефикасното комбиниране на основните фактори. Тя се превръща в конструктивна логика на новите производствени възможности, която е допълваща и взаимодействаща логика във времето. Следователно проблемът вече не е просто да се изучава как се използва даден локален ресурс от обособени в териториално отношение външни източници. Главното е да се прецени възпроизводим или невъзпроизводим е даден ресурс и по-нататък - при какви условия се създава или пресъздава той. Практически интерес от този ъгъл представлява например проблемът за изграждането и функционирането на производствените мощности върху територията – икономически параметър, чиято характеристика безусловно включва и времевите измерения, и пространствения обхват.

Регионалните агломерации могат да бъдат мястото, където се осъществяват основните процеси на иновационното развитие, обмяната на умения в изградени мрежи за изследвания и внедрявания, където се споделят норми на поведение, на стандарти и т.н.³¹ Взаимодействието, комуникирането, личните връзки и повече или по-малко целенасочената обмяна на познания поддържат процеса на технологичната промяна. Отношенията на сътрудничество между фирмите са недостатъчни, за да инициират или поддържат иновационни избори. На практика усложненията на средата принуждават производствените системи с нарушено в по-голяма или по-малка степен равновесие, както и териториалните системи, да присъединяват нови външни източници на нововъведения. Жизнеспособността на локалните икономики е резултат от възможността им да поддържат последователни и ясни отношения както с външните доставчици на ресурси, така и с клиентите.

От друга страна, една териториална организация се развива едновременно с фирмените и отрасловите организации и поддържа с тях комплексни отношения. Стремехът към предварително дефиниране на регионалните агломерации, опирайки се на даден тип фирми (например малки и средни предприятия) или даден тип отрасли намалява. Например би могло да бъде внушено, че навлизането на голяма фирма в дадена територия е началната фаза на дестабилизация на индустриална област, характеризираща се с агломерация от малки фирми, всичките в по-голяма или по-малка степен приличащи си по профила на производство, по технологично равнище и т.н. Би било по-уместно да се каже, че този вид организационна промяна свидетелства за активност по посока на реструктуриране, която може да оживи иновационните процеси. В действителност жизнеспособността

³¹ Не трябва обаче да се надценяват възможностите на високотехнологичната индустрия за модифицирането на локализационния избор. Според американските професори Т. Бас и Р. Вон във високотехнологичната индустрия на САЩ в началото на 90-те години са заети 3% от работната сила, а към края на века се очаква да се стигне до 4%. Само в пет американски щата – Калифорния, Масачузетс, Ню Йорк, Ню Джерси и Тексас, са разположени 60% от работните места във високотехнологичните производства. (Вж. Бас, Т., Р. Вон. Оживление економики на местата на примере Махонинг-Вэлли. Опыт Янгстауна. - США. Экономика, политика, идеология, 1995, №1, с. 47.)

на територията зависи от вътрешната диверсификация и структурната промяна на продуктовото търсене и предлагане.

Когато се разглеждат иновационните процеси, обикновено се казва, че нарастващата производителност предизвиква верижна реакция. Нарастващата производителност като технологичен факт е резултат от фирмената стратегия, която се проявява в реорганизирането на производствения капацитет и отношенията, чийто предмет е околната среда. Това означава, че не е важен създаденият производствен капацитет, а взаимодействието във времето между производствената организация (определена по начин, който включва създаването на капацитета) и функционирането на пазарите.

Ето защо фирмите трябва да създават не само вътрешни, но и външни организации. Несъмнено това е натрупване на капитали и е свързано с изграждането на репутации. Усилията на взаимодействащите си фирми дават резултат след време по повече или по-малко непредвидим начин в структурите, познати като "пазари".³²

Следвайки логиката на възприетата аналитична рамка, напълно естествено стигаме до няколко съществени фактора, обуславящи жизнеспособността на отделните територии, за които фактическите наблюдения се покриват. Жизнеспособността зависи, първо, от тяхната вътрешна свързаност, второ, от възможността им да извличат максимална полза от външните връзки, и, трето, последно по изброяване, но първостепенно по значимост - от тяхната възможност да се адаптират към структурните промени, неизбежни с течение на времето. За развитите страни теоретичните концепции в очертаната посока се потвърждават с фактически данни, резултат от наблюдения на реалните процеси.³³ В глобален план жизнеспособността на структурните промени зависи от възможността за поддържане на относителна хармония между създаването и използването на един производствен капацитет. Това не е нищо повече от възможността да се поддържа в определени граници използването на човешките и финансови ресурси, присъщо на всеки процес на промяна.

Оттук дадена територия ще бъде ключов фактор за жизнеспособността на иновационните стратегии на фирмите (и най-вече за структурните промени), ако предлага условия, позволяващи да се намали напрежението на натоварването. Това се потвърждава от възможността да се извлича облага от приноса на външни източници, за да се благоприятства превръщането на външни организации в местни, заключаващо се в пригодената конфигурация на отношенията между предприятията и между работодателите и служителите. Действително, предприятията могат да допринесат за създаването на местни системи (от пазарен и/или кооперативен тип), служещи за подобряване на механизмите за предлагане на работа и на механизмите за предлагане на блага и необходимите услуги за тяхната инвестиционна и производствена дейност. Тези местни системи могат да бъдат хомогенни или хетерогенни от гледна точка на индустриалната организация. Казано по друг начин, те не биха могли да бъдат дефинирани като един тип сектор, един тип дейност

³² Foss, N. Цит.съч. с. 12.

³³ Вж. Gaffard, J. L. Цит.съч..101-105.

(иновационна и развойна), един тип предприятие (големина), един тип на отношения или един тип единици (пазарни или кооперирани). За да бъдат стратегически фактор, местните системи непременно трябва да са структурирани чрез силни вътрешни отношения и да направят реално съединяването на последните с външните отношения, защото от това съединяване зависи жизнеспособността на територията и предприятията, намиращи се извън нормалния режим на развитие.

Третата ос е свързана с промяната в действията на развитите страни по отношение на икономическата политика. Акцентът тук кореспондира с главната цел на икономическата политика, а именно - контрола върху инфлацията. В резултат от това се въвежда строга бюджетна дисциплина, а международни институции като МВФ, СБ, ЕБВР и др. поставят редица ограничителни параметри при разработване на националната макрорамка за икономическо развитие, особено при условията на въведен валутен борд, както е в България. Тук е уместно да се отбележат и позитивните промени, свързани с децентрализацията на властта.

Окуражаването на търсенето на локални решения по проблемите на икономическото развитие се подсилва от такива фактори като: функционалната децентрализация на предприятията; изключването на много географски зони от новата конфигурация на продуктовите стратегии; относителният неуспех на икономическите реформи, както и нарастването на стремежа към местна и регионална автономия. Регионалните системи получават нова отговорност по отношение на икономическото развитие.

Инструментите за локално икономическо развитие като бюджетна или фискална политика, инвестиции в производството или в инфраструктурата – зависят преди всичко от специфичната атрактивност на локалното развитие. Твърде съществена роля в това отношение играят предходният опит по отношение на формите на проявление и степента на развитост на регионалната специализация, количествените и качествените характеристики на съвкупността от локализираните сектори на икономиката – индустрия, селско и горско стопанство, услуги. Нещо повече. Различните инструменти на локалното икономическо развитие трябва да бъдат специфицирани случай по случай. Има място и за развиващи се политики, подбудени от различни фактори и по различно време за различни места.

* * *

От направеното изложение може да се направи изводът, че развитието на теорията за локализационния избор е необходимо, а наблюдението на реалната действителност наложително. Те никога обаче не биха били достатъчни за разкриване сложността на процесите, без да се анализира поведението на икономическите агенти, които вземат решение за локализация. Технологичните, икономическите и социалните промени, които разтърват света, променят тяхното поведение.

От една страна, тези промени направиха гъвкави икономическите агенти по отношение на транспорта и суровинните източници и благоприятстват разпространението на дейностите както в регионален, така и национален и международен мащаб. От друга страна, автоматизацията на производството, съкращаването на жизнения цикъл на продукта и необходимостта от непрекъснато обновяване пораждаат нови трудности, свързани с хората и

тяхната способност за адаптиране. В действителност целият индустриален свят днес е по-крехък отпреди, защото ако пазарите непрекъснато се разширяват, то конкуренцията става много по-силна. Следователно икономическите агенти са изправени пред необходимостта да се адаптират към един свят, в който всичко се развива много бързо.

ГЕНЕЗИСЪТ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА ВЪРХУ ЛОКАЛИЗАЦИОННИЯ ИЗБОР И РЕАЛНОСТИТЕ НА СЪВРЕМЕННИЯ СВЯТ

Станка Тонкова
(Резюме)

В настоящото изследване акцентът се поставя върху генезиса на теоретичните логически схеми на локализационния избор и конфронтация с фактите от реалността с цел обогатяване на теорията.

Вниманието е концентрирано върху двете оси на теоретичните изследвания на локализационния избор - минималните разходи и максималната печалба. В синтезиран вид са представени класическите и някои неокласически постановки на проблема и тяхната еволюция във времето.

Анализирана е ролята на трите оси на икономическото реструктуриране, които влияят върху локализационния избор - реорганизацията на производствената система, глобализацията на икономиката, промените в действията на държавата, свързани с икономическата политика.

THE GENESIS OF THE STUDIES ON THE LOCALIZATION CHOICE AND THE REALITIES OF THE WORLD TODAY

Stanka Tonkova
(Summary)

This study focuses on the genesis of the theoretical logical schemes of the localization choice and the confrontation with the facts of the reality, in order to enrich the theory.

The attention is focused on the two directions of the theoretical studies of the localization choice - minimal costs and maximal profit. Synthesized are revealed some neoclassical standings of the problem and their evolution in time.

Analyzed is the role of the three directions of the economic restructuring which influence on the localization choice - reorganization of the production system, globalization of the economy, changes in the actions of the state, connected with the economic policy.

МОДЕЛИРАНЕ НА ТРУДОВИЯ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ

1. Въведение

Трудовият пазар в България от началото на 90-те години се отличава със съществени икономически, законодателни и административни трансформации, които формират една изключително динамична и променяща се среда. Установяването и изследването на основните връзки, зависимости и взаимодействия на пазара на труда има важно значение като ориентир за адекватността на прилаганите механизми, инструменти и политики.

Целта на това изследване е да се оценят и анализират връзките и взаимодействията между основните елементи и потоци на пазара на труда у нас през 90-те години в тяхната взаимна обвързаност и обусловеност. За постигането на тази цел е използван инструментариума на иконометричното моделиране. Даваме си сметка за трудностите и неблагоприятните обстоятелства на едно такова начинание. Това са предимно нестабилната и силно изменящата се икономическа среда, честата промяна на връзките и съотношенията между процесите и явленията и не на последно място оскъдната статистическата информация, която в много случаи е непълна и неточна.

Основната цел на изследването е свързана с решаването на комплекс от задачи, които имат следната насоченост: изследване на статистическите свойства на показателите и възможностите за тяхното моделиране; спецификация и оценка на иконометрични модели, описващи основните процеси и явления в тяхната самостоятелност; спецификация, оценка и анализ на симултантен иконометричен модел на трудовия пазар в България.

2. Подход към моделирането на пазара на труда и обща характеристика на променливите

2.1. Подход и стратегия на моделирането на трудовия пазар

В икономическата литература съществува голямо разнообразие от модели на пазара на труда, които се различават главно по обхвата, равнището на агрегация, подхода, теоретичната постановка и иконометричните процедури за оценка на параметрите. В изследването вниманието ще бъде насочено върху структурните макроикономически

модели на пазара на труда.¹ Те представляват система от уравнения, описващи неговото функциониране чрез търсенето и предлагането на труд и механизмите на уравнивяване. На базата на тази най-обща схема са разработени широка гама от модели, основаващи се на различни теоретични концепции, подходи, ограничения и изчислителни процедури.

Тук трудовият пазар се разглежда в макроикономически аспект. Обект на моделиране са неговите основни потоци и процеси, формирането на работната заплата, съгласуването на търсенето и предлагането на труд и някои явления свързани с инфлацията и безработицата. Ограничаването на обхвата е продиктувано от две причини: оскъдна статистическа информация и ниска достоверност (пълнота) на данните.

Наличната статистическа информация се отнася предимно до основните потоци и процеси: заетост, безработица, свободни работни места, новооткрити, закрити и заети такива, работна заплата и др. Необходимо е още да се отбележи, че качеството и достоверността на тази информация не е на нужната висота. Например, броят на свободните работни места не съответства на реално съществуващия, защото не всички работодатели ги обявяват в бюрата по труда. Подобни непълноти съществуват и по отношение на частния сектор в икономиката. Месечните данни за заетостта и работната заплата не обхващат този сектор, което до голяма степен затруднява обобщенията и изводите.

Целта на разработения модел е да обхване преките и обратни връзки на трудовия пазар. Това означава той да бъде изграден като система от взаимосвързани уравнения, отчитащи взаимодействието между основните потоци и процеси.

Основните фактори, формиращи предлагането на труд могат да се обобщят както следва:

- работна заплата. Според икономическата теория нейното влияние може да бъде, както положително, така и отрицателно. Първото е свързано с т.нар. ефект на заместване, а второто - с ефекта на дохода²;
- трудоспособно население. Този фактор е свързан с демографската характеристика на населението и има положително въздействие върху предлагането на труд;
- равнище на обезщетенията за безработни. Чрез него се оценява в каква степен обезщетенията за безработни стимулират (дестимулират) предлагането. При високи и продължителни обезщетения за безработни може да се очаква отрицателен ефект върху предлагането и обратното - при ниски обезщетения това ще стимулира домакинствата на трудовия пазар;

¹ Под структурен модел се разбира формализирана конструкция, описваща функционирането на пазара на труда според определена икономическа теория или предположения за връзките и зависимостите между променливите, вследствие на установени емпирични свойства и взаимодействия. В тези модели отделните уравнения описват причинно-следствените връзки, за да се даде възможност за тестване на валидността на определена икономическа теория.

² Ефектът на заместване означава, че с нарастването на работната заплата се увеличава предлагането на труд за сметка на намаляването на свободното време. Ефектът на дохода има противоположно въздействие - с увеличаването на работната заплата предлагането на труд намалява.

- сила на синдикатите. Този фактор би трябвало да има отрицателно въздействие върху предлагането на труд поради ролята на синдикатите да защитават интересите на заетите;
- реален лихвен процент. Увеличаването му стимулира текущото предлагане на труд за сметка на бъдещото. Причината е в редуцирането на дисконтираната стойност на бъдещото производство поради нарастването на реалния лихвен процент. Това увеличава свободното време в перспектива в сравнение със сегашното състояние;

Търсенето на труд е детерминирано от следния набор от фактори:

- работна заплата. Нейното влияние е отрицателно, тъй като с нарастването и търсенето на труд намалява;
- равнище на производство. Включването на производството във функцията на търсенето е продиктувано от необходимостта да се отрази в по-пълна степен взимането на оптимално решение по отношение на заетостта;
- равнище на цените и по-специално - на суровините и материалите.

Централно място в моделите на трудови пазар заема уравнението на работната заплата. В това отношение литературата е изключително богата както в теоретичен, така и в практико-приложен аспект. В много от моделите уравнението на работната заплата е неразделно свързано с формирането на цените на стоките и услугите. Това до голяма степен се обуславя от тяхната взаимна връзка и обусловеност, а от иконометрична гледна точка - от ендогенния характер на цените³.

Равнището на работната заплата може да се представи като зависимост от следните фактори:

- норма на безработица. Класическият модел на кривата на Филипс изразява зависимостта между темпа на номиналната работна заплата и нормата на безработица. О.Филипс доказва, че тази връзка е стабилна, обратна и нелинейна - нарастването на нормата на безработица води до намаляване темпа на номиналната работна заплата и обратното;
- равнище на инфлация. Когато цените се променят е необходимо въвеждането на темпа на инфлация в икономическия анализ. Тъй като заплатите обикновено са фиксирани, то значение има не текущото равнище на цените, а тяхното очаквано изменение. По този начин към уравнението на работната заплата се добавя променлива, изразяваща инфлационните очаквания;
- равнище на производство (производителност на труда). Този фактор има особено значение за формирането на работната заплата. Неговото влияние е положително, но в условията на свободно договаряне може да се очаква слаба корелационна зависимост, тъй като решенията за равнището на работната заплата се взимат в процеса на нейното договаряне. Слаба

³ Ендогенният характер на цените се потвърждава в редица иконометрични изследвания, което означава, че тази променлива трябва да се включи със самостоятелно уравнение в моделите на трудовия пазар.

зависимост между тези два фактора може да съществува и в условията на рестриктивна политика по отношение на заплатите. В резултат от прилагания механизъм за регулиране може да се окаже, че слабата зависимост е заложена *априори*⁴;

- сила на синдикатите. Тяхното влияние е пряко свързано с растежа на работната заплата в условията на договаряне на трудовото възнаграждение. По принцип то би трябвало да има положителен знак, тъй като синдикатите защитават интересите на работниците.

На базата на представената схема на връзките и взаимодействията на пазара на труда и допускането за априорно разделяне на променливите на ендеогенни и екзогенни може да се формулира следния структурен модел:

- уравнение на: предлагането на труд; търсенето на труд (заетостта); работната заплата; инфлацията; съгласуването на търсенето и предлагането на труд; безработицата.

Тук ще бъде използван един съвременен подход за моделиране на икономическите процеси: от общото към частното моделиране⁵. Тази стратегия се основава на съчетаването на познанията от икономическата теория с емпиричните свойства и взаимодействия на променливите. В случая не се изисква предварително познаване структурата на модела и разграничаване на променливите на ендеогенни и екзогенни. Достатъчно е притежаването на една икономически обоснована (на базата на определена теория) информационна база от променливи и дефинирането на коинтеграционното пространство за да се идентифицира структурата и оценят параметрите на модела.

При моделирането на по-големи икономически системи, които съдържат много променливи, този подход трудно може да се приложи без предварителни познания за структурата на модела. Поради това приложимостта на тази концептуална рамка се свързва с идентифицирането и разширяването на непълните знания за предварително съществуваща структура без да се изисква нейното пълно познаване.

Изграждането на симултантен динамичен модел на пазара на труда се основава на следната стратегия:

- определяне на променливите, които характеризират по-горната структура на трудовия пазар;
- изследване на статистическите свойства на променливите с оглед тяхното моделиране;
- идентификация на връзките и взаимодействия между променливите на базата на коинтеграционния анализ;

⁴ Подобна ситуация се наблюдаваше в България от началото на 90-те години. До 1997 г. се прилагаше централизирано регулиране на работната заплата в държавните предприятия, чрез данъчно облагане на средствата за нарастването ѝ. В използваната формула беше заложена ниска обвързаност с производителността на труда (вж по-подробно Tzanov, V. For a Negotiated Alternative to Tax-based Incomes Policy in Bulgaria in Paying the Price. The Wage Crisis in Central and Eastern Europe, Ed. by Daniel Vaughan-Whitehead, ILO studies series, Macmillan Press LTD, 1998, 101-139).

⁵ Вж Mizon, E. Progressive Modeling of Macroeconomic Time Series: The LSE Methodology, in Hoover, K.D. (ed.), Macroeconometrics: Developments, Tension and Prospects, Dordrecht: Kluwer Academic Press, 107-169; Hendry, D. Dynamic Econometrics. Advanced Texts in Econometrics, Oxford University Press, pp. 550-553.

- идентификация и оценка на параметрите на модела.

2.2. Статистическа характеристика и свойства на променливите

Изследването на основните характеристики и свойства на променливите, описващи пазара на труда е важна стъпка в изработването на подходящ иконометричен модел и избор на метод за оценка на параметрите. Поради редица съображения (наличието на съществени структурни изменения и прекъсвания в повременните редове) моделирането на трудовия пазар се основава на информация от началото на реформата - 1991г. Статистическата информация за съответните променливи съществува в годишен и месечен разрез. Дължината на повременните редове, базирани на годишна основа, е доста къса, за да се използва в иконометрични модели. Поради тази причина изследването се базира на месечни данни. Те обхващат периода януари 1991г. - ноември 1997г., т.е. с дължина 83 наблюдения.

Променливите, които ще бъдат обект на моделиране (като ендеогенни или екзогенни), са изведени в предходната точка и имат следните обозначения: NW - номинална работна заплата; RW - реална работна заплата; FORCE - работна сила; EMPL - брой на заетите; UMR - норма на безработица; RATIO - отношение на броя на заетите към броя на работната сила; VAC - брой на свободните работни места; VRATE - отношение на броя на свободните работни места към работната сила; BEZRB - брой на новопостъпилите безработни; ZAET - брой на постъпилите на работа; PROD - промишлено производство; PRODUC - производителност на труда; CPI - индекс на потребителските цени; UNEM - брой на регистрираните безработни; EXR - курс на долара; M1 - паричен агрегат M1. Натуралният логаритъм на съответните променливи е обозначен с "L" пред всяка променлива, а съответната разлика с "D".

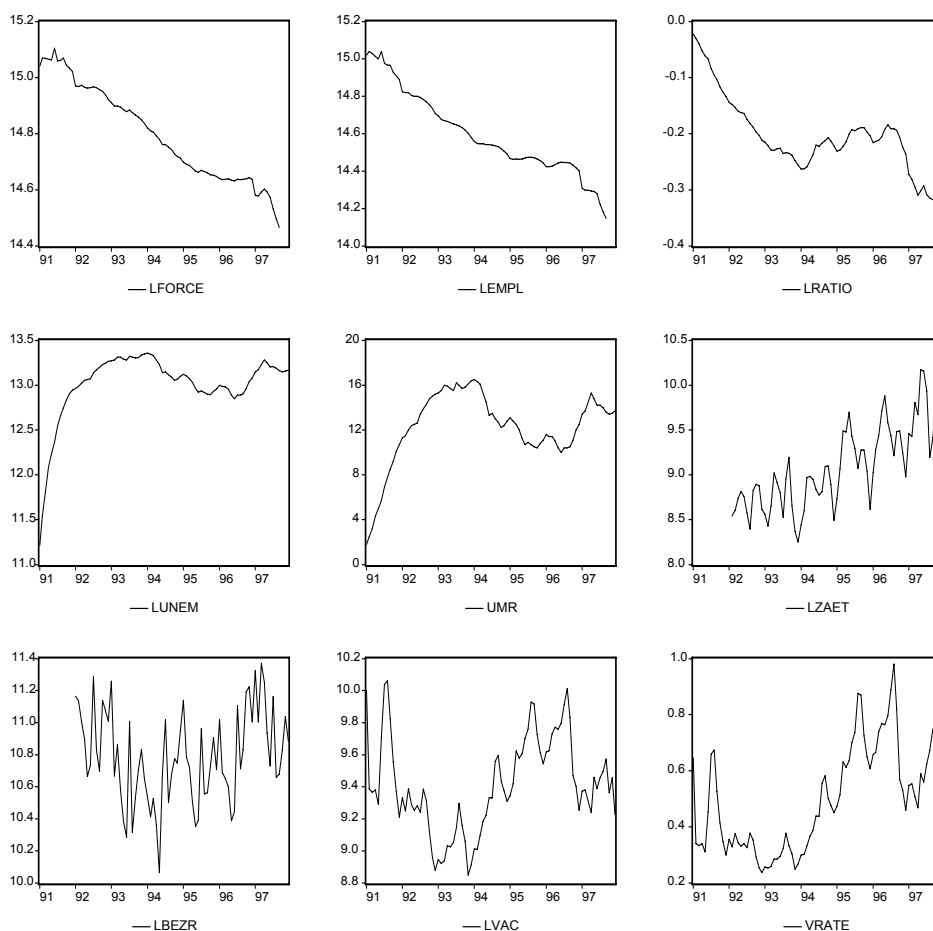
На фиг. 1 и фиг. 2 е представена динамиката на разглежданите показатели, изразени в натурални логаритми. Визуалният анализ показва наличие на ясно изразен тренд в почти всички променливи. Динамиката на по-голяма част от тях е съпътствана с периоди на еволюционно развитие и резки колебания. За някои от променливите са характерни и сезонни колебания.

Спадането на заетостта е основна тенденция, която се наблюдава през целия разглеждан период. Най-чувствително е било намаляването на броя на заетите през 1991 и 1997г. На графиката ясно се открояват сезонните колебания, изразяващи се в характерно понижаване в края на всяка година. Това е свързано главно със сезонната заетост в селското стопанство, строителството и туризма.

Намаляването на заетостта рефлектира върху нарастването на безработицата. Характерно за последната в България е ускореното увеличаване на броя на безработните до 1993г. и след това постепенно спадане до средата на 1996г. Повторното значително увеличаване на безработицата от средата на 1996г. продължава до началото на 1997г. и е свързано с реструктурирането на заетостта с оглед затварянето на губещите държавни предприятия.

Фигура1

Динамика на някои показатели на трудовия пазар в България (натурални
логаритми)

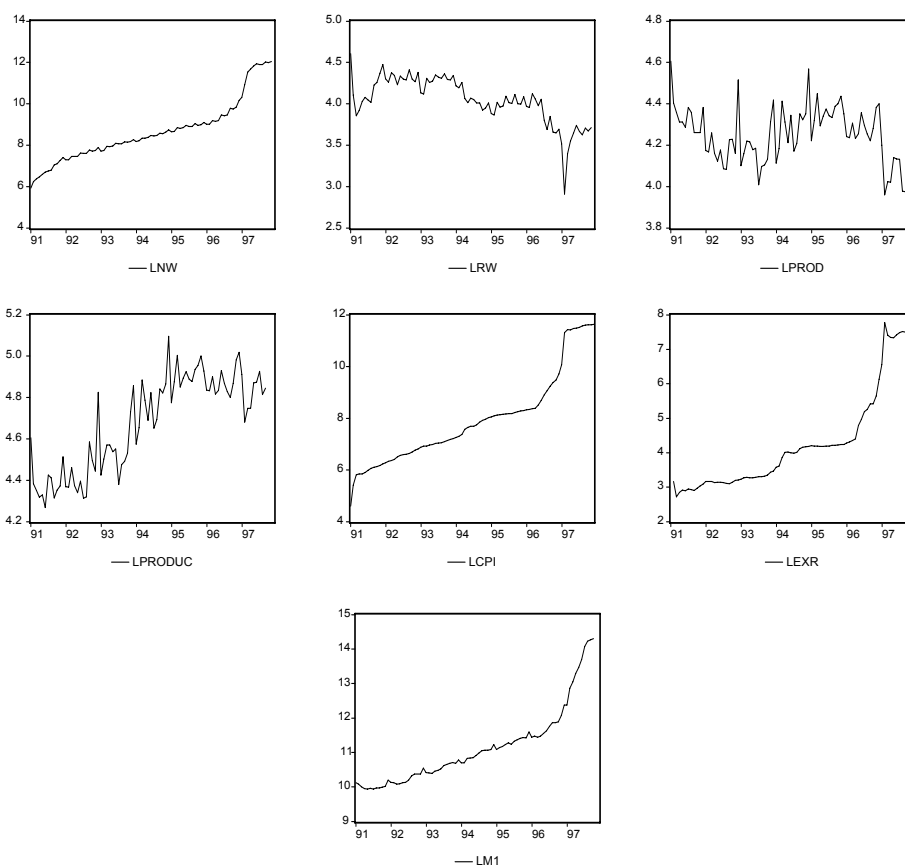
Потоците, които формират движението на работната сила между заетите и безработните, не показват ясно изразени тенденции на развитие. Потокът на входящите безработни (променливата LBEZR на фиг. 2) се характеризира със значителни месечни колебания. Може да се предположи, че броят на новорегистрираните безработни намалява до 1994г. и съответно нараства до края на 1996г. От началото на 1997г. се наблюдава тенденция към спадане.

Подобна е динамиката на броя на обявените в бюрата по труда свободни работни места (LVAC). Коренно различно е изменението на потока, характеризиращ движението на работната сила от безработните към заетите

(LZAET). Типично за динамиката на тази променлива са силните сезонни колебания, но с добре изразена тенденция към нарастване.

Фигура 2

Динамика на някои показатели на трудовия пазар в България (натурални логаритми)

С ясно очертан тренд на развитие се характеризират и показателите, свързани с работната заплата, потребителските цени и производството (фиг. 2). При тях освен колебания от сезонен и друг характер се наблюдават и резки промени в равнищата.

Динамиката на работната заплата (номинална и реална) се отличава от останалите показатели поради някои особености. През целия изследван период се наблюдават тримесечни колебания, които нямат сезонен характер. Те са резултат от прилагания до 1997г. механизъм на формиране и регулиране на работната заплата в държавните предприятия. Другата особеност се изразява в наличието на три резки скока в развитието. Първият е през март-април 1991г.; вторият - през февруари-март 1994г. и третият (най-значителен) - през януари-март 1997г. Първите две резки промени

(т.нар. структурно прекъсване на повременния ред) не водят до изменение в тренда на развитие⁶. Въпреки недостатъчния брой наблюдения след март 1997г. тестът показва съществени промени в тренда.

Измененията в динамиката на потребителските цени, валутния курс и паричния агрегат М1 също се характеризират със структурни прекъсвания на повременните редове, които в общи линии съвпадат във времето (за променливата М1 с известен лаг).

Наличието на тренд в равнищата на разглежданите показатели доказва тяхната нестационарност и ограничени възможности за моделиране. Същевременно логично е да се предположи, че отделните наблюдения са зависими във времето, т.е. съществува автокорелационен процес.

Анализът на автокорелограмите на променливите потвърждава това предположение. Налице е висока положителна автокорелация, която в повечето случаи бавно намалява. В това отношение променливите могат да се групират в три групи. С висока и бавно затихваща автокорелация се отличават работната сила, новопостъпилите на работа, номиналната работна заплата, индекса на цените на дребно и валутния курс. С относително пониски и по-бързо понижаващи се коефициенти на автокорелация се характеризират производителността на труда, заетостта и реалната работна заплата. Към третата група може да се причислят производството, безработните и свободните работни места, при които автокорелационните коефициенти намаляват много бързо до нула (между r_{10} и r_{14}).

Присъствието на тренд и висока автокорелация на разглежданите повременни редове затвърждава убеждението, че тези променливи трябва да се моделират, или като интегрирани, или подходящо филтрирани с оглед отстраняването на тренда и автокорелацията.

Този извод се потвърждава и от интеграционния анализ на променливите⁷. Резултатите от направените оценки са представени в

⁶ Хипотезата за наличието на структурни прекъсвания в повременния ред на средната номинална работна заплата е проверена с теста на Перон (Peron, P., "The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis, *Econometrica*, 1989, Vol. 47, pp. 1369-1401; Peron, P. "Testing for a Unit Root in a Series with a Changing Mean", *Journal of Business and Economic Statistics*, 1990, Vol. 8, pp. 153-162.). Резултатите потвърждават приетата хипотеза, като характера на първите два скока са свързани с отместване на тренда без да се променя наклона. Прекъсването в началото на 1997 г. е асоциирано с отместване и промяна на тренда. Това се дължи на изменението в политиката от доходите в резултат на въвеждането на валутния съвет.

⁷ Този анализ се основава на концепцията за интегрираност на повременните редове, според която даден нестационарен повременен ред е интегриран от степен d , ако може да се трансформира в стационарен чрез диференциране d пъти (вж. Engle, R., C. Grenger. *Cointegration and error corection. Representation, estimation and testing*. - *Econometrica*, 1987, Vol. 56, 251-276). Определянето на степента на интеграция се базира на тестването на нулевата хипотезата за наличието на единичен корен ($\rho=1$) в следното авторегресионно уравнение: $Y_t = \rho Y_{t-1} + \varepsilon_t$. Тестването на нулевата хипотеза се основава на разширената версия на теста, разработен от

Дики и Фулер, която включва и наличието на тренд: $Y_t = \mu + \rho Y_{t-1} + \beta t + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t$

ε_t , където Δ е оператор за първите крайни разлики, t - времето (вж Dickey, D., W. Fuller, *Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root*. - *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 74, 1979, 427-431; Dickey, D., W. Fuller, *Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root*. - *Econometrica*, Vol. 49, 1981, 1057-1072).

таблица 1. Всички променливи представени чрез логаритмите на техните равнища не отхвърлят нулевата хипотеза при значимост 1%. Това означава, че те не са интегрирани от нулева степен и не са стационарни.

Хипотезата за нестационарност се отхвърля при първите крайни разлики на логаритмите (ADF-статистиката е статистически значима за всички променливи). От това следва извода, че променливите са интегрирани от първа степен $I(1)$ и добиват стационарност след филтриране чрез използването на първите разлики на логаритмите. Изключение прави променливата на паричното предлагане (агрегата $M1$), която изглежда интегрирана от втора степен - $I(2)$.

Въпреки този общ извод съществува съмнение за степента на интегрираност на следните променливи: работна сила, заети, безработни, парично предлагане, номинална работна заплата и свободни работни места. То е породено от много близки до критичните стойности ADF-статистики.

Таблица 1

Резултати от теста на Дики - Фулер

Променливи	Модел	ADF-статистика	Лег	Променливи	Модел	ADF-статистика	Лег
LFORCE	с тренд	-3.1	12	LNW	с тренд	-1.65	12
DLFORCE	без тренд	-3.98*	2	DLNW	без тренд	-3.95*	4
LEMPL	с тренд	-1.2	12	LRW	с тренд	-2.73	5
DLEMP	без тренд	-3.52*	3	DLRW	без тренд	-3.54*	5
LUNEM	с тренд	-1.67	8	LEXR	с тренд	-1.91	12
DLUNEM	без тренд	-3.55*	4	DLEXR	без тренд	-3.81*	4
LUMR	с тренд	-3.39	2	LPROD	с тренд	-1.2	6
DLUMR	без тренд	-4.25*	5	DLPROD	без тренд	-6.85*	3
LZAET	с тренд	-3.49	6	LPRODUC	с тренд	-1.58	12
DLZAET	без тренд	-5.12*	6	DLPRODUC	без тренд	-4.55*	5
LVAC	без тренд	-2.83	7	LM1	с тренд	-2.61	12
DLVAC	без тренд	-3.77*	8	DLM1	без тренд	-2.92*	3
				DDL1	без тренд	-8.1*	2
LBEZR	с тренд	-1.77	12	LREL	с тренд	-3.41	12
DLREZR	без тренд	-6.64*	2	DLREL	без тренд	-4.51*	3
LCPI	с тренд	-3.15	12	LKVAL	с тренд	-2.45	4
DLCPI	без тренд	-4.57*	2	DLKVAL	без тренд	-5.76*	3

Забележка: * - значими при 1% критична стойност.

Динамиката на първите крайни разлики и автокорелограмите на тези променливи не потвърждават подобни опасения.

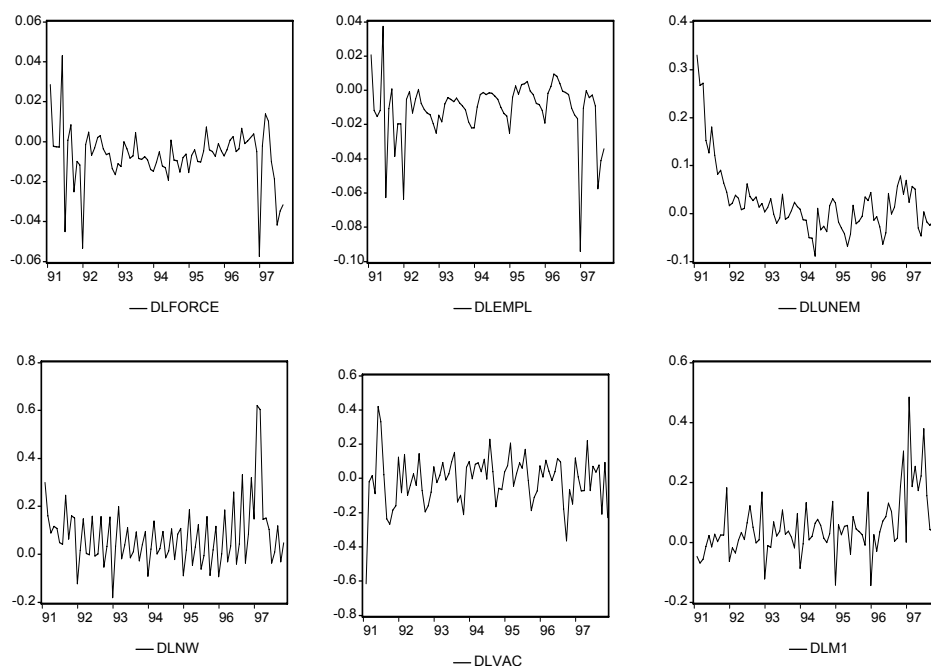
Изменението на DLFORCE не показва ясно изразена тенденция на развитие (фиг. 4). По-съществени колебания се наблюдават в началото и края на изследвания период. Коефициентите на автокорелация са ниски (с изключение на $r_{15} = -0.5$) и не проявяват тенденция на развитие.

Динамиката на първите крайни разлики на номиналната работна заплата (DLNW) показва тенденция на развитие в края на периода (1996 и

1997г.). Вероятно тази особеност е повлияла върху резултатите от интеграционния тест.

Фигура 3

Изменение на първите крайни разлики на логаритмите на някои променливи

Подобна картина се получава и при променливата M1. При нея обаче автокорелацията е доста висока, което подкрепя резултатите от интеграционния тест за $I(2)$.

Сред изследваните променливи единствено безработицата показва ясно изразен тренд при първите крайни разлики. Той е характерен за периода до 1993 г. като след това преминава в неголеми колебания. Това обаче не се отразява съществено върху интеграционния тест на D-F и може да се приеме хипотезата за интегрираност от първа степен.

Анализираните свойства на променливите дават основание да се направят следните по-важни изводи за моделирането на изследваните процеси:

- наличието на тренд и автокорелация в равнищата на променливите изисква прилагането на коинтеграционен подход при моделирането им, или тяхното предварително трансформиране в стационарни повременни редове и след това моделиране чрез прилагането на стандартните процедури;
- първите крайни разлики на логаритмите на променливите изглеждат стационарни и без автокорелация (за някои променливи

тя е слаба). Те могат да се използват в иконометричните модели без голям риск за оценка на фалшива регресия;

- наличието на сезонни колебания в по-голяма част от променливите води до необходимостта от сезонно изгладени или включване в моделите със съответните сезонни изкуствени променливи;
- наличието на структурни прекъсвания в повременните редове на по-голяма част от променливите изисква те да бъдат отразени по подходящ начин в моделите. Особено чувствителни са резките скокове през февруари 1991г. , март 1994г. и февруари 1997г.

2.3. Емпирични зависимости и взаимодействия между променливите

Други важни статистически свойства на променливите, пряко свързани с моделирането, са силата и посоката на връзките и взаимодействията между тях. Тук ще бъдат анализирани някои основни взаимодействия между променливите с оглед да се установи доколко емпиричните характеристики през разглеждания период отговарят на теоретичните постановки.

А. Заетост, производство и работна заплата

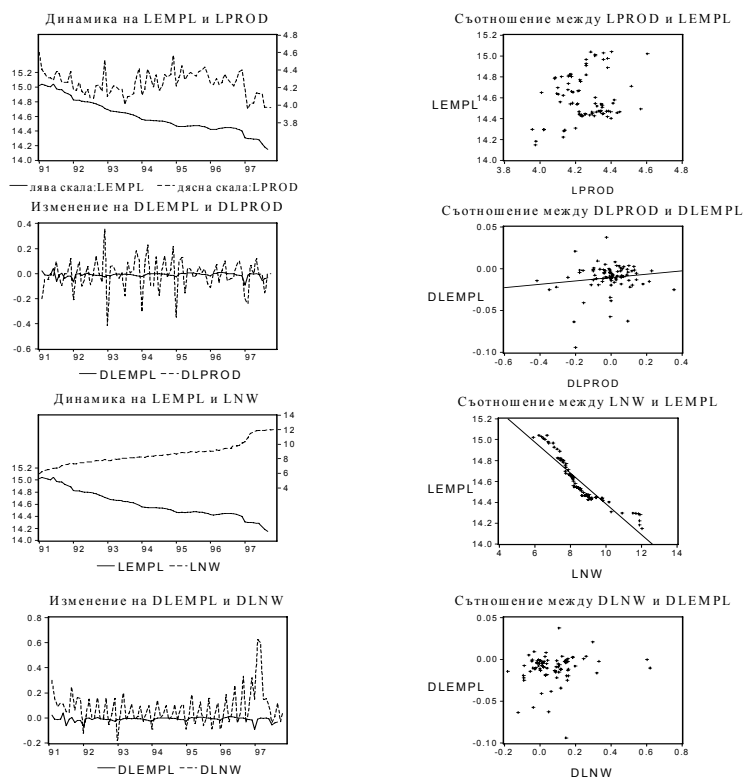
Равнищата на производството и работната заплата са едни от основните фактори, формиращи търсенето на работна сила. Динамиката на заетостта и промишленото производство, представени на фиг. 5, показват известна разнопосочност. До средата на 1993г. се наблюдава паралелно изменение на двете променливи, а след това те значително се отдалечават една от друга. Докато производството през периода 1994-1995г. нараства, заетостта продължава да спада, но с намаляващ темп. Намаляването на заетите в условията на увеличаване на производството дава основание да се смята, че съществува свръхзаетост, която се консумира в по-късни периоди. Разнопосочното изменение на променливите предполага слаба коинтеграционна връзка и респ. ниска корелираност. Отношението между техните равнища също подкрепя тезата за слаба зависимост между заетостта и производството през изследвания период.

Месечните темпове на прираст (фиг. 4) също показват известни различия. Колебанията в производството са значително по-високи от тези на заетостта, но съотношението между тях има значително по-малка дисперсия и слаба положителна връзка.

Според икономическата теория равнището и динамиката на работната заплата следва да има отрицателно влияние върху заетостта. Увеличаването на работната заплата води до намаляване броя на заетите. Подобна зависимост се наблюдава през целия изследван период (фиг. 4). Променливите, представени чрез логаритмите на техните равнища показват разнопосочно развитие, а съотношенията между тях силно изразена обратна корелационна зависимост. По-съществени са различията в темповете на прираст на тези две променливи (първите крайни разлики на логаритмите), но съотношението между тях не е така ясно изразено.

Фигура 4

Изменение на заетостта, производството и работната заплата

Б. Безработица, свободни работни места и новоназначени работници

Една от основните зависимости на трудовия пазар е връзката между безработицата и свободните работни места, известна като крива на Баверидж или U/V крива. Според икономическата теория⁸ тя има обратен наклон и изразява съотношението между нормата на безработица⁹ и нормата на свободните работни места¹⁰. По-големият брой свободни работни места е свързан с намаляването броя на безработните, тъй като съгласуването между търсенето и предлагането на труд става по-лесно. Освен това, по-високата безработица води до по-ниски заплати, увеличаване търсенето на труд и респ. до по-голям брой работни места.

⁸ Blanchard, O., P. Diamond, The Beveridge Curve. - Brookings Papers on Economic Activity 1, 1989, 1-60.

⁹ Отношение на броя на безработните към броя на активната работна сила.

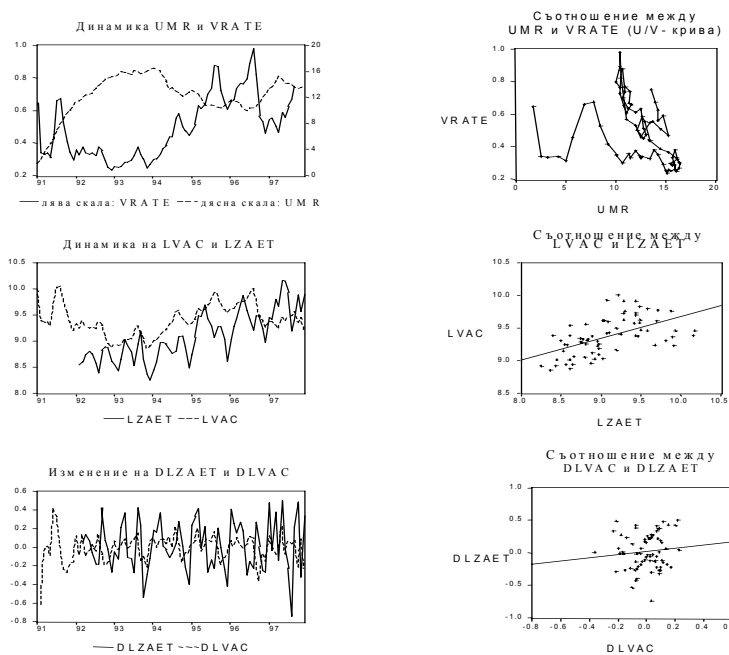
¹⁰ Отношение на броя на свободните работни места към активната работна сила.

Съпоставянето на динамиката на нормата на безработица и нормата на свободните работни места за периода януари 1991г. - декември 1997г. съответства на теоретичната концепция (фиг. 5). За периода 1991-1993г. чувствителното нарастване нормата на безработица (практически от нула до 15%) е съпроводено с намаляване на регистрираните свободни работни места в бюрата по труда. Едновременно с увеличаването на работните места през периода 1994-1995г. броят на безработните намалява до 10%. Макар, че статистическата информация за регистрираните безработни и свободните работни места не е достатъчно изчерпателна и пълна, тя не води до противоречиви на теорията изводи.

В емпиричната оценка на U/V- кривата за България ясно се разграничават два периода на развитие. Първият се изразява чрез една полегата крива, вместваща се в интервала 0-15% от нормата на безработица. Тя съответства на относително бързото увеличаване броя на безработните и по-слабото намаляване броя на свободните работни места. Вторият етап се характеризира с по-тясна зависимост, изразена чрез доста стръмна крива, затворена в пространството между 10-15% от нормата на безработица.

Фигура 5

Безработица, свободни работни места и новоназначени работници

Потокът на работната сила от безработните към заетите е пряко зависим от предлаганите работни места и процесът на съгласуване между търсенето и предлагането. Динамиката на новоназначените работници и броя на свободните работни места е представена на фиг. 5. Характерна особеност

е, че броят на новопостъпилите на работа е по-малък от този на свободните работни места почти през целия изследван период. Единствено в края на периода (след втората половина на 1997г.) се наблюдава тенденция към превишаване на новозаетите над свободните места. Тази особеност характеризира трудния процес на съгласуване между търсенето и предлагането на труд. Независимо от високата безработица остават незаети значителен брой работни места. Причините трябва да се търсят както в слабата институционална развитост на пазара на труда, която не осигурява стиковката на търсещите и предлагащите труд, така и до несъответствията между качествата на търсената и предлаганата работна сила.

В емпиричната оценка на U/V- кривата за България, ясно се разграничават два периода на развитие. Първият се изразява чрез една полегата крива, вместираща се в интервала 0-15% от нормата на безработица. Тя съответства на относително бързото увеличаване броя на безработните и по-слабото намаляване на броя на свободните работни места. Вторият етап се характеризира с по-тясна зависимост, изразена чрез доста стръмна крива, затворена в пространството между 10-15% от нормата на безработица.

В. Работна заплата, инфлация и безработица

Съотношенията между работната заплата, безработицата и инфлацията са едни от основните зависимости на трудовия пазар. Оценяването на взаимодействията между тях в условията на България трябва да отчита някои специфични особености на пазара на труда. Те са свързани с неперфектната конкуренция на стоковия и трудовия пазар¹¹. Работната заплата се договаря в зависимост от очакваната инфлация, цените се формират на основата на разходите, прилага се централизирано регулиране на работната заплата¹².

Всички тези обстоятелства в една или друга степен оказват влияние върху изследваните зависимости. Те трудно се вметват в рамките на една или друга теоретична концепция за пазара на труда и представляват предизвикателство за изследване на тяхната специфична динамика и взаимодействия.

Прилаганият механизъм за регулиране на средствата за работна заплата трябва да формира тясна краткосрочна зависимост между динамиката на заплатите и инфлацията¹³. Тяхното паралелно изменение е ясно подчертано до 1993г., но след това заплатите сериозно изостават от цените (фиг. 6). Следователно логично е да се очаква дестабилизация на взаимодействието между тях и адаптивността на номиналната работна заплата към инфлацията. Съотношението между логаритмите на равнищата на показателите е ясно изразено и показва силна положителна корелационна

¹¹ Допускането за неперфектна конкуренция на потребителския и трудов пазар означава, че компромисното решение се намира извън равновесната точка (вж Charemza, W. The LAM models for East European economies: general description, University of Leicester, 1994, mimeo).

¹² Вж Tzanov, V., D. Whitehead, Macroeconomic effects of restrictive wage policy in Bulgaria: empirical evidence for 1991-1995, in: The Bulgarian Economy: Lessons from Reform during Early Transition, ed. by D. Jones and J. Miller, Ashgate, 1997, 99-125.

¹³ До 1998г. средствата за работна заплата се индексират според фактическата или очакваната инфлация за всяко тримесечие.

зависимост. Тя се изразява в това, че с повишаването на цените номиналната работна заплата нараства. Обратната зависимост (влиянieto на заплатите върху цените) е също добре подчертана и положителна.

Темповете на прираст на номиналната работна заплата показват значително по-голяма дисперсия от тази на цените. Това се обяснява с механизма на формиране, регулиране и индексирание на работните заплати. Същевременно съотношението между темповете на прираст представлява тясна съвкупност от точки, която може да се оприличи като вертикална линия близка до нулата. Очевидно е, че увеличаването на инфлацията не води до пълна компенсация на заплатите, т.е. налице е изоставане на заплатите от равнището на инфлацията.

Обратното съотношение (между работната заплата и инфлацията) между темповете на прираст показва слабото влияние на номиналната работна заплата върху темпът на инфлация. Точките са разположени в пространството под формата на права линия успоредна на абцисната ос и близка до нулата.

Тези емпирични факти водят до предположението за еднопосочна причинно-следствена връзка между заплатите и инфлацията. Тя би трябвало да се изразява във влияние, насочено от инфлацията към заплатите, като обратната връзка е слаба или не съществува.

В икономическата теория и емпиричните изследвания на трудовия пазар широко приложение намират взаимодействията между работната заплата, инфлацията и безработицата. Известни са в литературата като криви на Филипс. Те се основават на предположението, че цените се формират на базата на адаптирането на разходите за труд (работната заплата) към производителността и множество от фактори, определящи инфлационния натиск. Работната заплата от своя страна се определя от очакваната инфлация и фактори, оказващи натиск върху растежа на заплатите. Тези модели предполагат двупосочна причинно-следствена зависимост между инфлацията и заплатите.

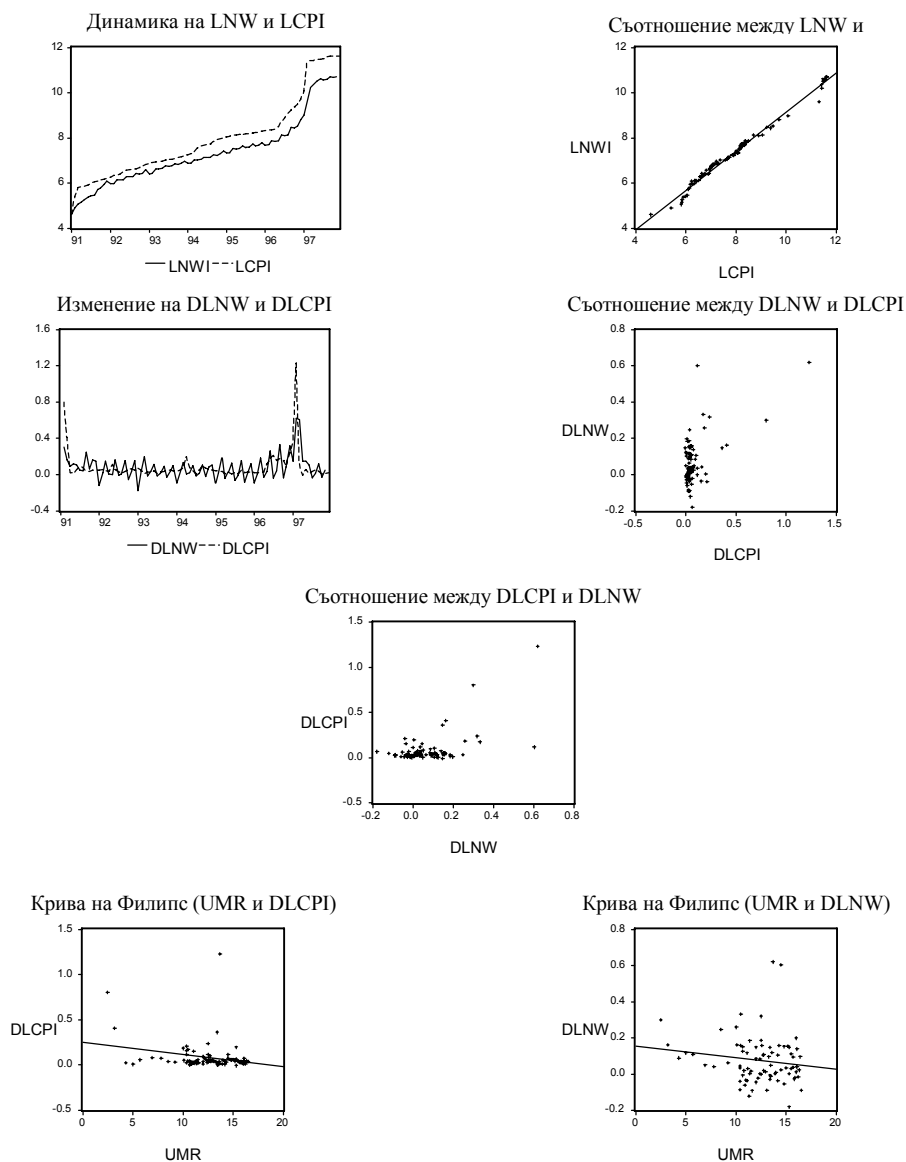
Емпиричната оценка на две разновидности на кривата на Филипс са представени на фиг. 6. Първата, като съотношение между нормата на безработица и инфлацията, а втората, като отношение на нормата на безработица към темпа на номиналната работна заплата.

Взаимодействието между темпове на прираст на безработицата и инфлацията през изследвания период (1991-1997г.) не формира ясно дефинирана стандартна крива на Филипс. Точките са разположени предимно по хоризонталата на координатната система и наподобяват силно полегата права линия. Икономическата интерпретация на такъв тип крива се състои в следното: първо, слабо взаимодействие или отсъствие на компромис между инфлация и безработица¹⁴, и второ, инфлацията е имала предимно характер на инфлация на разходите, т.е. налице е слабо действие на пазарните механизми.

¹⁴ Практически това означава, че спадането на безработицата през периода 1994-1996 г. не е стимулирало инфлацията. Последната е била на едно постоянно високо равнище.

Фигура 6

Работна заплата, инфлация и безработица

Вторият вариант на кривата на Филипс (съотношението между безработицата и номиналната работна заплата) е още по-неясно изразен. Точките, изразяващи съответното съотношение не формират строго изразена зависимост. Очевидно натискът, който равнището на безработица трябва да оказва върху спадането на работната на заплата не е съществен. И тук може да се направи извода, че пазарът на труда не участва във формирането на

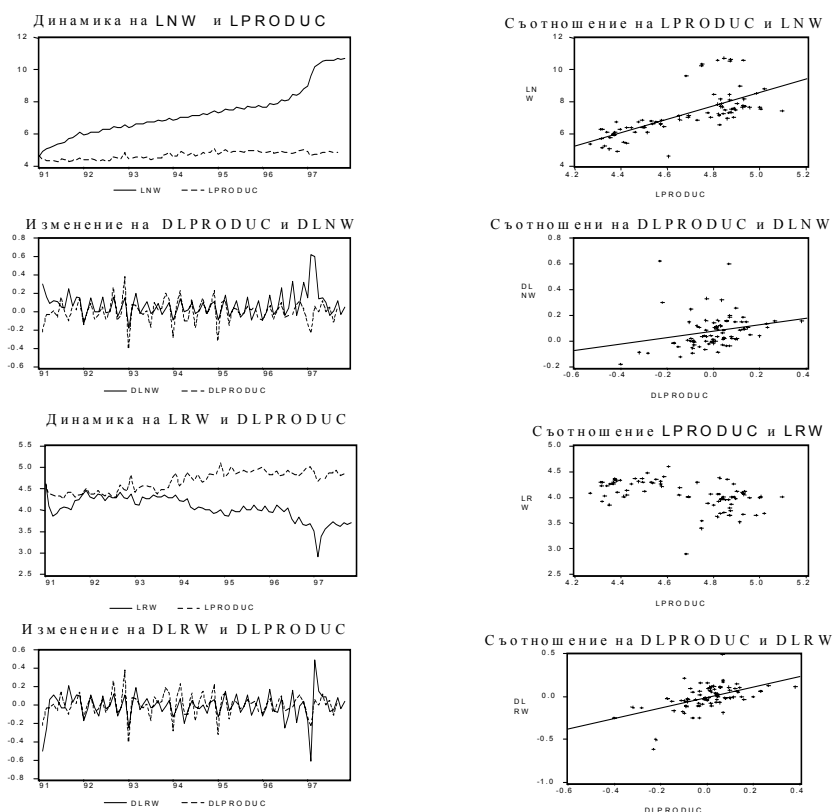
заплатата. Нейното определяне не е свързано с действието на пазарните сили, а по-скоро - на външни фактори (синдикати, административни мерки и други).

Г. Работна заплата и производителност на труда

Взаимодействието между производителността на труда и работната заплата в условията на колективно трудово договаряне и прилагането на регулиращи механизъм се модифицира и деформира. По принцип използвания у нас механизъм на регулиране има дестимулиращо и ограничаващо въздействие¹⁵. Сравняването на динамиката на средната номинална и реална работна заплата с производителността на труда показва, че тези два показателя не се развиват паралелно (фиг. 7).

Фигура 7

Производителност и работна заплата

Визуалното проследяване равнищата на изменение на работната заплата и производителността показват слаба взаимовръзка, което подкрепя тезата за отсъствие на коинтеграция между тях. Обаче връзката помежду им е положителна, макар и не силно изразена.

¹⁵ Вж по-подробно Tzanov, V. Цит. съч., 101-139.

Съпоставянето на темповете на прираст на разглежданите променливи също показва различия. Това се отразява върху съотношението между тях, което индикира за ниска корелационна зависимост.

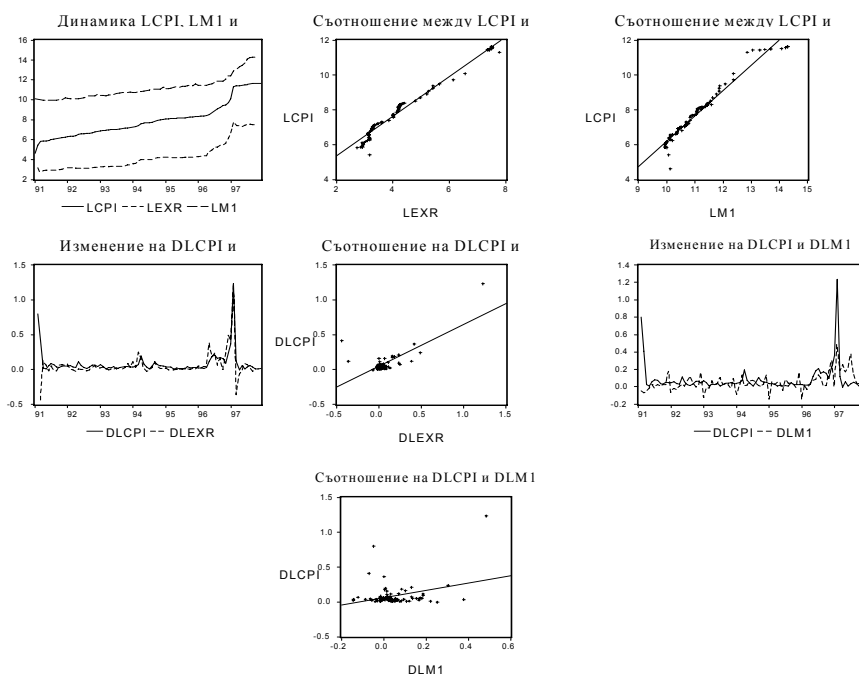
Подобни изводи са валидни и за взаимодействието между реалната работна заплата и производителността. Различията в насоките на развитие са очевидни, но по-важното е, че реалната работна заплата изостава от равнището на производителността на труда. Същевременно между темповете на прираст се наблюдава по-ясно изразена положителна корелационна зависимост.

Д. Инфлация, парично предлагане и обменен курс

Либерализацията на цените постави началото на активни инфлационни процеси, които генерират сравнително високи темпове на прираст на потребителските цени. Относително високата инфлация в България е породена от различни причини и фактори, но в основата ѝ стои нестабилността на икономическото развитие и нерешените проблеми по реструктурирането на икономиката, несигурността на банковата система и неразвитите пазари и пазарни механизми.

Фигура 8

Инфлация, парично предлагане и валутен курс

Съпоставянето на динамиката на потребителските цени, паричното предлагане и валутния курс (долар-лев) показва сходно изменение през целия изследван период (фиг. 8). Редуването на резки колебания с периоди

на намаляване и увеличаване съвпадат по време и в трите променливи. Това дава основание да се предполага наличието на висока корелационна зависимост между логаритмите на променливите и съответно коинтеграционна зависимост. Съотношенията, представени на фиг. 9 показват положителна и силно изразена зависимост.

Подобно сходство се наблюдава и в изменението на темповете на прираст. По отношение на инфлацията и валутния курс те са доста сходни по време и величина. Това дава основание за две важни хипотези: първо, за наличието на пряка и обратна причинно-следствена връзка и второ, почти не съществува отместване във времето, т.е. промяната в единия фактор непосредствено се отразява върху другия.

По отношение на връзката между инфлацията и паричното предлагане графиката показва по-различна картина. Тук темповете на прираст не съвпадат по време и величина. Пиковите в променливата M1 се появяват обикновено със закъснение от един-два месеца, което означава, че номиналната парична маса се изменя в резултат на цените. Темповете на прираст се намират в съотношение, което подкрепя тезата за слабото влияние на паричната маса върху инфлацията.

3. Спецификация и оценка на отделните уравнения на модела

3.1. Спецификация и оценка на функцията на заетост

Спецификацията и подборът на факторите, детерминиращи функцията на търсенето на труд се основава на неокласическата теория на търсенето. Изходна точка са различните варианти на производствената функция, разглеждани от С. Холл и Д. Хенри¹⁶ и Р. Лаярд и Р. Никел¹⁷, в които търсенето на труд се основава на максимизирането на печалбата. Основни фактори са труда, капитала, работната заплата, техническия прогрес и цените на суровините и материалите. Тъй като заетостта се разглежда в краткосрочен аспект, то капиталът и техническия прогрес се приемат за фиксирани и не участват в модела.

Динамиката на заетостта в България е свързана и със специфичното поведение на стопанските субекти на трудовия пазар. Съществуват факти, които дават основание да се предполага, че фирмите (предимно държавните) поддържат свръхзаетост за сметка на по-ниски заплати. В този аспект хипотезата за свръх заетост може да се тества чрез оценката т. нар. "деформиран хистерезисен ефект". Обикновено това се постига като в уравнението на краткосрочната заетост се включи производството със съответен лаг. Отрицателното значение на съответния коефициент е индикатор за съществуването на свръхзаетост.

При моделирането на заетостта е използван коинтеграционния подход, който се изразява в оценка на дългосрочното взаимодействие между променливите и на тази основа се оценява краткосрочен модел с включване на механизъм за корекция на грешката¹⁸, т.е. процесът на адаптация към

¹⁶ 10. Hall, S., D. Henry, *Macroeconomic Modelling*, North-Holland, 1988, 112-116.

¹⁷ Layard, R., Nickell, R., *Unemployment in Britain*. - *Economica*, 1991, Vol. 53, 121-169.

¹⁸ В иконометричната литература е известен като "error correction mechanism (ECM)", (вж. Engle, R., C. Grenger, *Цит. съч.*, 251-276; Banerjee, A., J. Dolado, J. Galbraith, D. Hendry. *Co-integration*,

дългосрочното равновесие. Приложена е модифицираната процедура на С. Йохансен¹⁹, която се базира на метода на максималното правдоподобие и позволява включването на изкуствени променливи и тренд. Най-общо същността на подхода се изразява в определянето на системата от коинтегрирани уравнения и оценка на дългосрочната и краткосрочната зависимост между променливите с отчитане на адаптацията към равновесното състояние (корекция на грешката)²⁰.

Променливите, описващи динамиката на заетостта са следните: LEMPL - брой на заетите; LNWN - номинална работна заплата; LPROD - индекс на промишленото производство и LVAC - свободни работни места.

Коинтеграционният анализ не дава ясна представа за броя на коинтеграционните вектори. Изчисленият ранг на матрицата Π варира от 0 до 4 в зависимост от дължината на включения лаг и тренд (таблица 2). Наличието на тренд в изходните данни изключва колони 2 и 3 от таблицата. Същевременно разминаването на посоките на развитие на променливите дава основание да се изключи и възможността и четирите променливи да са коинтегрирани.

Най-вероятно е наличието на 2 или 3 коинтеграционни вектора. От икономическа и статистическа гледна точка по-подходящ е изборът на модел, в който се приема лаг 4 месеца, линейен тренд в изходните данни и сезонни изкуствени променливи.

Таблица 2

Error corection and the Econometric Analysis of Non-Stationary Data, Oxford: Oxford University Press, 1993; Hendry, D. Dynamic Econometrics. Advanced Texts in Econometrics, Oxford University Press, 1993, 550-553.

¹⁹ Johansen, S. Statistical analysis of cointegrating vectors" - Journal of Economic Dynamics and Control, 1998, 12, 231-245.

²⁰ Изходна точка е следната система от авторегресионни вектори (VAR):

$$x_t = \sum_{j=1}^k A_j x_{t-j} + \gamma D_t + \varepsilon_t, \text{ където } x - \text{вектор на интересувашите ни променливи, } D - \text{матрица,}$$

включваща константа, тренд и сезонни изкуствени променливи. Тя се трансформира в "модел на корекция на грешката", който се изразява по следния начин:

$$\Delta x_t = \sum_{j=1}^{k-1} \Pi_j \Delta x_{t-1} + \Pi x_{t-1} + \gamma D_t + \varepsilon_t, \text{ където } \Pi = \left(\sum_{i=1}^k A_i - I \right) \text{ и означава матрица на}$$

дългосрочното взаимодействие между променливите.

Ако x_t са интегрирани от първа степен - $I(1)$, то рангът (r) на Π съответства на броя на коинтегрираните вектори. Приемайки, че r е равен на ранга на Π и използвайки α и β като матрици с размер $j \times r$, за които $\Pi = \alpha \beta'$, то редуцираната VAR система е следната:

$$\Delta x_t = \sum_{j=1}^{k-1} \Pi_j \Delta x_{t-1} + \alpha \beta' x_{t-1} + \gamma D_t + \varepsilon_t, \text{ където } \beta' x_{t-1} \text{ показва коинтеграционните вектори, а}$$

α - коефициентите на приспособяване. Процедурата на Йохансен позволява едновременно оценяване на α и β .

Ранг на матрицата **П** в зависимост от дължината на лага, наличието на тренд и свободен член на променливите LEMPL, LNW, LPROD и LVAC

Лаг	Тренд в данните	без тренд	без тренд	линеен	линеен	квадратичен
	Вид модел	Свободен член без тренд	Свободен член без тренд	Свободен член без тренд	Свободен член и тренд	Свободен член и тренд
2	ранг=	2	2	2	3	4
3	ранг=	1	1	1	2	4
4	ранг=	0	2	2	2	4
5	ранг=	1	1	1	2	1
8	ранг=	4	4	3	3	2
12	ранг=	4	4	3	3	2

При този модел хипотезата за отсъствие на коинтеграция между променливите се отхвърля при вероятност 1%. Хипотезата за съществуването на 2 коинтеграционни уравнения трябва да се приеме при 5% вероятност за грешка. Оценката на съответните ненормализирани коефициенти на коинтеграция са представени в таблица 3.

Таблица 3

Ненормализирани коинтеграционни коефициенти

LEMP	LNW	LPROD	LVAC	@TREND(91:02)
-3.467192	-0.880560	-1.781418	0.457234	0.010928
-4.205504	0.363084	-0.218687	0.667406	-0.062734
0.157895	0.008133	2.322670	-0.738983	0.004774
-1.535420	0.078998	0.726092	0.569289	-0.017079

Тъй като ни интересува дългосрочната връзка между заетите и изследваните променливи, то тя се получава след нормализация на първия ред от по-горната таблица. Дългосрочната зависимост е представена чрез следното уравнение:

$$\text{LEMP} = 17.582 - 0.254\text{LNW} - 0.514 \text{ LPROD} + 0.132 \text{ LVAC} - 0.0031 \text{ TREND},$$

(0.049) (0.108) (0.026) (0.002)

където в скобите са представени стандартните грешки на оценката.

Получените оценки са статистически значими и икономически могат да се интерпретират. Отрицателната зависимост между работната заплата и заетостта показва, че въпреки нетипичното пазарно поведение на стопанските субекти по отношение на заетостта увеличаването на работната заплата е било свързано с намаляване броя на заетите. Обаче отрицателното влияние на производството върху заетите трудно може да се обясни. Тук могат да се изтъкнат две обстоятелства: първото е слабата корелационна зависимост между броя на заетите и индекса на промишленото производство (0.23) и

второто - наличието на свързваемост. В случая може да се очаква наличието на деформиран хистерезисен ефект.

Елементът на корекция на грешката или механизмът на адаптация към дългосрочното равновесие се получава като разлика между емпиричните и оценени стойности (LEMP^{*}) на LEMPL: (ECMe = LEMPL-LEMP^{*}). Статистическите характеристики на ECMe подкрепят тезата за стационарност на процеса. Автокорелационните коефициенти са много близки до нула, а тестът на DF показва интегрираност от нулева степен (ADF статистиката е -3.56 при критична стойност -3.23 и 1% на вероятност за грешка).

Динамичният модел на заетостта в краткосрочен аспект е получен чрез трансформация на равнищата на логаритмите на съответните променливи в първи разлики. Моделът е тестван с различна дължина на лага на отделните променливи, като статистически незначимите оценки са изключени от уравнението. За оценка на параметрите са използвани два метода: обикновения метод на най-малките квадрати (OLS) и този на инструменталните променливи (IV). Различията в оценките не са съществени и поради това тук ще бъдат представени резултатите от OLS. Моделът с оценката на параметрите има следния вид:

$$\begin{aligned}
 (3.1) \text{ DEMPL} = & -0.111 + 0.160\text{DEMPL}(-1) + 0.087\text{DEMP}(-6) - 0.024\text{DLMW} - \\
 & \quad (-2.44) \quad (2.11) \quad (1.11) \quad (-2.27) \\
 & - 0.045\text{DLNW}(-4) - 0.025\text{DLPROD}(-2) - 0.039\text{DLPROD}(-3) + \\
 & \quad (-4.19) \quad (-1.88) \quad (-3.34) \\
 & + 0.025\text{DLPROD}(-5) + 0.042\text{DLVAC}(-1) - 0.515\text{ECMe}(-1) + \\
 & \quad (2.36) \quad (4.44) \quad (-1.04) \\
 & + \text{сезонни променливи}
 \end{aligned}$$

В таблица 4 са представени резултатите от направените диагностични тестове на модела. Оценките са статистически значими и икономически смислени. Коефициентът на детерминация е висок (0.65), а стандартната грешка на оценките е относително ниска (0.009). Емпиричните статистики на тестът за автокорелация LM(2) и тестът за автокорелационна хетеросцедастичност (ARCH) в остатъчния член при лаг 2 са ниски, което означава стационарност на последния.

Емпиричната оценка на уравнението на заетостта показва добро приближение към изходните данни. Освен статистическа значимост, при оценените параметри се наблюдава и относителна стабилност във времето. Тяхното изменение през изследвания период е представено на фиг. 9.

Таблица 4

Диагностични тестове на уравнение (3.1)

R-squared	0.71	Mean dep. var	-0.011
Adjusted R-squared	0.65	S.D.dep. var	0.016
S.E.of regression	0.009	Akaike info criterion	-9.1
Sum squared resid	0.005	Schwarz criterion	-8.9
Log likelihood	46.5	F-statistic	11.5
Durbin-Watson stat	1.82	Prob(F-statistic)	0.00
Ser. cor. LM-test(2)	0.38(0.68)	ARCH LM-test(2)	0.13(0.87)

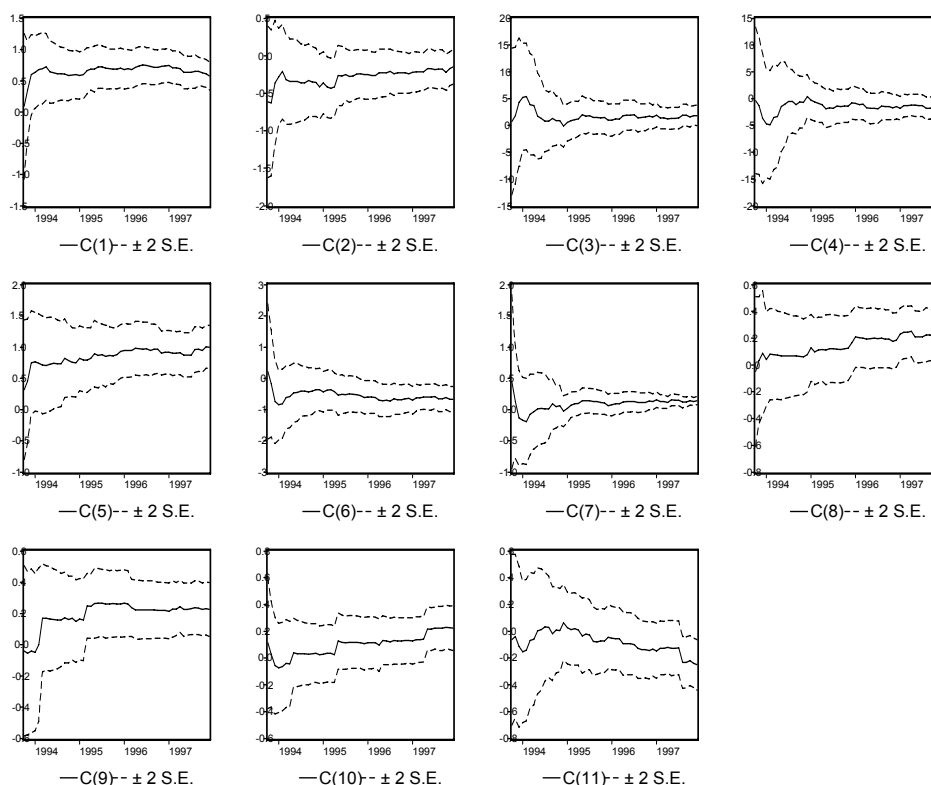
Рекурсивната оценка на някои параметри показва дестабилизация от началото на 1997 г. Това е по-силно изразено при параметрите пред DEMPL (-1), DEMPL(-6), DLNW(-4), DLPROD(-3) и DLPROD(-5).

Оценките на параметрите имат ясна икономическа интерпретация, която съответства на икономическата теория. Основните изводи могат да се обобщят в следното:

- главните фактори, влияещи върху изменението на заетостта са свързани предимно с динамиката на производството, работната заплата и инерционността. Те нямат равностойно значение по сила и интензивност. Намаляването на търсенето и респ. производството във всички сектори на икономиката има доминиращо значение;
- динамиката на заетостта до голяма степен се обяснява със високата инерционност на трудовия пазар. Автономното изменение (намаляване) на заетостта се проявява със значително закъснение във времето (от порядъка на 5-6 месеца). Това означава периодично намаляване на броя на заетите, което трудно може да се обясни с действието на други фактори. Очевидно административната намеса има определена роля за обясняване на това поведение на стопанските субекти;
- работната заплата оказва отрицателно влияние върху изменението на заетите. Връзката обаче не е достатъчно силно изразена. Това означава, че през изследвания период работната заплата не е използвана като регулатор на трудовия пазар в България;
- намаляването на производството като основен фактор за свиването на заетостта е недооценено. Сравнително ниският коефициент на въздействие трудно може да намери логично обяснение. Вероятно това се дължи на поддържането на свръхзаетост. Потвърждение на това е отрицателния коефициент пред производството с лаг единица, което индикира за наличието на обратен хистерезисен ефект (нарастването на производството има отрицателен ефект върху заетостта);

Фигура 9

Рекурсивна оценка на параметрите $C(i)$ на уравнение (3.1)

- скоростта на адаптация на трудовия пазар към равновесна дългосрочна заетост е висока, но статистически незначима. Това ни дава основание да бъдем по-предпазливи при изводите относно приспособяването на този пазар към дългосрочното равновесно равнище.

3.2. Спецификация и оценка на уравнението на съгласуване на търсенето и предлагането на труд

В изследването спецификацията на функцията на съгласуване на търсенето и предлагането на труд или т. нар. "matching function" се основава на класическата постановка на подхода на потоците. Той от своя страна се базира на концепцията за взаимната връзка между броя на безработните и този на свободните работни места - т. нар. крива на Баверидж.

Концепцията за моделирането на потока на работната сила от безработните към заетите е аналогична на производствената функция от

типа на Коб-Дъглас с постоянен мащаб на производството²¹. Тъй като влиянието на научно-техническия прогрес (изразено чрез тренда) трудно може да се оцени на базата на месечни данни за един период от няколко години, то в модела този елемент е елиминиран. Освен това се предполага, че взаимодействието между новозаетите, безработните и свободните работни места се осъществява в рамките на определен лаг. Обикновено в икономическата литература се предполага закъснение от 1 до 2 периода. Тук дължината на лага не е определена априори, а в резултат на статистическата значимост.

Важен фактор за формирането на потока на работната сила от безработните към заетите са активните политики на трудовия пазар. Увеличаването на средствата за различни програми, свързани със стимулирането на заетостта (за квалификация и преквалификация, за създаване на нови работни места и др.) би трябвало да има положително значение върху новоназначените работници. В представения модел е тествано влиянието на разходите за квалификация и преквалификация върху входящия поток на заетите (LKVAL).

Моделът за оценка на съгласуването има следния вид:

$$(3.2) \text{ LZAET} = C(1)*\text{LZAET}(-1) + C(2)*\text{LZAET}(-2) + C(3)*\text{LUNEM}(-1) + \\ + C(4)*\text{LVAC}(-1) + C(5)*\text{LVAC}(-3) + C(6)*\text{LNW}(-1) + \\ + c(7)*\text{LKVAL}(-2) + \text{сезонни променливи}$$

Параметрите са оценени чрез OLS и имат следните значения:

$$\text{LZAET} = 0.575*\text{LZAET}(-1) - 0.149*\text{LZAET}(-2) + 0.070*\text{LUNEM}(-1) + \\ (5.13) \quad (-1.31) \quad (1.64) \\ + 0.882*\text{LVAC}(-1) - 0.466*\text{LVAC}(-3) + 0.164*\text{LNW}(-1) \\ (6.32) \quad (-3.33) \quad (5.91) \\ + 0.091 + \text{сезонни променливи} \\ (1.57)$$

От статистическа гледна точка получените оценки са задоволителни. Параметрите са статистически значими и преминават през всички диагностични тестове (табл. 4). Моделът дава добро приближение към емпиричните значения на променливата LZAET. Независимо от това, трябва да се отбележи, че стандартната грешка на оценката е сравнително висока. Отсъствието на автокорелация и хетеросцедастичност в остатъчния член ни дават основание да предположим, че променливите са I(0). Тук не са представени оценките на сезонните променливи, но те са статистически значими и показват ясно изразена сезонност.

За разлика от уравнението на заетостта при уравнението на съгласуването на търсенето и предлагането стабилността на параметрите е значително по-голяма (фиг. 10).

²¹ Изходната форма на "метчинг" функцията е следната: $M = A V^{\alpha} U^{\beta} e^{\gamma t}$, където **M** е броят на новопостъпилите на работа безработни; **U** - брой на безработните; **V** - брой на свободните работни места; **A** - ефективност на технологията на съгласуване.

Това е особено характерно за първите седем коефициента, т.е. тези пред безработните и свободните работни места.

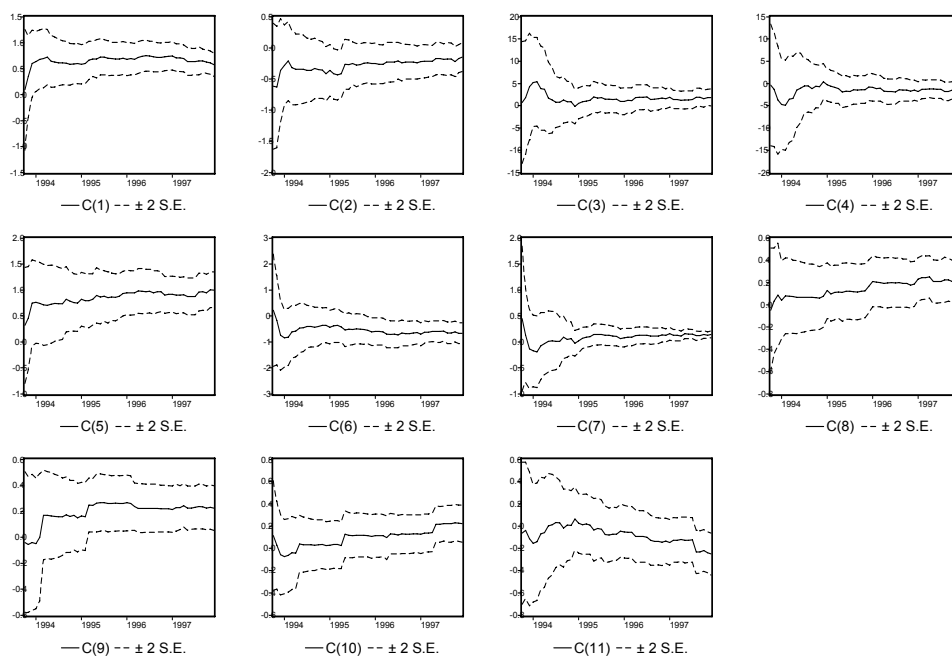
Таблица 4

Диагностични тестове на уравнение (3.2)

R-squared	0.87	Mean dependent var	9.11
Adjusted R-squared	0.85	S.D. dependent var	0.46
S.E. of regression	0.17	Akaike info criterion	-3.30
Sum squared resid	1.84	Schwarz criterion	-2.94
Log likelihood	27.0	F-statistic	39.8
Durbin-Watson stat	2.19	Prob(F-statistic)	0.00
Ser. cor. LM-test(2)	1.17 (0.31)	ARCH LM-test(2)	0.35 (0.71)
RESET LM (1) test	1.26 (0.26)		

Фигура 10

Рекурсивна оценка на параметрите на уравнение (3.2)

Получените оценки не противоречат на теоретичните очаквания. Нещо повече, те подчертават специфичните особености на стиковането в нашите условия. Преди всичко трябва да се отбележи, че основен фактор, участващ във формирането на потока на новоназначените работници, е броят на

свободните работни места. Според получените оценки тази променлива почти изцяло обяснява процесът на съгласуване. Ролята на безработните е силно ограничена и почти сведена до нула. Коефициентите пред променливите, изразяващи броя на безработните са високи и почти идентични, но с противоположни знаци. Следователно увеличаването или намаляването на безработните не оказва влияние върху броя на новозаеите, то се определя предимно от търсенето на трудовия пазар.

Изменението на броя на свободните работни места се влияе съществено от този на безработните. Съпоставянето на динамиката между тях показва, че с увеличаването на безработните броят на свободните места намалява и обратното. Това взаимодействие не влияе съществено върху броя на новозаеите - те остават почти постоянна величина във времето със слаба тенденция към нарастване през последните няколко години.

Малката роля на предлагането на труд в процеса на съгласуване може да се обясни със следните две причини: първо, високите стойности на съотношението "безработни-свободни работни места" (U-V кривата) създава нисък пределен продукт на безработните и второ, обявените работни места са предимно непривлекателни и техният брой не отговаря на реалността.

Оценката на влиянието на разходите за квалификация и преквалификация е статистически значима, но относително ниска. Ефектът се проявява с лаг около 2 месеца, което е напълно приемливо. Коефициентът на краткосрочна еластичност е нисък и означава, че с увеличаването на тези разходи с един процент потокът на безработните към заетите нараства с 0.1%. Това съотношение изглежда реално, като се има предвид, че този вид инвестиции в човешкия капитал имат за цел да адаптират предлагането на труд от гледна точка на качеството на търсената работна сила.

3.3. Спецификация и оценка на уравнението на свободните работни места

Създаването на нови работни места е процес, свързан с търсенето на работна сила на трудовия пазар. Следователно той се обуславя от фактори, които определят оптималното равнище на производство. От тази гледна точка броят на новосъздадените работни места ще зависи от следните основни фактори: равнището на производство (LPROD), работната заплата (LNW) и други фактори на търсенето и предлагането. Освен това, броят на предлаганите свободни работни места зависи не само от изброените фактори, но и от равнището на безработица (LUNEM). Връзката между свободните работни места и безработните е отрицателна и се изразява в това, че с увеличаването на броя на безработните този на свободните работни места намалява.

Изследваната зависимост е представена чрез динамичен модел на разпределените лагове. Максималната дължина на лага на отделните променливи е получена на базата на статистическата значимост на оценките. Общият вид на уравнението за статистическа оценка е следния:

$$(3.3) \text{LVAC} = C(0) + C(I) * \sum_{I=1}^k \text{LVAC}(t-I) + C(J) * \sum_{J=1}^n \text{LNW}(t-J) +$$

$$+ C(L)^* \sum_{L=1}^m LPROD(t-L) + C(H)^* \sum_{H=1}^s LUNEM(t-H) +$$

+ сезонни променливи

Параметрите на модела са оценени с помощта на метода OLS. Получените оценки с техните t-статистики (в скобите) са:

$$\begin{aligned} LVAC = & 3.159 + 0.739*LVAC(-1) + 0.025*LNW(-1) + 0.174*LPROD + \\ & (1.52) \quad (11.1) \quad (2.27) \quad (1.71) \\ & + 0.179*LPROD(-4) - 0.192*LUNEM + 0.134*D1 + 0.122*D3 + \\ & (1.55) \quad (-1.86) \quad (2.96) \quad (2.76) \\ & + 0.079*D5 + 0.151*D6 + 0.174*D7 + 0.246*D8 \\ & (1.82) \quad (3.37) \quad (4.23) \quad (5.85) \end{aligned}$$

Оценките са статистически значими при вероятност 5% и повече. Високият коефициент на детерминация и относително ниската стандартна грешка на оценката показват задоволително приближение до емпиричните данни (табл. 5). Автокорелограмата и тестът за автокорелация не потвърждават съществуването на автокорелация между остатъчните членове. Освен това не се потвърждава наличието на хетеросцедастичност - тестът ARCH(4).

Рекурсивната оценка на параметрите (фиг. 11) демонстрира относителна стабилност. Изменението на всички параметри се вмести в рамките на доверителните интервали. При това уравнение е очевидно, че структурните изменение в повременните редове, настъпили през 1997 г. не оказват съществено влияние върху параметрите.

Таблица 5

Диагностични тестове на уравнение (3.3)

R-squared	0.91	Mean dependent var	9.40
Adjusted R-squared	0.89	S.D. dependent var	0.29
S.E. of regression	0.097	Akaike info criterion	-4.51
Sum squared resid	0.63	Schwarz criterion	-4.15
Log likelihood	77.4	F-statistic	59.9
Durbin-Watson stat	2.01	Prob(F-statistic)	0.00
Ser. cor. LM-test(4)	1.48 (0.23)	ARCH LM-test(4)	0.17 (0.94)
RESET LM (1) test	0.06 (0.81)		

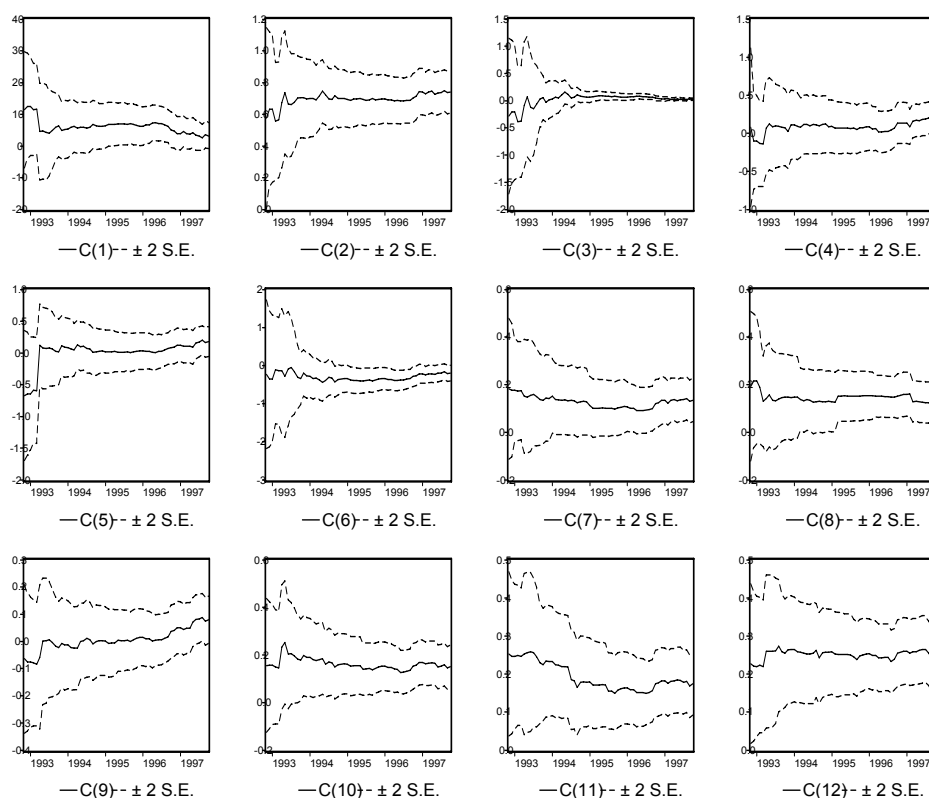
Според получените оценки основните фактори, формиращи свободните работни места могат да се групират в две групи. Първата включва инерцията и вътрешните механизми (институционалните) на взаимодействие. Процесът се отличава с висока инерционност с лаг един месец, която се изразява чрез коефициента пред LVAC(-1). Втората група включва производството и безработните. Знаците на оценените параметри не противоречат на икономическата теория. Логично е да се очаква висока и статистически

значима връзка с производството. Лагът между обявените свободни места и производството е по-голям, което отразява както закъснения ефект от производството, така и технологията на обявяването им в бюрата по труда. Ефектът от нарастването на безработицата върху свободните места е отрицателен и в рамките на 19%.

Оценката за влиянието на работната заплата върху свободните работни места е ниска и с положителен знак. Според икономическата теория увеличаването на работната заплата трябва да има отрицателно въздействие върху търсенето на труд. Очевидно в условията на трудовия пазар в България работната заплата няма пряка и силна връзка с равнището на заетост.

Фигура 11

Рекурсивна оценка на параметрите на уравнение (3.3)

3.4. Спецификация и оценка на уравнението на работната заплата

В икономическата литература съществува голямо разнообразие от модели, описващи динамиката на работната заплата. Те се основават предимно на концепцията на кривата на Филипс, според която превишеното

търсене на трудовия пазар може да се апроксимира чрез нормата на безработица. В резултат на задълбочени изследвания бяха получени голямо разнообразие от модификации и модели²², които засягат следните моменти: специфициране на функционалната зависимост; добавяне на нови променливи към оригиналния модел в зависимост от преследваните цели (например, постигането на по-добро обясняване на зависимостта с оглед специфичните особености на отделните страни); добавяне на допълнителни уравнения с цел разработването на симултантни модели за обясняване на динамиката на цените и заплатите.

В икономическата литература и практическите изследвания широка популярност придобиват моделите, в които оригиналната крива на Филипс (уравнението на работната заплата) е разширена с променливи, изразяващи инфлационните очаквания, производителността, данъчната тежест и др. По този начин връзката между заплатите и инфлацията се разглежда като симултантна система от уравнения, позволяваща идентифицирането на преките и обратните взаимодействия.

Спецификацията на модела, описващ дългосрочната и краткосрочната динамика на работната заплата у нас, се основава както на описаните по-обща теоретични постановки, така и на емпиричния анализ на взаимодействието и свойствата на променливите. Както и при заетостта тук ще бъде използван коинтеграционния анализ на набор от променливи, за които смятаме, че имат отношение към работната заплата. Това са номиналната работна заплата (LNW), индекса на потребителските цени (LCPI), производителността на труда (LPRODUC) и нормата на безработица (LUMR). Освен тези променливи в уравнението са включени и изкуствени променливи, характеризиращи тренда, резките и сезонни колебания.

Коинтеграционният анализ установява два коинтегрирани вектора при лаг 5 месеца и съответните изкуствени променливи. Идентифицираните зависимости се отнасят до уравненията, определящи LNW и LCPI. Следователно те би трябвало да се разглеждат като система от едновременни уравнения с преки и обратни връзки. В случая нас ни интересува уравнението на работната заплата, което в дългосрочен аспект има следната оценка:

$$(3.4) \quad LNW = 2.43 + 0.91LCPI + 0.414 LPRODUC + 0.767LUMR$$

(0.05) (0.29) (0.14)

С изключение на нормата на безработица (LUMR), останалите параметри имат знаци, съответстващи на теоретичните очаквания. В краткосрочен и дългосрочен аспект увеличаването на броя на безработните трябва да има ограничаващ ефект върху растежа на работната заплата. Получената нестандартна зависимост вероятно е резултат от факта, че с

²² Литературата по тези проблеми е представена в: Goldstain, M. The Trade-Off Between Inflation and Unemployment: A Survey of the Econometric Evidence for Selected Countries. - International Monetary Fund Staff Papers, 1972, vol. 19, no. 3, 647-695; Gordon, R., Wages, Prices and Unemployment, 1970-1990. - Industrial Relations, 1975, Vol. 14, No 3, 273-301; Frish, H., Inflation Theory, 1963-1973: A "Second generation" Survey. - Journal of Economic Literature, 1977, vol. 15, no. 4, 1289-1317 и др.

бързото увеличаване на безработицата в началото на периода (1991-1993г.) номиналната работна заплата също нараства.

Оценката на дългосрочното влияние на равнището на цените върху заплатите показва, че за изследвания период не се постига пълна компенсация на инфлацията. Равнището на коефициента означава, че около 90% от нея се компенсират.

Относително слаба е зависимостта между работната заплата и производителността. В условията на прилагания механизъм за регулиране растежа на работната заплата не може да се очаква по-силна зависимост²³.

На базата на уравнение (3.4) е дефиниран адаптационния (коригиращ) механизъм (ECMw) към дългосрочното равновесие, т.е. $ECMw = LNw - 2.43 + 0.91LCPI + 0.414 LPRODUC + 0.767LUMR$. Визуалната инспекция показва хаотично изменение типично за стационарните редове. Приложените тестове (ADF за $I(0)$ и LM за автокорелация) не отхвърлят хипотезата за стационарност. Първият тест има статистика $ADF = -4.33$ при критична стойност (1% вероятност) - 3.52, т.е. $ECMw \sim I(0)$ и вероятно стационарен. Втората статистика е 0.78 с вероятност за отхвърляне на нулевата хипотеза (наличие на автокорелация) 0.78.

Спецификацията на уравнението, описващо краткосрочната динамика на заплатите включва първите крайни разлики на логаритмите на разглежданите променливи със съответен лаг. Тук се излиза от презумпцията, че темпът на номиналната работна заплата е в обратна зависимост (отрицателна) от степента на отклонение на фактическата от естествената норма на безработица и положително свързан с очаквания темп на инфлация (p^e).

В зависимост от това как се формират инфлационните очаквания те могат да се включат по различен начин в модела. Тук се предполага най-елементарната адаптивна форма на инфлационните очаквания. В случая е валидно равенството: $p_t^e = p_{t-1}$.

В уравнението на работната заплата равнището на безработица е включено по такъв начин, който позволява да се тества хипотезата за хистерезисен²⁴ ефект. Обикновено това се постига чрез въвеждането на лагови променливи на нормата на безработица.

Окончателният вид на уравнението на работната заплата, подлежащо на статистическа оценка е следното:

$$(3.5) \quad DLNW = C(0) + C(i) \sum_{i=1}^k DLNW(-i) + C(k+1)*DLCPI + C(k+2)*DLCPI(-1) \\ + C(k+3)*LUMR(-1) + C(k+4)*DLUMR + C(k+5)*DLPRODUC + \\ + C(k+6)*ECMw(-1) + \text{сезонни променливи}$$

²³ Слабата зависимост между заплатите и производителността е заложена в прилагания досега механизъм за регулиране на работната заплата.

²⁴ В икономическата литература под това понятие се разбира зависимостта на текущото състояние на системата от нейните предходни състояния. По отношение на безработицата това означава, че в резултат на някакъв шок тя е нараснала, но остава на по-високо равнище, въпреки че шокът е преминал.

Оценките на по-горното уравнение са получени чрез OLS. Оценените параметри и техните t-статистики са представени в по-долното уравнение, а резултатите от диагностичните тестове в таблица 6.

$$\begin{aligned}
 \text{DLNW} = & 0.252 \cdot \text{DLNW}(-3) + 0.439 \cdot \text{DLCPI} + 0.269 \cdot \text{DLCPI}(-1) + \\
 & (4.14) \quad (9.31) \quad (5.34) \\
 & + 0.171 \cdot \text{DLPRODUC} + 0.224 \cdot \text{DLUMR} - 0.015 \cdot \text{LUMR}(-1) - \\
 & (2.93) \quad (1.31) \quad (-4.38) \\
 & - 0.303 \cdot \text{ECMw}(-1) + 0.135 \cdot \text{D3} + 0.076 \cdot \text{D6} + 0.121 \cdot \text{D9} + 0.068 \cdot \text{D12} + \\
 & (-1.42) \quad (4.94) \quad (2.69) \quad (5.21) \quad (2.49) \\
 & + 0.518 \cdot \text{SER1} , \\
 & (11.3)
 \end{aligned}$$

където D(i) (i=1,12) са сезонни променливи, а SER1- изкуствена променлива, изразяваща скока на цените и заплатите в началото на 1997г.

Статистическата оценка на модела е задоволителна. Постигнато е добро приближение към емпиричните данни. Остатъците изглеждат неколерирани, нормално разпределени и нехетеросцедастични.

Таблица 6

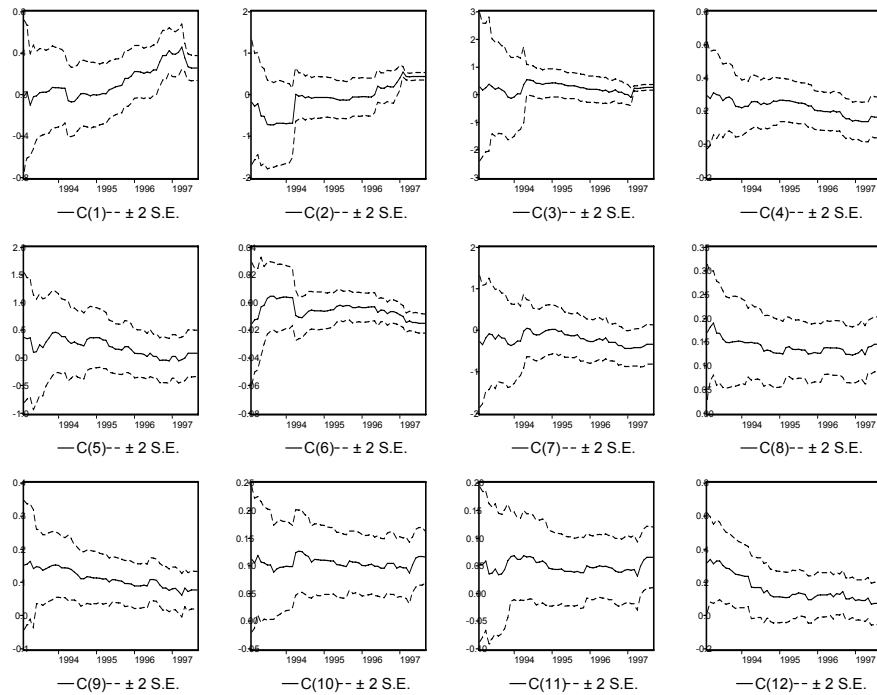
Диагностични тестове на уравнение (3.5)

R-squared	0.84	Mean dependent var	0.07
Adjusted R-squared	0.81	S.D. dependent var	0.14
S.E. of regression	0.06	Akaike info criterion	-5.54
Sum squared resid	0.21	Schwarz criterion	-5.20
Log likelihood	109.9	F-statistic	32.7
Durbin-Watson stat	1.68	Prob(F-statistic)	0.00
Ser. cor. LM-test(2)	1.02	ARCH LM-test(1)	0.36
RESET LM (1) test	0.0004		

Стабилността на параметрите не е от най-добрите. За някои параметри рекурсивната оценка показва изменение във времето (фиг. 12). Това се отнася преди всичко до тези пред лаговото изменение на работната заплата, темпът на производителността и нормата на безработица. Влиянието на инфлацията и инфлационните очаквания върху заплатите се оказва значително по-стабилно. Коефициентът, измерващ процеса на адаптация към дългосрочното равновесие показва тенденция към спадане. Тази нестабилност на параметрите на уравнението на заплатите, макар и в границите на доверителните интервали, в известна степен затруднява и влошава прогностичните свойства на уравнението.

Фигура 13

Рекурсивна оценка на параметрите на уравнение (3.5)

Получените оценки дават основание да се направят следните по-важни изводи:

- растежът на работната заплата проявява известна инерционност. Това се подкрепя от положителния и статистически значим коефициент на авторегресия с лаг 3 месеца. Значимостта на тримесечното изоставане на заплатите се обяснява с прилагания механизъм на индексирание и регулиране, които се осъществяват на тримесечна основа;
- влиянието на цените е един от основните източници, формиращи динамиката на номиналната работна заплата. Високата инфлация и осъществяваните регулярни компенсации придават на този фактор доминиращо значение. Оценката за влиянието на инфлационните очаквания изглежда правдоподобна, защото те нямат такова силно значение за заплатите. Причината се дължи на факта, че те се индексират спрямо очакваната инфлация, а фактическата инфлация за периода почти винаги надхвърля очакваната;
- производителността на труда няма съществен принос за обясняване формирането на работната заплата. Коефициентът е

статистически значим, но в сравнение с останалите има относително ниска стойност;

- оценката на модела не дава еднозначна интерпретация на влиянието на нормата на безработица върху работната заплата. Темпът на прираст на нормата на безработица се оказва положителна величина, което може да се обясни с едновременното нарастване на безработицата и номиналната работна заплата за по-голяма част от периода. Хипотезата за наличието на хистерезисен ефект се потвърждава макар и в много слаба форма;
- адаптацията към дългосрочното равновесие на работната заплата или по-точно към нейното приспособяване към равнището на инфлация се оказва статистически незначимо. Ако допуснем, че коефициентът е значим, то неговата величина не е голяма и би трябвало да се интерпретира като ниска скорост на адаптация. Оценката показва, че около 30% месечно се приспособяват към равнището на инфлация.

3.5. Спецификация и оценка на уравнението на цените

Факторите, детерминиращи инфлационните процеси в България след либерализацията на цените трудно могат да бъдат идентифицирани. Класическите фактори като паричното предлагане, лихвения процент и работната заплата не дават задоволителни резултати. У нас съществуват специфични условия, свързани с недостатъчното развитие на пазарните механизми, които трудно се подават на квантифициране и измерване.

За обясняването на инфлацията тук ще бъдат използвани следните фактори: номиналната работна заплата (LNW), производителността на труда (LPRODUC), паричното предлагане (LM1), валутния курс долар/лев (LEXR) и равнището на безработица (LUNEM). Тяхната динамика, свойства и взаимодействие са разгледани в т. 2.1.

За оценка на дългосрочната динамика на цените е използван моделът на разпределените лагове. Максималната дължина на лага е 5 месеца. Тя е постигната на базата на експериментални оценки като при по-голяма дължина не се подобряват статистическите характеристики на уравнението. То е оценено с метода на OLS и има следния вид:

$$\begin{aligned}
 (3.6) \text{LCPI} = & 1.079 \cdot \text{LCPI}(-1) - 0.427 \cdot \text{LCPI}(-2) + 0.18 \cdot \text{LCPI}(-3) + 0.172 \cdot \text{LNW} - 0.112 \cdot \text{LNW}(-3) - \\
 & (10.2) \quad (-5.61) \quad (2.76) \quad (2.03) \quad (-1.64) \\
 & - 0.056 \cdot \text{LPRODUC} + 0.047 \cdot \text{LPRODUC}(-4) + 0.108 \cdot \text{LPRODUC}(-3) + \\
 & (-1.06) \quad (0.88) \quad (1.78) \\
 & + 0.656 \cdot \text{LEXR} - 0.534 \cdot \text{LEXR}(-1) - 0.054 \cdot \text{LM1} - 0.046 \cdot \text{LM1}(-1) + 0.345 \cdot \text{LM1}(-2) - \\
 & (15.6) \quad (-7.17) \quad (-0.58) \quad (-0.46) \quad (3.54) \\
 & - 0.259 \cdot \text{LM1}(-3) - 0.051 \cdot \text{LUNEM} + 0.351 \cdot \text{LUNEM}(-1) - 0.721 \cdot \text{LUNEM}(-2) + \\
 & (-2.65) \quad (-0.26) \quad (1.04) \quad (-2.04) \\
 & + 0.42 \cdot \text{LUNEM}(-3) \\
 & (2.23)
 \end{aligned}$$

T-статистиките (в скобите) показват значимост на по-голяма част от коефициентите при вероятност 5 и повече процента. Уравнението дава задоволително приближение към емпиричните значения и преминава през всички диагностични тестове (табл. 7).

Таблица 7

Диагностични тестове на уравнение (3.6)

R-squared	0.99	Mean dependent var	7.92
Adjusted R-squared	0.99	S.D. dependent var	1.55
S.E. of regression	0.04	Akaike info criterion	-5.95
Sum squared resid	0.12	Schwarz criterion	-5.40
Log likelihood	137.7	F-statistic	5020.9
Ser. Corr. LM(4) test	0.21	Prob(F-statistic)	0.00
RESET(1)	0.45	ARCH LM(4) test	0.09
Durbin-Watson stat	1.89		

Стабилността на параметрите обаче не е висока (фиг. 13). Това се отнася предимно за периода след 1997г. Прави впечатление, че след скокът в началото на 1997г. стабилността се възвръща. За някои параметри стабилността се установява на предходното равнище, а за други на ново равнище близко до предходното.

Дългосрочното влияние на отделните фактори е различно и не винаги консистентно с икономическата теория. Например, влиянието на паричното предлагане, измерено с агрегата M1, има закъснение от няколко месеца като коефициентът е далеч от единица. Също влиянието на производителността на труда като дестимулиращ фактор е ограничено. Подобна слаба зависимост се получава и при влиянието на работната заплата. Съществени дългосрочни импулси на инфлацията се постигат от вградената инерционност и валутния курс. След въвеждането на валутния съвет въздействието на втория фактор вероятно ще спадне или изчезне.

Краткосрочният модел на инфлацията включва първите крайни разлики на променливите със съответен лаг и променлива, изразяваща адаптацията на цените към дългосрочното равновесие (ECMp). Оценените параметри (метода OLS) и техните t-статистики имат следните стойности:

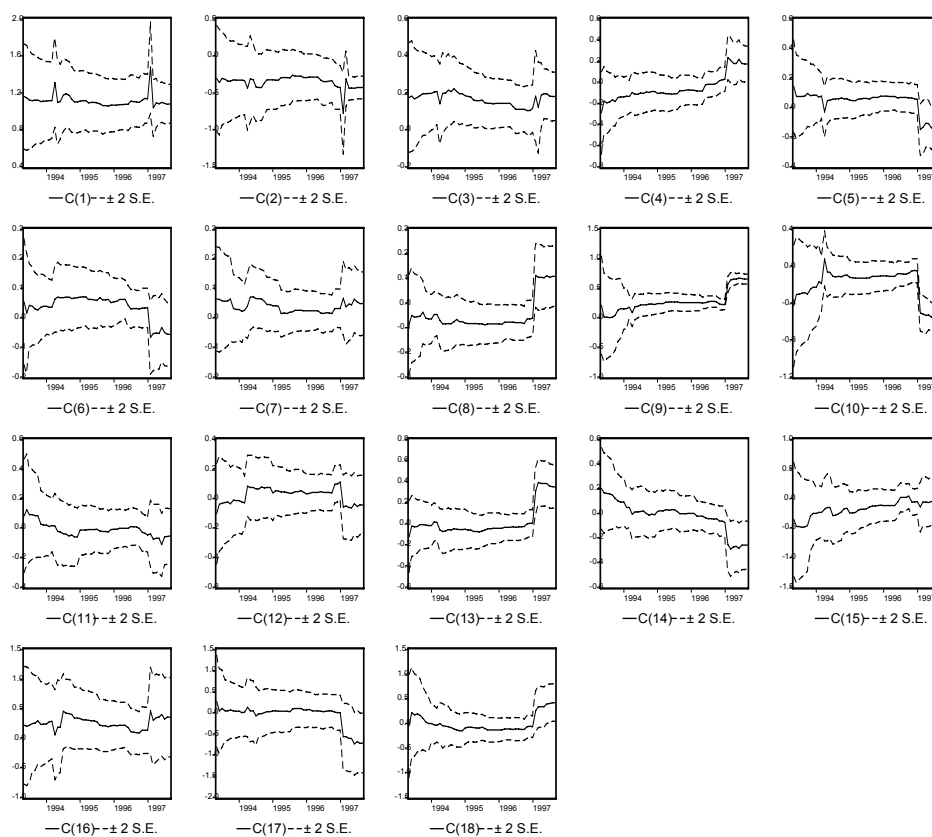
$$\begin{aligned}
 (3.7) \text{ DLCPI} = & 0.287 \cdot \text{DLCPI}(-1) + 0.158 \cdot \text{DLNW} - 0.161 \cdot \text{DLPROD} + \\
 & (5.28) \quad (2.29) \quad (-2.93) \\
 & + 0.678 \cdot \text{DLEXR} + 0.092 \cdot \text{DLEXR}(-3) - 0.148 \cdot \text{DLM1}(-1) - \\
 & (17.5) \quad (2.69) \quad (-2.38) \\
 & - 0.149 \cdot \text{DLUNEM}(-4) - 0.345 \cdot \text{ECMp}(-2) \\
 & (-1.28) \quad (-1.83)
 \end{aligned}$$

Статистическите оценки и направените диагностични тестове показват задоволителни резултати (табл. 8). Остатъците не са автокорелирани и хетеросцедастични. Тяхното разпределение е близко до нормалното. Проблем обаче представлява стабилността на параметрите (фиг. 6).

Оценките показват, че повечето от тях не са стабилни след 1997г. Това засяга предимно влиянието на работната заплата, инерцията и валутния курс.

Фигура 13

Рекурсивна оценка на параметрите на уравнение (3.6)

Въпреки нестабилността на параметрите, краткосрочното въздействие на изследваните фактори е добре изразено, като знаците на оценените на параметрите отговарят на икономическата теория. Инерцията в инфлационните процеси е силна, но тя проявява тенденция към затихване от 1994 г. насам (вж. първата графика на фиг. 6). Влиянието на работната заплата върху инфлацията бележи слаба тенденция към увеличаване.

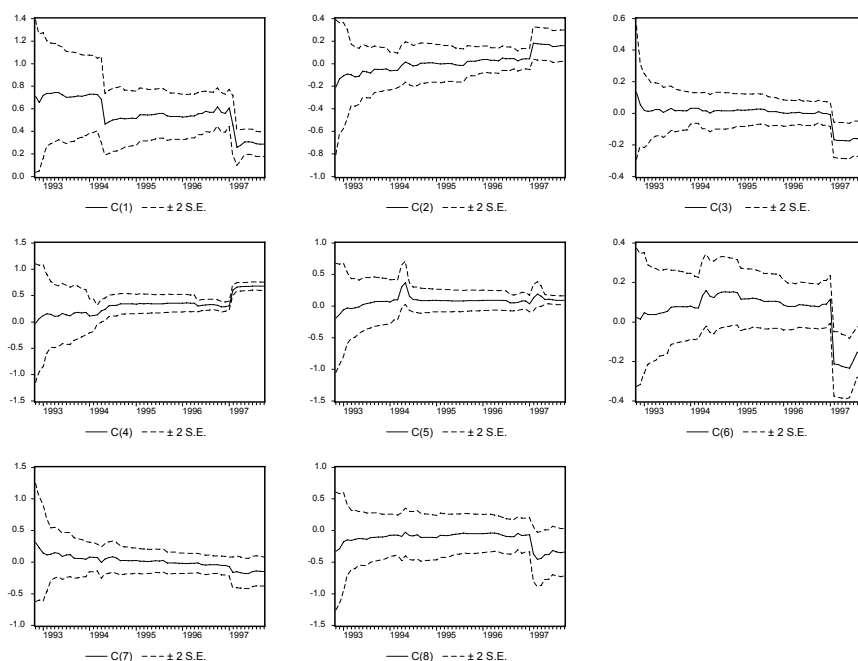
Таблица 8

Диагностични тестове на уравнение (3.7)

R-squared	0.91	Mean dependent var	0.07
Adjusted R-squared	0.90	S.D. dependent var	0.14
S.E. of regression	0.047	Akaike info criterion	-6.01
Sum squared resid	0.14	Schwarz criterion	-5.76
Log likelihood	125.4	F-statistic	96.1
Durbin-Watson stat	2.05	Prob(F-statistic)	0.00
Ser. corr. LM(4) test	1.42	ARCH(4)	1.44
Normality LM	0.8	RESET(1)	35.9

Фигура 13

Рекурсивна оценка на параметрите на уравнение (3.7)

Оценките показват стабилизиране на по-високо равнище, което трудно може да се приеме за правдоподобно в условията на валутен съвет. Производителността на труда оказва слабо, но стабилно във времето ограничително въздействие. Проинфлационното влияние на валутния курс е съществено и обяснява около 65% от инфлацията. Този фактор действа стабилно до началото на 1997г. , а след това неговото значение нараства.

Използването на така висок коефициент (0.65) за прогностични цели не е обосновано, като се има предвид въведения фиксиран валутен курс от средата на 1997г.

Оценената негативна връзка между инфлацията и темпът на безработица е статистически незначима. Това дава основание да се направят два извода: първо може да се смята, че високото равнище на безработица не е съществен ограничител на инфлацията и второ, не се доказва заменяемост между безработица и инфлация. Това се доказва и от емпиричните данни, които показват едновременно нарастване на двата фактора.

4. Характеристика, съдържание и оценка на модела на трудовия пазар

4.1. Обща характеристика на модела

Разработеният иконометричен модел на пазара на труда представлява система от едновременни (симултантни) уравнения, в която променливите са свързани помежду си и отразяват преките и обратните връзки. Неговата структурата се основава на анализа на свойствата на променливите и спецификацията на отделните уравнения, описващи основните процеси и потоци на трудовия пазар. Системата описва краткосрочните зависимости между променливите и механизмите на адаптация към дългосрочно равновесие. Тъй като почти всички променливи са $I(1)$, в модела се използват техните първи крайни разлики, които са интегрирани от нулева степен - $I(0)$.

Моделът се състои от 6 неизвестни променливи (ендогенни) и 6 структурни уравнения. Към тях са добавени 8 равенства, от които 6 имат дефиниционен характер (трансформират първите крайни разлики на логаритмите в техните равнища), а останалите две изчисляват някои производни показатели.

Външните (екзогенни) променливи включват лаговите значения на ендогенните променливи, външните за системата променливи и изкуствени такива. Те имат следните обозначения: DLEMP1-1, DLEMP1-5, DLCPI1, DLCPI-1, DLNW-1, DLNW-3, DLNW-4, DLPROD, DLPROD-3, DLPROD-4, LPROD-4, DLPRODUC, DLZAET-2, DLZAET-3, DLZAET-4, DLVAC-1, DLVAC-2, DLVAC-3, DLVAC-5, DLUNEM-1, DLUNEM-2, DLUNEM-4, LUMR-1, DLUMR-4, DLKVAL-3, DLMAT, DLMAT-1, DLMAT-4, DLEXR, DLEXR-3, DLM1-1, ECMe-1, ECMp-2, ECMw-1, ECMz-1, ECMm-1, D1, D3, D4, D5, D6, D9, D12.

Структурни уравнения. Основните процеси и потоци на трудовия пазар се определят от следния набор от променливи, изразени като първи разлики на логаритмите (темповете на прираст): брой на заетите - DLEMP1, номинална работна заплата - DLNW, инфлация - DLCPI, брой на новоназначените работници - DLZAET, брой на свободните работни места - DLVAC и брой на безработните - DLUNEM. Те формират основните структурни уравнения на модела.

Външните променливи (без лаговете) имат следните значения: промишлено производство (DLPROD), производителност на труда (DLPRODUC), обменен курс лев/долар (DLEXR), норма на безработица (DLUMR), парично предлагане (DLM1), съотношение "безработни/свободни работни места" (DLMAT). Съответните коригиращи механизми са: ECMe-1-

коригиращ механизъм в уравнението на заетостта, ЕСМр-2 - коригиращ механизъм в уравнението на цените, ЕСМw-1- коригиращ механизъм в уравнението на заплатите, ЕСМm-1- коригиращ механизъм в уравнението на безработицата, ЕСМz-1 - коригиращ механизъм в уравнението на свободните работни места. Изкуствените променливи (D1... D12) изразяват резките колебания и сезонността.

Общият вид на системата, подлежаща на статистическа оценка, е следния:

$$(4.1) DLEMP = C(11) + C(12)*DLEMP(-1) + C(13)*DLEMP(-5) + \\ + C(14)*DLNW(-4) + C(15)*LPROD(-4) + C(16)*DLPROD(-4) + \\ + C(17)*DLVAC(-1) + C(18)*DLKVAL(-3) + C(19)*DLMAT(-4) + \\ + C(110)*ECMe(-1) + C(111)*D1$$

$$(4.2) DLCPI = C(21)*DLCPI(-1) + C(22)*DLCPI(1) + C(23)*DLNW + \\ + C(24)*DLPROD + C(25)*DLEXR + C(26)*DLEXR(-3) + \\ + C(27)*DLM1(-1) + C(28)*DLUNEM(-4) + C(29)*ECMp(-2)$$

$$(4.3) DLNW = C(31)*DLNW(-3) + C(32)*DLCPI + C(33)*DLCPI(-1) + \\ + C(34)*DLPRODUC + C(35)*DLUMR(-4) + C(36)*LUMR(-1) + \\ + C(37)*DLMAT(-4) + C(38)*ECMw(-1) + C(39)*D3 + \\ + C(310)*D6 + C(311)*D9 + C(312)*D12$$

$$(4.4) DLZAET = C(41)*DLZAET(-2) + C(42)*DLZAET(-3) + C(43)*DLZAET(-4) + \\ + C(44)*DLVAC(-1) + C(45)*DLUNEM(-1) + C(46)*DLKVAL(-3) + \\ + C(47)*ECMz(-1) + C(48)*D4 + C(49)*D5 + C(50)*D8$$

$$(4.5) DLVAC = C(50) + C(51)*DLVAC(-1) + C(52)*DLVAC(-3) + C(53)*DLVAC(-5) + \\ + C(54)*DLNW + C(55)*DLNW(-1) + C(56)*DLPROD + \\ + C(57)*DLPROD(-3) + C(58)*DLPROD(-4) + C(59)*DLUNEM(-2) + \\ + C(510)*DLUNEM(-1) + C(511)*D1 + C(512)*D3 + C(513)*D6$$

$$(4.6) DLUNEM = C(61)*DLUNEM(-1) + C(62)*DLVAC + C(63)*DLVAC(-1) + \\ + C(64)*DLVAC(-2) + C(65)*DLMAT + C(66)*DLMAT(-1) + \\ + C(67)*ECMm(-1)$$

Първото уравнение описва изменението на заетостта в зависимост от нейните лагови значения и промените в производството, работната заплата, свободните работни места, разходите за квалификация, отношението “безработни/свободни работни места” и корекция на грешката. Дължината на лаговете променливи е определена на базата на емпирични оценки, за които параметрите са статистически значими и икономически смислени.

Уравнението на цените не е пряко свързано с пазара на труда, но тук то е ендогенизирано поради тясната взаимообвързаност с работната заплата. Динамиката на инфлацията в краткосрочен аспект се описва от нейното равнище от предходния период, инфлационните очаквания за следващия период ($t+1$), и изменението на работната заплата, валутния курс, производителността на труда, паричното предлагане и нормата на безработица.

Структурното уравнение на работната заплата се основава на разширената крива на Филипс. То зависи от инерцията при формирането на заплатите и изменението на инфлацията с определен лаг, производителността, нормата на безработица и отношението на броя на безработните към свободните работни места. Поради специфичния характер на формирането на работната заплата и прилагането на регулиращи механизми (по тримесечия) броят на изкуствените променливи е по-голям и отразява именно тази особеност.

Процесът на съгласуване между търсенето и предлагането на труд е описан чрез стандартна "matching" функция, в която прирастът на новоназначените работници се разглежда в зависимост от изменението на безработните и свободните работни места със съответен лаг и средствата за квалификация и преквалификация на безработните.

Преките и обратните връзки между безработните и свободните работни места налагат ендогенизацията на тези две променливи. Изменението на свободните работни места в модела се разглежда като функция от промените в производството, работната заплата и безработните. Поради силно изразения сезонен характер на променливата в модела са включени съответни сезонни променливи.

Уравнението, описващо изменението на безработните представлява линейна функция от лаговото изменение на променливата, свободните работни места и съотношението между безработните и свободните работни места.

Балансови равенства. Балансовите равенства в модела са от два типа: технически, които трансформират първите разлики в изходното състояние на променливите и вторите, които изчисляват някои производни показатели.

Равнището на търсенето на труд е сума от заетите и свободните работни места:

$$(4.7) \quad LD = EMPL + VAC$$

Активната работна сила е сума от заетите и безработните:

$$(4.8) \quad LFORCE = EMPL + UNEM$$

Нормата на безработица се изчислява като отношение на безработните към активната работна сила:

$$(4.9) \quad LUMR = UNEM / LFORCE * 100$$

Нормата на трудово участие се определя като отношение на заетите към активната работна сила:

$$(4.10) \quad LACT = EMPL / LFORCE * 100$$

Всяко уравнение на системата е проверено за идентифицируемост. Използван е ранговия критерий за идентификация, според който, за да бъде едно уравнение от системата едновременно уравнения идентифицируемо е необходимо да има поне една ненулева детерминанта от реда R-1, получена от параметрите, не принадлежащи към разглежданото уравнение, но влизащи в системата. Проверката показва, че всички уравнения (след изключването на

дефиниционните равенства) са идентифицируеми. Те не съдържат единствено нули в съответните детерминанти. Уравненията са преидентифицируеми, тъй като броят на външните променливи във всяко от тях превишава този на вътрешните намален с единица.

Моделът се решава за всяка година от изследвания период. Това означава, че данните за годината t са входни за следващата $t+1$ година.

4.2. Оценка на параметрите на модела

Параметрите на структурните уравнения са оценени като система от едновременни уравнения. Използвана е месечна статистическа информация за периода 01.1991 - 12.1997. Повременните редове не са сезонно изгладени, за да не се губи важна информация. За елиминирането на сезонността са използвани сезонни изкуствени променливи. Поради преидентифицируемостта на отделните уравнения и очакваната силна автокорелационна зависимост между остатъците им е приложен тристъпковия метод на най-малките квадрати (3OLS) с инструментални променливи. Използвана е итеративна процедура, която асимптотично е еквивалентна на метода на максимално правдоподобие с пълна информация (FIML).

Като инструменти са използвани различни дължини на лага на променливите. Най-добри резултати са получени при следния набор от инструментални променливи: $DLEMP(-1 \div -3)$, $DLNW(0 \div -3)$, $DLCPI(1 \div -3)$, $DLPROD(0 \div -3)$, $DLCPI(1)$, $DLPROD(-1 \div -3)$, $DLUMR(-1 \div -4)$, $DLM1(-1)$, $DLEXR(0 \div -3)$, $DLZAET(-1 \div -3)$, $DLVAC(-1 \div -4)$, $DLUNEM(0 \div -3)$, $DLKVAL(-1 \div -3)$, $DLMAT(-1)$, $cost$.

Оценките на параметрите, t -статистиките, R^2 и тестът на Дарбин-Уотсън (DW) са представени в табл.8.

Обвързването на отделните уравнения в система и тяхното съвместно оценяване оказва влияние върху оценките, получени при единичните модели. Някои от параметрите се оказаха статистически незначими, а при други се промени величината на коефициентите. Това доказва съществуването на взаимодействие между променливите.

Статистическата оценка на системата от уравнения е задоволителна. Повечето от параметрите са статистически значими с вероятност над 5%. Те варират в сравнително тесни граници и проявяват относителна стабилност. За уравненията на цените и заплатите стабилността се нарушава след 1997г. Стандартните грешки на оценките на отделните уравнения са относително ниски. Най-ниска грешка на оценката (0.9%) е постигната за уравнението на заетостта, а най-висока (17.9%) - за уравнението на входящия поток от безработните към заетите. Очевидно по-голямата флуктуация в изходните данни за новоназначените оказва своето влияние върху иконометричната оценка. За останалите уравнения стандартните грешки на оценката се вменят в границите на 2.1 - 9.6%.

Таблица 8

Оценка на параметрите на структурната система (1991-1997)

<u>Уравнение 4.1</u>				
DLEMP = - 0.261 + 0.167*DLEMP(-1) - 0.394*DLEMP(-5) - 0.051*DLNW(-4) - 0.057 *LPROD(-4) +				
(-5.14)	(2.21)	(-3.95)	(-5.86)	(-5.06)
+ 0.047*DLVAC(-1) + 0.016*DLKVAL(-3) + 0.006*DLMAT(-4) - 0.161*ECM-e(-1) - 0.018*D1				
(4.88)	(1.67)	(1.73)	(-1.32)	(-1.62)
R-squared	0.698	S.E. of regression	0.0092	
Adjusted R-squared	0.648	Durbin-Watson stat	1.94	
<u>Уравнение 4.2</u>				
DLCPI = 0.328*DLCPI(-1) - 0.103*DLCPI(1) + 0.119*DLNW - 0.131*DLPROD + 0.736*DLEXR +				
(5.91)	(-2.48)	(1.68)	(-2.41)	(16.5)
+ 0.097*DLEXR(-3) - 0.087*DLM1(-1) - 0.274*DLUNEM(-4) - 0.291*ECM-p(-2)				
(3.03)	(-1.32)	(-1.67)	(-1.46)	
R-squared	0.92	S.E. of regression	0.048	
Adjusted R-squared	0.91	Durbin-Watson stat	2.1	
<u>Уравнение 4.3</u>				
DLNW = 0.239*DLNW(-3) + 0.467*DLCPI + 0.268*DLCPI(-1) + 0.141*DLPROD + 0.425*DLUMR(-4) -				
(6.7)	(11.9)	(6.69)	(2.24)	(5.97)
- 0.017*LUMR(-1) - 0.089*DLMAT(-4) - 0.299*ECM-w(-1) + 0.149*D3 + 0.077*D6 + 0.129*D9 + 0.088*D12				
(-2.84)	(-1.76)	(-1.79)	(2.96)	(5.96) (3.39) (3.65)
R-squared	0.90	S.E. of regression	0.048	
Adjusted R-squared	0.88	Durbin-Watson stat	1.82	
<u>Уравнение 4.4</u>				
DLZAET = - 0.228*DLZAET(-2) - 0.549*DLZAET(-3) + 0.097*DLZAET(-4) + 0.818*DLVAC(-1)				
(-2.36)	(-6.39)	(0.98)	(3.61)	
+ 0.077*DLUNEM(-1) + 0.173*DLKVAL(-3) - 0.719*ECM-z(-1) + 0.386*D4 + 0.233*D5 - 0.191*D8				
(1.36)	(2.56)	(-5.08)	(3.79)	(2.83) (-2.45)
R-squared	0.64	S.E. of regression	0.178	
Adjusted R-squared	0.58	Durbin-Watson stat	1.88	
<u>Уравнение 4.5</u>				
DLVAC = - 0.32 + 0.318*DLVAC(-1) - 0.202*DLVAC(-3) - 0.476*DLVAC(-5) + 0.193*DLNW -				
(-2.56)	(2.89)	(-1.69)	(-3.18)	(1.68)
- 0.361*DLNW(-1) + 0.199*DLPROD - 0.405*DLPROD(-3) - 0.255*DLPROD(-4)				
(-3.80)	(1.76)	(-3.43)	(-2.66)	
- 2.854*DLUNEM(-2) + 1.132*DLUNEM(-1) + 0.420*D1 + 0.112*D3 + 0.164*D6				
(-5.99)	(2.65)	(4.76)	(2.11)	(3.17)
R-squared	0.47	S.E. of regression	0.098	
Adjusted R-squared	0.39	Durbin-Watson stat	2.45	
<u>Уравнение 4.6</u>				
DLUNEM = - 0.177*DLUNEM(-1) + 0.877*DLVAC - 0.033*DLVAC(-1) - 0.063*DLVAC(-2)				
(-1.09)	(6.02)	(-1.23)	(-2.23)	
+ 0.049*DLMAT + 0.889*DLMAT(-1) - 0.742*ECM-m(-1)				
(2.10)	(6.41)	(-3.73)		
R-squared	0.66	S.E. of regression	0.02	
Adjusted R-squared	0.62	Durbin-Watson stat	1.83	

Коефициентите на множествена детерминация също варират чувствително. Най-високи са получени за уравненията на цените и работните заплати ($R^2=0.91$). Относително високи са коефициентите за уравненията на заетите (0.69), безработните (0.65) и новоприетите работници (0.63).

Сравнително нисък е коефициентът на множествена детерминация при уравнението на свободните работни места. Очевидно множеството от фактори, обясняващи тяхната динамика не е достатъчно добре подбрано. Вероятно автономното развитие на този процес е от съществено значение.

Остатъчните елементи на отделните уравнения от системата (фиг.14) слабо корелират помежду си (табл.8). Най-високият коефициент (между цените и заетите) не надвишава по абсолютна стойност 0.25. Останалите коефициенти са значително по-ниски.

Проверката за наличието на автокорелация в остатъците на отделните уравнения на системата не установява такова наличие. Автокорелационните коефициенти са близки до нула и вероятността за отхвърляне на хипотезата за наличието на автокорелация при лаг до 10 е висока (около 0.95%).

Таблица 8

Коефициенти на корелация между остатъците на отделните уравнения

	DLEMP	DLCPI	DLNW	DLZAET	DLVAC	DLUNEM
DLEMP	1.000					
DLCPI	-0.253	1.000				
DLNW	-0.031	-0.151	1.000			
DLZAET	0.022	-0.071	-0.059	1.000		
DLVAC	-0.148	0.058	0.023	0.124	1.000	
DLUNEM	0.052	0.087	0.124	-0.187	0.123	1.000

Получените оценки за параметрите на модела са икономически смислени и не противоречат на изводите, направени за отделните уравнения. Те могат да се обобщят в следните по-важни изводи:

- **взаимодействие между инфлацията и темпа на прираст на работната заплата.** Оценената двупосочна връзка е статистически значима. Работната заплата оказва слабо влияние върху инфлацията ($C(23)=0.12$), докато обратната зависимост е значително по-силна ($C(32)=0.46$ и $C(33)=0.27$). Сумарното влияние на двата коефициента е под единица и означава непълна компенсация на заплатите от инфлацията (около 73%). Това рефлектира върху понижаването на реалната работна заплата. Фактическите данни за нея потвърждават тази зависимост. Следователно причинно-следствената връзка върви от инфлацията към заплатите;
- **взаимодействие между работната заплата и основните потоци на трудовия пазар (заетост и свободни работни места).** Увеличаването на заплатата оказва негативно влияние върху темпа на заетите. Връзката е статистически значима, но слабо изразена. Това означава, че състоянието на пазарът на труда (съотношението между търсенето и предлагането) не зависи от равнището на заплащане. По-значимо се оказва задържащото влияние на работната заплата върху темпа на изменение на свободните работни места.

Увеличаването на заплатите от предходния месец с 1% би довело до намаляване темпа на нарастване на свободните работни места с 0.36%.

Слабата връзка между заплатите и пазара на труда се потвърждава и от обратното въздействие на процеса на съгласуване върху темпа на работната заплата. Установената зависимост е негативна, статистически значима и слаба ($C(37) = -0.089$);

- **въздействие на производствените резултати върху пазара на труда.** Оценките, получени за влиянието на производството (производителността на труда) върху заетостта, откриването на нови работни места и заплатата не противоречат на очакваната слаба зависимост. Слабата връзка с равнището на заетост, получена при единичния модел на заетостта, не се променя и при комплексния модел. Относително ниско е влиянието на производството върху свободните работни места и работната заплата. Очевидно характеристиките на пазара на труда не се формират под влиянието на производствените резултати;
- **взаимодействие между безработицата, работната заплата и инфлацията.** Очакваният отрицателен ефект на безработицата върху темповете на инфлацията и работната заплата се потвърждава само по отношение на първата. Оценките показват съществуването на заменяемост между инфлация и безработица, въпреки че в началото на разглеждания период те нарастват едновременно. Вероятно за получаването на тази оценка е повлияло разнопосочното им изменение за периода 1994-1997 г., през който инфлацията нараства, а нормата на безработица спада от 15 на 13%.

Положителното влияние на безработицата върху темпа на номиналната работна заплата трудно може да бъде обяснено с убедителни аргументи. Твърде е вероятно получената оценка да надценява връзката между работната заплата и безработицата. Въпреки това оценките показват наличието на слаб хистерезисен ефект ($C(36) = -0.017$).

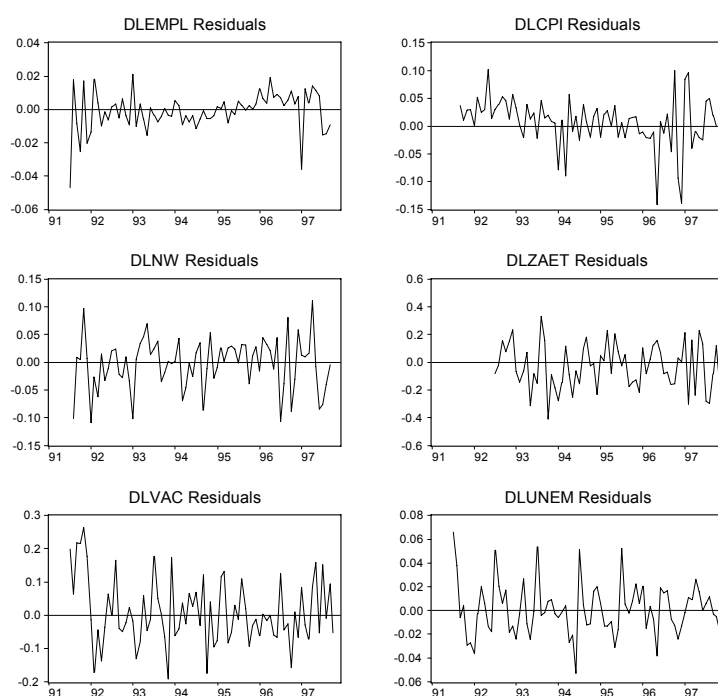
Параметрите на системата показват силна обратна зависимост между свободните работни места и безработицата. С увеличаването на безработицата броят на свободните места намалява с повече от 1%. Обаче влиянието на безработицата върху процеса на съгласуване между търсенето и предлагането на труд не е съществено. Оценката на коефициента $C(45)$ надвишава единица, но е статистически незначима;

- адаптация към дългосрочното равновесие. Уравненията на заетите, работната заплата, цените, новоназначените и безработицата съдържат коригиращ грешката механизъм, който описва процеса на адаптация към дългосрочното равновесие на показателите. Оценките на съответните параметри в системата слабо се различават от тези в единичните уравнения. Най-съществен е адаптационния процес в уравнението на

безработните и новоназначените. При тях месечното приспособяване към дългосрочното равновесие е в рамките на 0.7%. При заетостта, инфлацията и работната заплата тези процеси са значително по-слаби.

Фигура 14

Динамика на остатъците в структурните уравнения на системата

4.3. Изследване адекватността на модела

Важно условие за приложимостта на модела за целите на икономическия анализ и симулиране на икономическата политика по отношение на трудовия пазар е неговата адекватност и кохерентност към статистическата информация. Основен критерий за проверка на адекватността е решаването на модела за определен изминал период.

Моделът е решен за периода 01.1996 - 12.1997. Изборът не е случаен поради следните съображения: 1996 и 1997г. се характеризират с резки промени и колебания в икономическите показатели; въвеждането на валутния съвет през 1997г. се отрази върху поведението на някои икономически променливи; периодът позволява моделът да се тества в условията на рязка дестабилизация и последвало стабилизиране на интересоващите ни макропоказатели на трудовия пазар. По този начин ще се провери доколко

той е устойчив на резките колебания и в каква степен абсорбира и трансформира външните шокове.

За постигането на тази цел е използвана следната процедура:

- оценяване параметрите на модела за период, предшестваш периода на неговото решаване (01.1991 -12.1995);
- динамично решаване на модела за периода (01.1996 -12.1997).

За целта е използван стандартен пакет от програми, в който динамичното решаване на иконометричните модели се основава на итеративната процедура на Гаус-Зейдлер.

Оценките на параметрите за периода 1991-1995г. се различават от тези за целия изследван период (табл. 9). За някои параметри различията са съществени, като в отделни случаи се получават статистически незначими оценки. Очевидно 1997г. се оказва силно дестабилизираща. Важна особеност на оценките е повишаването на адекватността на модела към фактическите данни. Във всички уравнения коефициентите на детерминация се повишават, а съответните стандартни грешки на оценките намаляват.

Фактическите и прогнозните стойности на ендогенните променливи са представени на фиг. 15 (първи крайни разлики на логаритмите) и фиг. 16 (равнища).

Решението на модела за 1996-1997г. е задоволително. Като се имат предвид нестабилността на икономическата система през този период, получените оценки могат да се оценят като добри.

За отделните уравнения приближаването към фактическите данни е различно. При уравнението на заетите отклоненията от фактическите стойности се вменват в рамките на 10-15%. Те са по-значителни при първите крайни разлики и по-слабо изразени при логаритмите на променливата. Относително големи разлики се наблюдават при променливата на свободните работни места. Тъй като този показател се характеризира с съществени колебания през целия изследван период, то очакванията за по-големи разминавания между фактическите и прогнозните значения се оправдават. Най-съществени разлики се получават при темпа на прираст на безработните. При тях отклоненията са в рамките на 20-35% средно за периода.

Интересно е да се анализира по какъв начин моделът реагира на шоковете и външните въздействия. В случая на такова въздействие са подложени предимно цените и работната заплата. Оценките показват, че моделът, оценен за периода до 1995 г. и решен за 1996 и 1997 г. не е в състояние да отрази в пълен размер въздействието на външните шокове. Рязкото покачване на цените през периода януари-март е недооценено. Подобно подценяване се наблюдава и при изменението на заплатите. За разлика от цените тук различията в оценките не са така съществени. Изводът е, че моделът не е достатъчно адаптивен в условията на шокови състояния.

Таблица 9

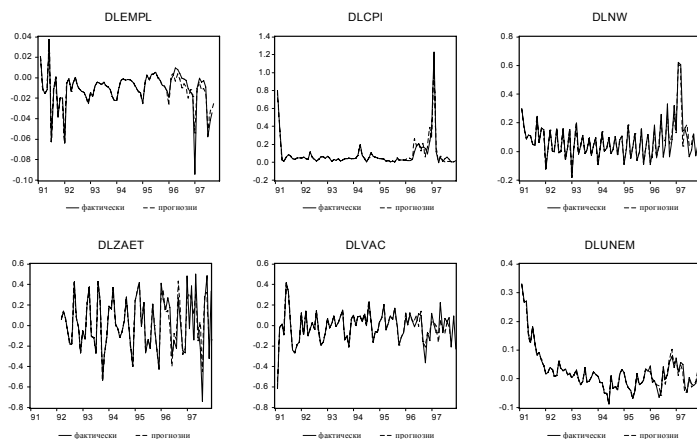
Оценка на параметрите на системата за периода 1991-1995г.

$\text{DLEMPL} = -0.156 + 0.314 \cdot \text{DLEMPL}(-1) - 0.223 \cdot \text{DLEMPL}(-5) + 0.0089 \cdot \text{DLNW}(-4) - 0.0171 \cdot \text{DLPROD}(-4) +$ $+ 0.035 \cdot \text{LPROD}(-4) + 0.0146 \cdot \text{DLVAC}(-1) + 0.004 \cdot \text{DLKVAL}(-3) - 0.0061 \cdot \text{DLMAT}(-4) +$ $+ 0.0548 \cdot \text{RESID1E}(-1) - 0.0085 \cdot \text{D1}$			
Adjusted R-squared	0.83	Durbin-Watson stat	2.63
S.E. of regression	0.023		
$\text{DLCPI} = 0.635 \cdot \text{DLCPI}(-1) + 0.023 \cdot \text{DLCPI}(1) + 0.018 \cdot \text{DLNW} - 0.00519 \cdot \text{DLPROD} + 0.23 \cdot \text{DLEXR} +$ $+ 0.0865 \cdot \text{DLEXR}(-3) + 0.114 \cdot \text{DLM1}(-1) - 0.036 \cdot \text{DLUNEM}(-4) - 0.542 \cdot \text{RESID3P}(-1)$			
R-squared	0.86	S.E. of regression	0.023
Adjusted R-squared	0.83	Durbin-Watson stat	2.64
$\text{DLNW} = 0.688 \cdot \text{DLNW}(-3) + 0.348 \cdot \text{DLCPI} - 0.035 \cdot \text{DLCPI}(-1) + 0.098 \cdot \text{DLPRODUC} + 0.434 \cdot \text{DLUMR}(-4) -$ $- 0.0068 \cdot \text{LUMR}(-1) - 0.155 \cdot \text{DLMAT}(-4) - 0.291 \cdot \text{RESID2W}(-1) + 0.094 \cdot \text{D3} + 0.0079 \cdot \text{D6} +$ $+ 0.0495 \cdot \text{D9} + 0.022 \cdot \text{D12}$			
R-squared	0.90	S.E. of regression	0.036
Adjusted R-squared	0.88	Durbin-Watson stat	1.99
$\text{DLZAET} = 0.0599 \cdot \text{DLZAET}(-4) - 0.148 \cdot \text{DLZAET}(-2) - 0.475 \cdot \text{DLZAET}(-3) + 0.94 \cdot \text{DLVAC}(-1) +$ $+ 1.061 \cdot \text{DLUNEM}(-1) + 0.155 \cdot \text{DLKVAL}(-3) - 0.626 \cdot \text{RESID4Z}(-1) + 0.305 \cdot \text{D4} + 0.123 \cdot \text{D5} -$ $0.108 \cdot \text{D8}$			
R-squared	0.64	S.E. of regression	0.16
Adjusted R-squared	0.57	Durbin-Watson stat	1.78
$\text{DLVAC} = -0.0265 + 0.398 \cdot \text{DLVAC}(-1) - 0.181 \cdot \text{DLVAC}(-3) - 0.097 \cdot \text{DLVAC}(-5) + 0.0314 \cdot \text{DLNW} -$ $- 0.389 \cdot \text{DLNW}(-1) + 0.0689 \cdot \text{DLPROD} - 0.276 \cdot \text{DLPROD}(-3) - 0.14 \cdot \text{DLPROD}(-4) - 2.35 \cdot \text{DLUNEM}(-2) +$ $+ 1.09 \cdot \text{DLUNEM}(-1) + 0.216 \cdot \text{D1} + 0.181 \cdot \text{D3} + 0.147 \cdot \text{D6}$			
R-squared	0.59	S.E. of regression	0.086
Adjusted R-squared	0.45	Durbin-Watson stat	2.37
$\text{DLUNEM} = -0.209 \cdot \text{DLUNEM}(-1) + 0.718 \cdot \text{DLVAC} - 0.043 \cdot \text{DLVAC}(-1) - 0.073 \cdot \text{DLVAC}(-2) + 0.053 \cdot \text{DLMAT} +$ $+ 0.745 \cdot \text{DLMAT}(-1) - 0.452 \cdot \text{RESID10M}(-1)$			
R-squared	0.61	S.E. of regression	0.023
Adjusted R-squared	0.56	Durbin-Watson stat	1.83

Необходимо е обаче да се отбележи, че оценките на параметрите на модела, включващ 1997г., са статистически и икономически приемливи. Отразяването на шоките ситуации чрез подходящи изкуствени променливи в значителна степен подобрява общата оценка. При това условие приложимостта на модела за симулиране на различни политики на трудовия пазар се подобрява.

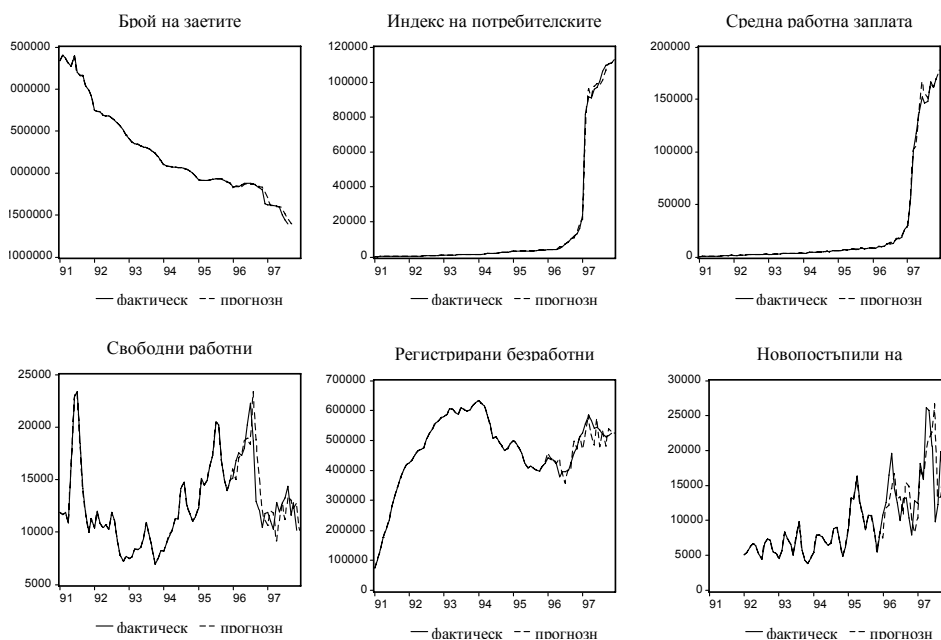
Фигура 15

Фактически и прогнозни значения на първите крайни разлики на
ендогенните променливи

Фигура 16

Фактически и прогнозни значения на равнищата на ендегенните
променливи

5. Заключение

Направеният опит за иконометрично моделиране на трудовия пазар в България през краткия период на трансформация към пазарна икономика се оказа полезен. Постигнатите резултати демонстрират възможностите на този инструментариум за икономически анализ на взаимодействията и зависимостите на пазара на труда и за симулиране на различни политики. Изводите за неговата приложимост могат да се обобщят в следните няколко момента.

- Основните макроикономически показатели на трудовия пазар се характеризират с резки промени и колебания. За да бъдат успешно моделирани те трябва да са подходящо филтрирани и допълнени с изкуствени променливи за елиминиране на шоковите състояния. Подходящ филтър за постигането на стационарност се оказаха първите крайни разлики на логаритмите (темповете на прираст).
- Параметрите на оценените зависимости в по-голямата си част са статистически значими и относително стабилни. Измененията се вменят в доверителните интервали, но рекурсивните оценки за някои от тях недвусмислено говорят за дестабилизация предимно през 1997 г. Тази отрицателна черта на моделите може да се компенсира чрез използването на променящи се във времето параметри.
- Моделирането на трудовия пазар като система от едновременни уравнения притежава известни предимства пред единичните модели. Положителните страни се основават на установяването и количественото оценяване на взаимодействията между отделните процеси и потоци в тяхната цялост и обвързаност. Моделът е подходящ за нуждите на икономическия анализ, но е трудно приложим за краткосрочни прогнози в режим на по-значима икономическа дестабилизация. Освен това притежава добри възможности за симулиране на различни политики на трудовия пазар.
- Оценките на параметрите, описващи зависимостите и взаимодействията между изследваните процеси имат ясна икономическа интерпретация. В отделни случаи тя не съответства на икономическата теория, но това не е слабост на инструментариума, а илюстрация на специфичните особености на икономиката в преход. Независимо, че получените резултати съдържат известна доза условност и неустойчивост на оценките, те не трябва да се пренебрегват с довода, че са неприложими в условията на нестабилност на икономическите процеси.

МОДЕЛИРАНЕ НА ТРУДОВИЯ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ

Васил Цанов
(Резюме)

В изследването се прави опит да се оценят и анализират връзките и взаимодействията между основните елементи и потоци на пазара на труда у нас през 90-те години в тяхната взаимна обвързаност и обусловеност. За постигането на тази цел е използван инструментариума на иконометричното моделиране и по конкретно коинтеграционния анализ и подхода на моделиране от общото към частното.

Изследвани са статистическите свойства на показателите и са анализирани възможностите за тяхното моделиране. Специфицирани са и емпирично са оценени иконометрични модели, описващи дългосрочната и краткосрочна динамика на заетостта, свободните работни места, съгласуването на търсенето и предлагането на труд, работната заплата и цените. Разработен е симултантен краткосрочен модел на трудовия пазар в България, който отчита адаптивността към дългосрочно равновесие. представлява система от взаимно зависими уравнения. Направен е анализ на свойствата и възможностите на модела за анализ и симулация на трудови политики.

MODELLING THE LABOUR MARKET IN BULGARIA

Vassil Tzanov
(Summary)

This study is an attempt to estimate and analyse the links and relationships of the main elements and flows of the Bulgarian labour market at 90s in their simultaneity. For this purpose the econometric modeling is used, and in particular the new approach from general to specific modelling and cointegration analyses.

In this connection the statistical properties of the variables and their possibilities to modelling are investigated. There are specified and estimated the econometric models describing the long and short-run relationships of the employment, vacancies, matching function, wages and prices. A simulation short-run econometric model of the Bulgarian labour market incorporating the error correction mechanisms (ECM) is build up and estimated. Characteristics of the properties and possibilities of the model for analyses, forecast and simulation of different labour market policies are made.

ИНВЕСТИЦИИТЕ В ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ И ПАЗАРЪТ НА ТРУДА

Инвестициите в човешкия капитал, или най-общо казано, благата и времето, вложени за придобиване на образование и професионална квалификация, на знания и умения на хората, са основен фактор за нарастване на тяхната производителност. Възвръщаемостта на тези инвестиции е голяма както за обществото като цяло, така и за отделния човек. От икономическа гледна точка ефектът за обществото се изразява в нарастване на производителността, а за индивидите - в увеличаване на доходите им.

Правилното определяне на основните насоки на политиките в тази област трябва да се базира на анализи и оценки на състоянието и на измененията на образователната и квалификационната характеристика на населението и работната сила; на размера и направленията на финансовите потоци; на търсенето и предлагането на труд до сега и в перспектива според вида и степента на образователна подготовка. На тази основа и съобразно перспективите и приоритетите на развитие на икономиката може да се постигне ефективност на инвестициите, адекватност и резултатност на политиките в съответствие с потребностите на стопанството и изискванията на пазара на труда, с нуждите на обществото и отделните индивиди.

Основната цел на студията е да се изследват инвестициите в човешкия капитал (по-конкретно в образованието и обучението) и пазара на труда от образователно-квалификационен аспект, както и връзката между тях.

Реализирането на тази цел е свързано с решаването на комплекс от задачи: анализ на състоянието и измененията на пазара на труда от гледна точка на образователно-квалификационните характеристики на работната сила и свободните работни места; изследване на състоянието и динамиката на инвестициите в образованието и обучението; характеристика на основните политики в сферата на образованието и обучението и инвестициите в тях, и препоръки в тази област.

1. Образователна характеристика на населението и работната сила в България

Данните от преброяването на населението през 1992г.¹ показват, че значителна част от съвкупното население на България е със средно образование - близо 39%, като половината от тях са със средно специално, а

¹ Вж., Резултати от преброяването на населението, социално-икономически характеристики, С., НСИ, 1995.

другата със средно общо. Твърде голям е делът на хората с основно и по-ниско образование - около 50%, като 27.9% са с основно образование, а 1.8% са неграмотни. Процентът на тези с висше и полувисше надхвърля 11%. В сравнение с предишното преброяване на населението от 1985г. се очертават положителни насоки на изменение към намаляване дела на хората с основно и по-ниско образование и нарастване този на средните и висшите. Тази тенденция продължава и до сега. Показателно в тази връзка е непрекъснатото и много бързо увеличение на броя на студентите, който за учебната 1997/98г. надхвърля 234 хил. души, докато през 1991/92г. е бил около 151 хил. души².

Значение тук има различието в равнището на образование по възрастови групи. В групата на младежите преобладават тези със средно и висше образование, докато в тази над 60 години - със и под средно образование. Интерес представлява състоянието на образователната структура на младежите. Спрямо общия брой на населението по съответна степен на образование, възрастовата група 16-29 години заема 39.9% от броя на хората със средно общо образование и 30.8% от тези със средно специално. С основно образование са 20.7%, а с висше - 14.3%. В самата тази група обаче, т.е. структурата на младежите между 16 и 29 години по степени на образование спрямо техния общ брой, състоянието е малко по-неблагоприятно - 32% са със средно общо, 24.7% със средно специално и 30% с основно образование.

Известни положителни промени се очертават в образователната структура на икономически активното население (на 15 и повече години) към нарастване процента на високообразованите за сметка на нискообразованите (табл. 1).

Таблица 1

Образователна структура на населението на 15 и повече години (%)

Образование	Септ.'93	Юни '95	Юни'96	Юни '97
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0
Висше	8.3	8.8	8.8	9.1
Полувисше	4.0	3.8	3.9	3.9
Средно специално	15.6	15.2	14.9	14.9
Средно общо	22.1	24.4	25.3	26.3
Основно и по-ниско	49.9	47.8	47.0	45.8

Източник: НСИ, "Заетост и безработица", за съответните години.

² Бързото нарастване броя на студентите при липсата на ясна концепция за бъдещите нужди на икономиката от съответни видове специалисти и изискванията на пазара на труда доведе до известна стихийност при подготовката на висшите по отделни специалности, което представлява предпоставка за поява на дисбаланс на пазара на труда. Във връзка с това в сегашния момент се предвижда намаляване на специалностите във ВУЗ, нулев прием на икономически, педагогически и други специалисти в коледжите, намаляване броя на студентите като цяло.

Що се касае до населението от етническите групи, образователната структура на активното население от групите на българските турци и циганите е значително по-неблагоприятна от тази на българите. Основната част от тях са с основно образование. Процентът на висшистите е незначителен за сметка на относително високия дял на неграмотните. Най-тежко е състоянието при циганското население, при което над 46% от хората са с основно образование, близо 37% с начално и около 8.5% са неграмотни.³

Данните за образователната структура на работната сила в България показват позитивни промени в нея. Делът на висшистите достига до 13.8% в средата на 1997г., този на средните надхвърля 53%, а частта на групата с основно и по-ниско образование намалява до близо 27% (табл. 2).

Таблица 2

Работна сила по степени на образование (%)

Образование	Септември'93			Юни'95			Юни'97		
	Общо	Заети	Безработни	Общо	Заети	Безработни	Общо	Заети	Безработни
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
висше	12.0	13.9	5.3	13.2	14.8	4.8	13.8	15.2	5.2
полувисше	5.5	6.4	2.0	5.4	6.1	1.5	5.5	6.0	2.2
средно спец.	22.4	23.9	17.0	21.8	22.9	16.1	21.6	22.0	18.8
средно общо	28.0	27.7	28.9	29.2	29.2	29.0	31.8	31.5	33.8
осн. и по-ниско	32.1	28.1	46.8	30.4	27.0	48.6	27.3	25.3	40.0

Източник: НСИ, "Заетост и безработица", за съответните години.

Характерна особеност е, че най-голям и нарастващ дял от работната сила с висше образование имат заетите. Той достига до 94.9% през юни 1997г. спрямо 90.6% през септември 1993г. Процентът на заетите в групата на работната сила с основно и по-ниско образование остава най-малък, макар че също се увеличава - от 68.7 на 79.9% за същия период.

Съществена, от гледна точка на анализа и избора на политики в тази област, е образователната структура на безработните. Основният процент от тях са с основно и по-ниско образование, следвани от тези със средно общо. Тази структура се затвърждава в последните години до края на 1996г., когато нискообразованите безработни съставляват 54.6% от общия брой на безработните в сравнение с 32.1% през септември 1993г. Делът на висшистите намалява за същия период от 5.3 на 4.3%. През 1997г. се очертава известен обрат. Частта на безработните висшисти се увеличава до 5.2% (почти толкова, колкото е и през септември 1993г.), докато тази на слабообразованите намалява до 40%.

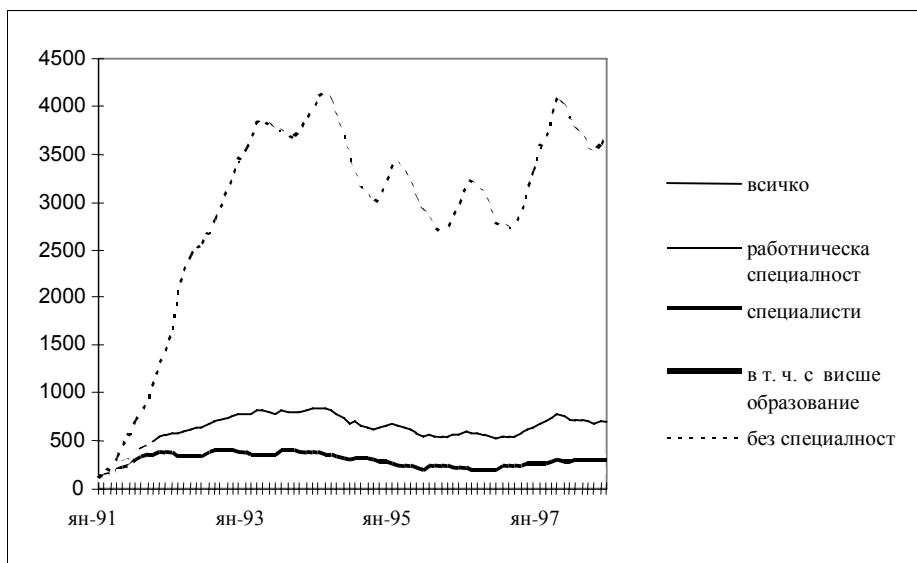
Негативни промени се очертават при анализа на образователната структура на дългосрочно безработните. Твърде голям и нарастващ е делът на дългосрочно безработните - от 1 до 2 год. и над 2 год. - с основно и по-ниско образование, като тук тази тенденция се запазва и през 1997г. За периода 1994-1997г. процентът на безработните от 1 до 2 год. с ниско образователно равнище нараства от 59.8 на 67.5%, а на тези над 2 години от

³ Вж. Развитие на човека, България 1997. С., 1997.

67.1 на 76.9%. Делът на висшистите намалява съответно от 3.4 на 2.5%, и от 3.6 на 1.4%. Аналогични са данните за образователната структура и поредността на регистрацията на безработните.

Фигура 1

Изменение структурата на безработните по специалности (базови индекси)

Следователно голям процент от населението на България и от работната й сила е със средно общо и ниско образователно равнище; твърде неблагоприятно и неравностойно е състоянието на образователната подготовка на хората от етническите групи, като най-тежко в това отношение е положението на циганското население; основен и нарастващ дял от работната сила с висше образование е заета, докато групата с основно и по-ниско образование има най-малък дял; преобладаващата част от безработните са с основно и по-ниско образование, следвани от тези със средно общо; тревожен факт е този, че и основната част от дългосрочно безработните, както и от дългосрочно безработните младежи, са с ниско образователно равнище. През целия изследван период делът на нискообразованите безработни нараства. Хора с такова образователно ниво са по-уязвими, по-малко търсени, по-слабо приспособими, а промените, които и сега се извършват и в бъдеще и в икономиката, и в обществото, изискват и по-голяма гъвкавост и адаптивност, по-различно качество на работната сила. Нейната подготовка и особено на младите хора трябва да отговори на тези нужди. Всичко това поражда необходимостта от усъвършенстване на образованието и квалификацията на работната сила и подобряване размера и ефективността на инвестициите в тях.

2. Инвестиции в човешкия капитал

Инвестициите в човешкия капитал са инвестиции с голяма възвръщаемост, макар и отдалечена във времето (главно на тези в образованието). Ефектът, който те имат както за отделния индивид, така и за обществото, поражда съответни интереси и у работещи и у работодатели и оказва влияние върху предлагането и върху търсенето на работна сила, според нейната степен на образование и квалификация.

2.1. Инвестиции в сферата на образованието

Има три основни източника на инвестиции за системата на образованието: обществени разходи, фирмени и индивидуални. И трите източника имат своето място и значение за развитието и финансирането на образованието. Като цяло обаче, от една страна, и трите са силно ограничени и от друга страна, въпреки желанията и стремежите за създаване на условия за реструктурирането им, основният резултат, който беше постигнат досега е преди всичко тяхното непрекъснато стесняване.

Обществените разходи за образование намаляват прогресивно през последните години както като дял от разходите на държавния бюджет, така и като процент от БВП (вж.фиг. 2). Известно нарастване има само през 1992г. спрямо 1991г. През 1991г. те са съставлявали 5.1% от БВП като нарастват до 5.4% през 1992г., за да спаднат до 3.3% през 1996г. и 2.9% през първото полугодие на 1997г. Аналогично изменение се очертава и в дела им от бюджетните разходи - увеличение от 10.8 на 12.7%, след което започва непрекъсната тенденция към снижение до 7.3% през 1996г. и 7.4% през първото полугодие на 1997г. В сравнение със страните с развити пазарни икономики тези проценти са твърде малки. В редица от тях частта на тези разходи варира около 6-7.5% от БВП и съответно 14-18% от държавния бюджет. Данните са показателни за недостатъчността на средствата, отделяни за образование у нас (чиито дял все още продължава да намалява).

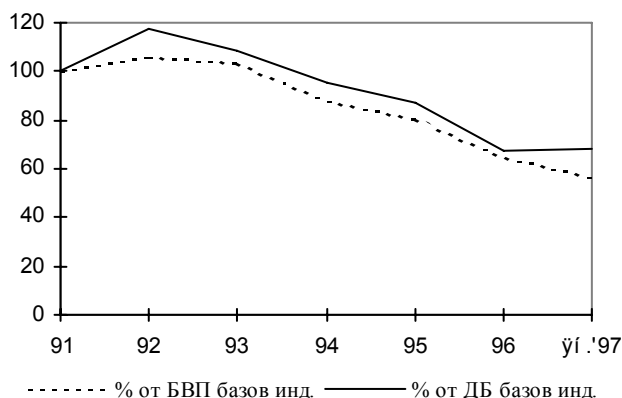
Годишните бюджетни разходи за образование на учащ се и на човек от населението са много малки, а и изменението им е незначително. Те достигат едва до 60.5 USD на човек от населението през 1995г. от 50 USD през 1991г., а през 1996г. спадат до 38 USD; и до 352.8 USD на учащ се през 1995г. и 223 USD през 1996г. (голямо влияние тук имат, разбира се, значителните скокове в курса лев/долар). Тези цифри, сравнени със същите в страните с развити пазарни икономики, са просто несъществени, с пъти по-малки. В много от тях средствата достигат до около 500-1000 USD на човек.

Наред с това неблагоприятни изменения се очертават и във вътрешната структура на тези разходи. Твърде голям и нарастващ дял имат средствата за работна заплата и осигуровки. Не трябва да се изпуска от внимание обаче, че в същото време средната работна заплата в отрасъл "Образование" е значително по-ниска от средната за страната. Средствата за капитални вложения са малки и недостатъчни за възстановяването и развитието на вече амортизираната материална база на учебните институции. Този факт силно затруднява функционирането и стеснява

перспективите за развитие на образователната система и нейната резултатност.

Фигура 2

Динамика на дела на обществените разходи за образование (базови индекси)

Фирмените разходи за образование също намаляват и вече са почти незначителни. През учебната 1997/98г. едва 0.3% от българските студенти се обучават срещу заплащане от юридически лица спрямо например 4.6% през 1992/93г. Аналогично е намалението на този дял и при новоприетите студенти. Тези негативни промени се потвърждават и от резултатите от проведената през 1996г. от ИНСС анкета за състоянието на пазара на труда (по поръчка на колектив от учени от Икономическия институт на БАН),⁴ които показват, че голяма част от работодателите не са правили такива разходи и което е още по-неблагоприятно, не смятат да правят. Около 60-70% от анкетираните не предвиждат промени в тази насока, а едва 20-25% смятат, че в близко бъдеще ще има нарастване на фирмените разходи и то предимно за висшето образование. Като правило фирмите предпочитат инвестиции с бърза възвръщаемост, а образованието не е такава. Основната причина за това поведение на работодателите обаче се крие в икономическата нестабилност и неяснотата относно бъдещото развитие. Обяснение може да се потърси и в състоянието и изменението на образователната структура на работодателите и заетите в частния сектор на икономиката. Наред с това връзката между фирмите, като потребители на резултатите от образователната дейност и системат на образованието е слаба. Старите връзки с предприятията са загубени, което е сериозна пречка както за развитието на фирменото финансиране на тази система, така и за съответствието между вида и качеството на образователните услуги и потребностите от тях на отделните фирми и на икономиката като цяло.

⁴ Част от резултатите и техният анализ са публикувани в И. Белева, В. Цанов, И. Зарева Трудният пазар в България, Свищов, 1997.

Данни за частното индивидуално финансиране липсват, но от информацията за структурата на общия разход на домакинствата се вижда, че частта, отделяна за образование и свободно време, намалява непрекъснато както средно на домакинство, така и средно на човек от 3.5% през 1992г. до 2.5% през 1996 и 1.7% през 1997г. Този процент варира твърде съществено в зависимост от годишния доход на човек от 2.2 до 3.9%, което е предпоставка за неравнопоставеност спрямо достъпа до учебните заведения. Имайки предвид значителното обедняване на населението (това може да се види и от нарастването на дела на разходите за храна до около 55% от общия разход на домакинствата), което се очаква да продължи, твърде вероятно е делът на тези разходи да намалява още повече. Още по-остър е този проблем при етническите групи, в които образователното равнище е доста по-ниско, а и възможностите им са значително по-малки. Голяма част от децата отпадат от училище поради финансови затруднения, особено сред циганското население, където и безработицата е твърде висока.

Въпреки липсата на конкретна информация за частното финансиране на образованието, може да се каже, че неговият дял във финансирането на образованието в страната все още не е много съществен. Основания за този извод дават данните относно дела на учениците в частните училища спрямо общия брой на учащите се в страната, който през учебната 1997/98г. достига до 0.5%.

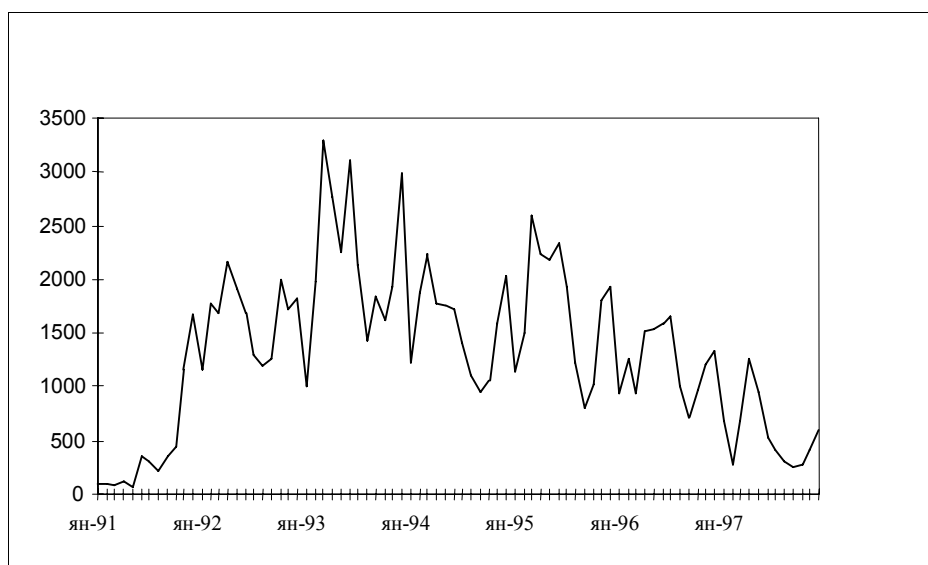
Малко по-различна е ситуацията при финансирането на висшето образование. Делът на българските студенти, обучаващи се на собствена издръжка спрямо общия брой на студентите бележи непрекъсната тенденция към повишаване - от 7.2% за учебната 1991/92г. до 47.9% за 1997/98г. Още по-съществено е нарастването при новоприетите студенти, което надхвърля 57%. Това явление може да бъде обяснено със стремежа на младежите към повече знания и по-добра реализация на пазара на труда, но и с високия процент на младежката безработица и ограничените възможности за намиране на работа. Показателен в това отношение е и големият дял на безработните младежи веднага след завършване на средно или висше образование около 30% от всички безработни младежи. Този факт е израз и на провежданата политика за преминаване предимно към платено висше образование. Таксите за платеното обучение обаче нарастват, за да достигнат до няколко минимални работни заплати (за различните учебни заведения варират, но средно са около 4-6 минимални работни заплати за семестър) през 1997г. Те са доста високи за мнозинството от младежите (въпреки че по-ниските такси означават, че част от разходите за платено обучение се покриват от държавните средства, които са твърде оскъдни) и има голяма вероятност някои от тях да не могат да си плащат в бъдеще. Като се има предвид прогресивното обедняване на населението и намалението дела на разходите на домакинствата за образование, такава политика ще доведе по-скоро не до реструктуриране на източниците на финансиране на висшето образование в полза предимно на частните, а до ограничаване и неравнопоставеност спрямо достъпа на младежите до висшите училища.

2.2. Инвестиции в сферата на квалификацията на работната сила

Разходите за квалификация и преквалификация, отделяни от фонд "ПКБ" се характеризират с тенденция към нарастване. За периода януари 1991г. - декември 1997г. те се увеличават от около 12 хил.лв. на 80 498 хил.лв. по текущи цени, или с 6708%. По съпоставими цени⁵ нарастването е едва до 71.4 хил. лв., което представлява 595% (фиг. 3).

Фигура 3

Динамика на разходите за квалификация от фонд "ПКБ" по съпоставими цени от 01.1991г. (базови индекси)

Очертава се също така и тенденция към нарастване на дела на тези разходи от общия размер на изплатените от фонда средства от 0.1 до около 1.3% за периода 1991/97 (дял на разходите за квалификация от общия обем на фонд "ПКБ" без средствата за издръжка на бюрата по труда). Този процент обаче е все още твърде нисък, особено в сравнение със страните с развити пазарни икономики. В ЕС например най-голям дял от обществените разходи за активни мерки се заделя за програмите за подготовка и квалификация, чрез които се цели да се повиши производителността и адаптивността на работната сила.⁶ У нас изменението на частта на разходите за квалификация от изразходваните средства за активни мерки е по-неблагоприятно. Тук има известни отклонения към нарастване и намаляване по отделни месеци, но като цяло за периода нейният размер относително намалява. Например от 1992 до 1994г. тя е била значително по-голяма, като намалява в границите на 14-7 7% за да достигне в края на 1997г. до 1.8% (табл. 3).

⁵ Съпоставими цени от януари 1991г., изчислени по данни на НСЗ към МТСП.

⁶ Вж. ЕС, Employment in Europe 1994.

Положителната тенденция на нарастване на средствата за активни мерки за сметка на пасивните, чиито дял от общия размер на разходите от фонд "ПКБ" достига до 35.8% през декември 1997г. (макар че този дял намалява спрямо декември 1996г., когато е бил 40%), като цяло не касае частта за квалификация. Това явление е в пряка връзка с почти постоянния за периода (1991-1997г.) брой на безработните, включени в курсове за квалификация, който се колебае около 4%, или 20 хил.човека от всички регистрирани безработни. През 1997г., обаче, се наблюдава намаление както на абсолютния брой (около 17 хил.души), така и на относителния дял (3.3%) на включените в курсове безработни. С други думи, няма по-значителни подобрения нито в дейността на бюрата по труда по включване на безработните в съответни курсове, нито в нейното финансиране. При настоящото ограничаване на тези средства след въвеждането на валутния борд е наложително усъвършенстването и повишаването на ефективността на тази дейност и по-пълноценно реализиране на връзките между бюрата по труда и работодателите.

Таблица 3

Структура на изразходваните средства за активни мерки (%)

Средства за активни мерки	Септ.'94	Дек.'95	Дек.'96	Дек.'97
Общо, в т.ч.	100.0	100.0	100.0	100.0
Квалификация	7.2	5.8	5.1	1.8
Услуги	58.3	57.2	60.4	55.4
Мерки за младеж.	0.1	0.3	0.5	0.3
Субсидир. заетост	37.4	36.7	34.0	42.5
Мерки за инвалид.	0.0	0.01	0.01	0.04

Източник: НСЗ към МТСП.

Позитивен момент е нарастването на дела на младите хора (до 24г.) безработни, завършили курс за обучение, който в края на 1997г. надхвърля 42% от общия брой на завършилите такива курсове безработни, докато през декември 1994г. е бил 19.4%. Очертава се също и увеличение на съответния процент на безработните със средно общо основно и по-ниско образование, като за периода 1992-1997г.в групата на хората със средно общо образование то е от 33.4 до 44.9%, а на тези с основно и по-ниско - от 6.3% до 15.8%. Известен обрат има отново през 1997г. През декември 1997г. делът на безработните с ниско образователно равнище завършили курс за обучение намалява спрямо декември 1996г. от 18.7 на 15.8%. Друг благоприятен и показателен факт за необходимостта от провеждането на такива курсове и влагането на средства в тази насока, е повишаването на частта на слабообразованите безработни, постъпил на работа след професионална квалификация. За последните три години (12.1994-12.1997г.) процентът на безработните със средно образование, постъпили на работа след обучение (спрямо общия брой на постъпилите на работа) от 57.4 достига до 62.1%, а този на хората с основно и по-ниско - от 10.5 до 19.9%.

Официални данни за разходите за повишаване квалификацията, за допълнително образование и опресняване на знанията на заетите няма. От проучване, направено с помощта на профсъюзите (публикувано под заглавие "Квалификация и преквалификация на работната сила в контекста на структурната реформа" през 1996г.) се вижда, че едва около 1-2% от заетите в градовете са посещавали такива курсове. Анкетата показва също, че макар и по-благоразположени да правят разходи за квалификация отколкото за образование, работодателите подхождат доста предпазливо към този проблем - 30% от запитаните смятат, че в близките години разходите за квалификация на заетите ще нарастват, а 38% не виждат промяна. Съществена причина за това е фактът, че за да се финансира повишаването на квалификацията на заетите, е необходимо от една страна, тази дейност да касае специфични за самата фирма знания и умения и от друга, да се очаква достатъчна продължителност на заетостта на съответния зает в определена фирма. При твърде несигурната икономическа среда обаче работодателите не са склонни да правят такива разходи.

Следователно и в областта на квалификацията на работната сила се очертават неблагоприятни промени: тенденцията към нарастване на разходите за квалификация от фонд "ПКБ" се забавя, особено в края на изследвания период; делът на този вид разходи от изразходваните средства за активни мерки значително намалява; заинтересоваността на работодателите от развитието и финансирането на тази дейност не е голяма; провеждането на ограничаващи политики без необходимата висока степен на развитие на взаимовръзките между бюрата по труда и работодателите биха могли да доведат до необосновано стесняване на дейността по квалификация и преквалификация вместо да повишат ефективността от провеждането на курсове и от средствата, вложени в тях.

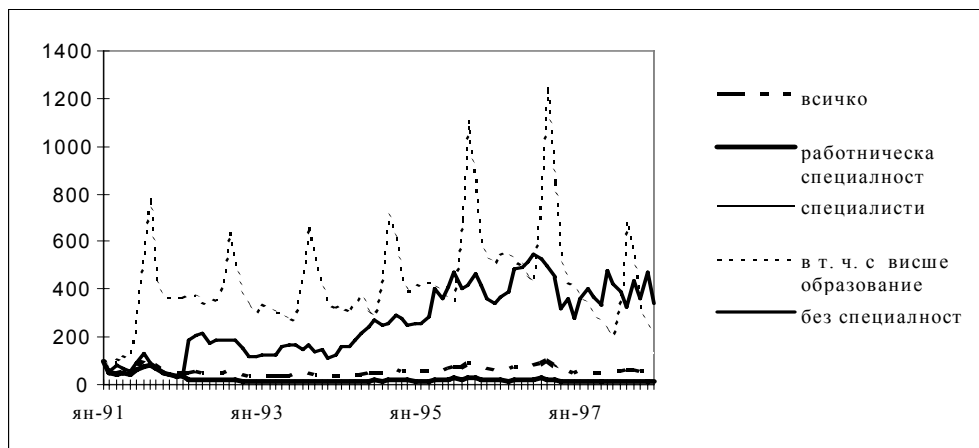
3. Търсене на труд и образование на работната сила

Един от основните показатели за изучаване търсенето на работна сила е този за свободните работни места (СРМ). Данните за изменението броя на СРМ по специалности за изследвания период /1991-1997г./ показват нарастване във всички групи с изключение на работническата специалност. (вж. фиг. 4). Известно забавяне на тази тенденция се очертава в групите на специалистите и висшистите през 1997г.

Измененията в структурата на СРМ по специалности се характеризират с относителна стабилност на дела на СРМ за специалисти, - около 35%, както и за висшисти, който варира около 20% от всички регистрирани места. По-значителни промени настъпват през 1997г., когато процентът на свободните места за специалисти намалява до 22.2%, а този за висшисти на 11.5%. Нараства обаче делът на свободните работни места за хора без специалност и с основно и по-ниско образование за сметка на тези с работническа специалност, като увеличението е твърде съществено - от 4.5% през 1991г. на 56.1% в края на 1997г., докато този на местата за работническа специалност намалява от 60.8 на 21.6% за същия период.

Фигура 4

Динамика на CPM по групи специалности (базови индекси)

Едно от обяснения на това състояние и изменение на структурата на CPM може да се види в образователната структура на заетите лица в частния сектор на икономиката, чиито дял в общия брой на заетите непрекъснато нараства. Основната част от наетите лица в частните предприятия са със средно общо образование (39% към юни 1997г.), следвани от тези с основно и по-ниско (26%). Още по-неблагоприятна е тази структура в т. нар. група на работодатели и самостоятелно заети лица, където най-голям процент се пада на хора с основно и по-ниско образование (близо 45%) и със средно общо (около 27%). Данните за изменението на тази структура показват позитивни промени в групата на наетите в държавния сектор, където делът на тези с висше образование нараства от 14.5% през септември 1993г. на 18% през юни 1997г., а на наетите с основно и по-ниско намалява от 27.8 на 20.6% за същия период. По-неблагоприятни са промените в групите на работодателите и самостоятелно заетите и на наетите в частния сектор. При двете групи процентът на висшистите намалява за сметка главно на нарастване частта на хората със средно общо образование, докато делът на тези с основно и по-ниско не се променя.

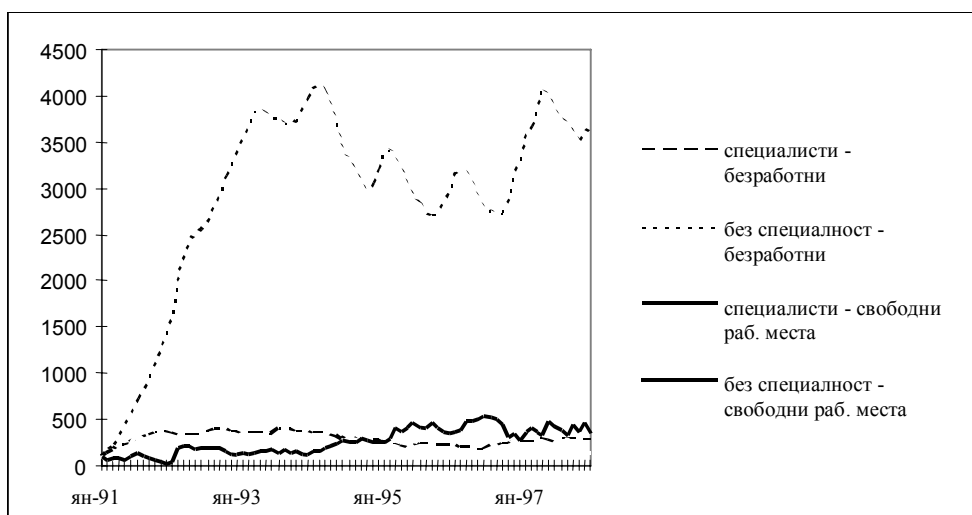
Друга съществена характеристика относно търсенето на работна сила е изменението на структурата на постъпилите на работа безработни по специалности. Докато в началото на изследвания период дяловете на постъпилите на работа безработни от трите групи, т.е. специалисти, с работническа специалност и без специалност, са били почти равни с лек превес на групата на специалистите, то в последните три години (1995-1997г.) и особено през 1997г., тази структура се променя значително. Твърде съществено нараства процентът на хората без специалност, като надхвърля 62% в края на 1997г. (спрямо 31.9% през 1992г.) и то главно за сметка на този на специалистите, който намалява непрекъснато от почти 40% през 1992г. до близо 15% в края на 1997г. Известно понижаване се очертава и при групата на постъпилите на работа с работническа специалност, но то не е много голямо. Делът на висшистите, постъпили на работа, спрямо общия брой на постъпилите на работа безработни, се характеризира с непрекъснат спад от

близо 18% през 1992г. до 4.4%% в края на 1997г. Важна особеност тук е, че най-голям е процентът на постъпилите на работа чрез борсово посредничество безработни без специалност и с основно и по-ниско образование (около 80%) и най-малък - на висшистите (приблизително 57%).

С други думи, има увеличение в търсенето на по-нискообразовани кадри, особено в края на изследвания период, докато това на висококвалифицираните специалисти намалява. Тези изменения, свързани в основна степен със структурните промени в икономиката, очертават една не много благоприятна насока на развитие на стопанството, въпреки че са предпоставка за повишаване степента на съответствие между търсенето и предлагането на работна сила по образование и квалификация, която сега все още е твърде ниска (фиг. 5).

Фигура 5

Динамика на безработните и CPM по специалности (базови индекси)

Интерес от гледна точка на степента на съответствие между търсенето и предлагането на работна сила представлява съотношението между броя на регистрираните безработни по специалности и съответния брой на CPM. Макар и с известни колебания, най-малки стойности има това съотношение в групата на специалистите и особено на висшистите, т.е. най-висока степен на съответствие се наблюдава именно тук. Най-големи са те в групата "без специалност" и особено в частта с основно и по-ниско образование (вж. табл. 4). Тези стойности намаляват близо пет пъти за изследвания период и най-вече през 1997г., макар да остават пак най-големи.

Важен показател в тази насока, особено що се касае и до ефективността на инвестициите в квалификацията на работната сила, е едно друго съотношение, а именно на броят безработни, завършили курс за обучение към броя безработни, постъпили на работа след професионална квалификация. За периода 06.1994г.-12.1997г. се очертава положителна

промяна към намаляване стойността на това съотношение (табл. 5). То има стойности близки до единица има то през втората половина на 1997г. Това се дължи най-вече на рязкото намаляване на броя на безработните, завършили курсове за обучение в този период, което от своя страна може да се обясни с предприетите мерки след въвеждането на валутния борд за ограничаване провеждането на курсове само в случаи на заявени свободни работни места в бюрата по труда. Този факт е и предпоставка за нарастването на процента на постъпилите на работа безработни след професионална квалификация от общия брой на безработните, завършили курс на обучение, който достига до 43.7% през 1997г. спрямо 31.6% през 1994г.

Таблица 4

Съотношение безработни към СРМ по специалности към 31.12

Специалности	1991	1993	1995	1997
Всичко	42/1	85/1	31/1	52/1
С работническа спец.	31/1	77/1	33/1	59/1
Специалисти	34/1	38/1	14/1	40/1
в т.ч. висшисти	18/1	18/1	7/1	20/1
Без специалност	263/1	162/1	44/1	54/1
в т.ч.с основно образ.	-	315/1	91/1	69/1

Изчислено по данни на НСЗ към МТСП.

Таблица 5

Безработни завършили курс за обучение и безработни

постъпили на работа след професионална квалификация (брой)

Период	Завършили курс за обучение	Постъп.на работа след курс	Съотношение 1/2
Юни '94	2127	257	8/1
Дек.'94	2001	296	7/1
Юни '95	2449	588	4/1
Дек.'95	2068	467	4/1
Юни '96	2098	424	5/1
Дек.'96	3767	1071	4/1
Юни '97	2307	801	3/1
Дек.'97	641	699	1/1

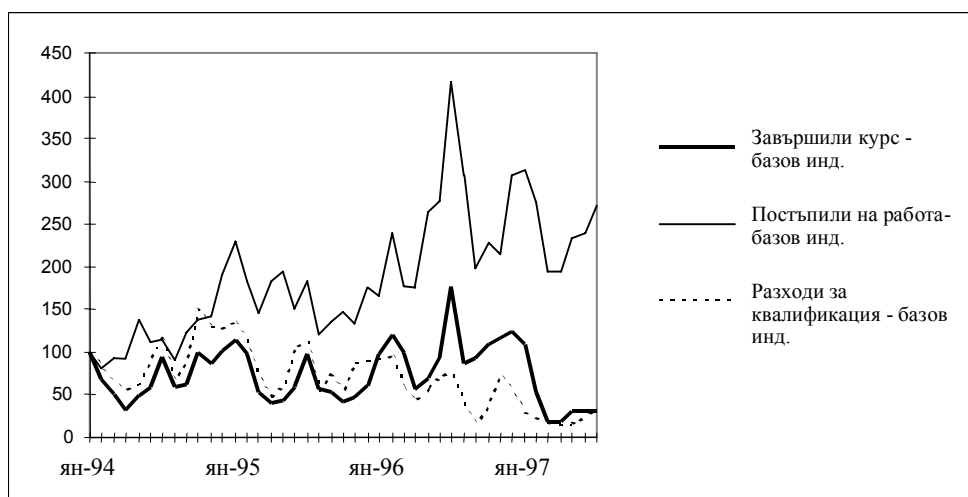
По данни на НСЗ към МТСП.

Твърде съществен момент, показателен за връзката между търсенето на труд и образованието на работната сила, е степента на съответствие между работната заплата и образованието на работната сила. Такива данни , конкретни изследвания и информация обаче на практика няма за България, за да се види доколко българските условия отговарят на тази световна тенденция. Известна представа в тази насока дават резултатите от горепосочената анкета. На въпроса дали повишаването на квалификацията на заетите влияе върху заплащането на труда им, 34% от анкетираните

отговарят положително, 12% отрицателно, а 53%, че въобще няма случаи на такива курсове, като около една четвърт смятат, че и в близко бъдеще няма да има. В страните с развити пазарни икономики заплащането на високообразованите кадри е значително по-голямо, отколкото на тези с ниско образователно равнище - 2-5 пъти и повече. У нас това съответствие е нарушено, което се потвърждава от твърде ниското заплащане на работещите например в областта на науката, образованието, културата, здравеопазването. В средата на 1997г. заплащането на труда в образованието и здравеопазването е значително под средната заплата за страната и 3-4 пъти по-ниско от това в отраслите химическа промишленост, металургия, рафинерия на нефтопродукти.

Фигура 6

Безработни ,завършили курс, безработни ,постъпили на работа след обучение, разходи за квалификация (базови индекси)

Ефектът от инвестирането в човешкия капитал намира израз за обществото, икономиката и работодателите в нарастването на производителността. За съжаление тази полза не се реализира и не се оценява в необходимата степен, показателно за което е ограничаването на тези инвестиции, т.е. намаляването на дела на обществените разходи за образование и фирменото финансиране, както и на дела на средствата за квалификация от разходите на фонд "ГКБ" за активни мерки. Сега у нас техният размер е значително по-малък от този в страните с развити пазарни икономики и недостатъчен да осигури нормално и ефективно функциониране на системите за образование и квалификация на работната сила. Перспективите за преодоляване на този проблем не са много благоприятни, особено при въвеждането на валутен борд и финансовите рестрикции, произтичащи от него, както и същественото обедняване на населението. Трудности пред ефективността на функционирането и финансирането на образователната и квалификационната системи, съобразно потребностите на

икономиката и пазара на труда, пораждат и неяснотата относно основните приоритети на развитие на икономиката и съответно на системите на образование и квалификация, непълнотата на нормативната база на тази сфера, недостигът на информация, както и слабата взаимна връзка между учебните заведения, бюрата по труда и работодателите.

4. Политики в областта на образованието и квалификацията на работната сила и инвестициите в тях

Политиките в областта на системите на образование и квалификация на работната сила, от една страна, би следвало да са адекватни на обща стратегия за развитие на икономиката и обществото, тъй като касаят отделни части на една единна и неделима социално-икономическа система, а от друга, те се характеризират с конкретни особености в съответствие със спецификата на тези области. Те могат да бъдат както стимулиращи, така и ограничаващи развитието им в една или друга степен. Във връзка с това са разгледани някои основни моменти.

Липса на цялостна концепция за развитие на системата на образованието в съответствие с единна държавна стратегия за бъдещо развитие на икономиката, реструктурирането ѝ и основните приоритети в различните сфери на икономически живот, което поражда остра необходимост от разработването на такава. Инвестициите в образованието са от голямо значение и с висока степен на възвръщаемост както за отделния индивид, така и за обществото като цяло. Оттук следва, че същественото им намаляване, което се очертава през последните няколко години, не може да бъде оправдано. Пример за това е както размерът и делът на средствата, вложени в образованието в страните с развити пазарни икономики, така и бързият подем на редица азиатски държави, дължащ се до голяма степен на значителните инвестиции в тази област. Много съществена за обществото обаче е и тяхната ефективност. Те трябва да бъдат насочвани според сегашните и главно според бъдещите потребности на развитието на икономиката.⁷ Определянето на насоките на развитие, структурата и финансирането на образованието би трябвало да се осъществява на базата на научнообосновани анализи и прогнози за тези потребности, за търсенето от страна на работодателите на работна сила по степени и видове образование; да бъде съобразено с основните приоритети и изменението на структурата на икономиката, които засега все още не са ясни.

Равен достъп на всички до образованието в съответствие с Хартата за правата на човека и с демократичните принципи на развитие на съвременното общество. Сериозни проблеми тук възникват вследствие на прогресивното обедняване на населението; слабата му мобилност, главно по икономически причини; високият процент на отпадане на учащите се от училище (особено засегнати в това отношение са етническите групи)⁸,

⁷ Липсата на ясна и точна оценка на тези потребности доведе до известна стихийност при подготовката на учащите се, особено на висшистите, по различни специалности, показателен за което е и големият дял на безработните младежи след завършване на образование.

⁸ Много показателен факт в това отношение е, че основната част от това население е с основно и начално образование, а и процентът на неграмотност е сравнително голям. В същото време

предимно по финансови причини; намаляването на държавната поръчка и т.н. Всичко това създава съществени предпоставки за неравнопоставеност на различните групи и слоеве от населението, като силно ограничава достъпа на някои от тях до образователната система. Неграмотността и отпадането от училище са твърде важни проблеми, които засягат най-вече етническите групи. От полза в това отношение са разкриването на занаятчийски паралелки и възобновяването на вечерните училища за възрастни, в които хората, незавършили образованието си, да могат да се обучават и подготвят за различни професии. Премахването на вечерната форма на обучение в учебните заведения преди няколко години беше погрешна стъпка, за преодоляването на която сега отново се подготвя програма за обучение на възрастни.

Силно ограничено финансиране от страна на държавата, което би трябвало да бъде преодоляно, и неблагоприятна вътрешна структура на разходите за образование. С въвеждането на валутния борд вероятността за все по-силно ограничаване на бюджетните средства за образование значително нараства. Това е и една от предпоставките за политиката към увеличаване броя на платените образователни услуги, особено във висшето образование; политика, която, прехвърляйки финансовите задължения към отделните индивиди (особено при сегашното обедняване на населението), ограничава достъпа до този вид дейност. Бюджетните рестрикции, от една страна, и от друга, ограничените възможности на населението само да финансира образованието си, както и незначителният, а и намаляващ дял на фирменото финансиране, породено от принципното нежелание на фирмите да правят инвестиции с по-дълъг срок на възвръщаемост, но и най-вече от тежкото им финансово състояние и неясните икономически перспективи на развитие, характеризират състоянието на основните източници на финансиране на системата на образованието. Липсата на стимули и възможности на работодателите да правят повече разходи за образование при сегашните условия на развитие, а и в близко бъдеще, както и непосилното финансово бреме за населението, не само, че няма да създадат предпоставки за реструктуриране на източниците на инвестиции в образованието, но при съществуващите и очакваните бюджетни рестрикции, ще доведат до все по-голямо намаляване на тези инвестиции и затрудняване функционирането на образователната система.

Освен, а и до голяма степен поради ограничаването на бюджетните средства се очертава още една негативна тенденция, в тяхната структура и - значително намаляват капиталните вложения и съществено нарастват текущите разходи, като основната част от средствата се изразходват за работна заплата и социални осигуровки на заетите, което предполага допълнителни трудности пред бъдещото развитие на тази система. Това задълбочаващо се негативно съотношение би трябвало да бъде превъзможнато, което би било много по-лесно, разбира се, при едно евентуално нарастване размера на вложенията в образованието.

твърде значителен дял от децата сега не посещават училище, главно поради финансови затруднения на семействата.

Контрол на входа и изхода на образователната система с оглед подобряване на ефективността на функционирането и финансирането ѝ, който все още не е развит в необходимата степен. Единните държавни изисквания са основна форма на контрол, но все още много има какво да се желае относно качеството на образователната подготовка, нейната резултатност и адекватност. Автономността на учебните заведения им дава право сами да определят учебните си програми, методите и средствата, преподавателския състав и т.н., което е положително явление, но предполага ефективен контрол както върху изхода, така и върху входа на системата. При положение обаче, че липсва цялостна стратегия на развитие на образованието е трудно да се осъществява такъв контрол върху средствата, особено върху направленията, в които се влагат те. Неяснотата относно бъдещите потребности поражда трудности и пред оптимизирането на училищната мрежа. Утвърждаването на държавен списък на професиите, съобразен с класификатора на Международната организация по труда, е предпоставка за усъвършенстване функционирането по-специално на професионалното обучение. От 1994г. МОН започна съставянето на такъв списък, който в сегашния момент е все още във фаза на апробиране в практиката и който от своя страна представлява етап от разработването на закон за професионалното образование.

С оглед подобряване контрола и ефективността е необходимо и рационализиране на връзките и активизиране участието на потребителите и обществеността при осъществяване дейността и при финансиране на образователната система, както и с цел усъвършенстване на съчетаването на потребностите и търсенето на съответни видове и категории труд с подготовката и обучението на работната сила. Тези връзки са все още недостатъчно развити, което може да се види и от резултатите от гореспоменатата анкета - работодателите рядко използват информация от учебните заведения при търсенето и наемането на работна сила. Загубата на връзките с предприятията и слабите сегашни контакти между учебните заведения и работодателите са отрицателно явление, за преодоляването на което би трябвало да се насочат повече усилия. Подобряването на тези взаимоотношения от една страна ще внесе яснота относно необходимостта от съответни кадри и приоритетните насоки за финансиране, и от друга, би могла да стимулира заинтересоваността на фирмите да увеличат инвестициите си в образователната система.

Необходимостта от засилване контактите с работодателите, както и изучаването на възможностите за разкриване на работни места, е от също голямо значение и за системата за квалификация и преквалификация на работната сила (особено що се касае до безработните). Бюрата по труда би трябвало да заемат много по-активна позиция в това отношение. С въвеждането на валутен борд и допълнителни финансови ограничения, сега политиката в тази област се насочва към провеждане само на такива курсове за квалификация, за каквито има заявени работни места. Това е наложителна насока от гледна точка на подобряването на ефективността на функционирането, особено при съществуващата неяснота относно бъдещите потребности на икономиката от кадри от гледна точка на квалификационните им характеристики, и намаляващите средства за финансиране на тази

система. При наличието обаче на слаба връзка и недостатъчен обмен на информация това може да доведе до неправилно стесняване на тази дейност.⁹ Такова стесняване се очертава още сега с отпадането на мотивационното обучение като самостоятелна форма на обучение. Известно е, че голяма част от безработните се регистрират в бюрата по труда главно заради помощите, а една такава форма на обучение би могла да ги мотивира да повишават квалификацията си или да се преквалифицират, съобразно потребностите на пазара на труда, особено хора с по-ниско образователно равнище и тези от различните етнически групи, които са най-силно засегнати от безработицата и са в най-неблагоприятна позиция от гледна точка на образователната и квалификационната си подготовка.

Рестриктивни мерки спрямо размера и дела на разходите за квалификация в резултат от въвеждането на валутен борд и с цел икономия на средства и намаляване вноските на работодателите във фонд "ПКБ". Разчита се главно на краткосрочни мерки за борба с безработицата като субсидираната заетост, чиито ефект все още не е напълно изяснен. Едно изследване, например (публикувано във Finance & Development, September 1995, под заглавие "Do self-employment programs work?") показва, че тези мерки имат по-добър резултат в страните с развита пазарна икономика¹⁰, а у нас ефектът им все още не е много ясен. Необходимостта от реструктуриране на икономиката поражда и потребност от кадри с определена квалификация, както и от повишаване на квалификацията и преквалификацията им (и на заети, и на безработни). По този начин се повишава мобилността и приспособимостта на хората.¹¹ Това има положителен ефект (което може да се види и от горепосоченото изследване), особено при дългосрочно безработните, проблем, който е доста значим сега у нас, особено като се има предвид образователното им равнище.

Съществен пропуск в политиката в тази област е липсата на цялостна нормативна система, адекватна на потребностите. Все още нямаме система от държавни стандарти за обучение по професии, нито държавни стандарти за професионална квалификация, за оценка равнището на квалификация. Необходима е и съвременна структура от методи и форми за професионално обучение, за да се подготви адекватна работна сила. От значение е и усъвършенстването на мрежата от учебни звена за професионална квалификация (вкл. на отраслов, браншов признак) и тяхното лицензиране, за

⁹ Трябва да се има предвид, че досега процентът на постъпилите на работа при заявени работни места не е достатъчно голям. Например, за периода 12.1994г.-12.1997г. делът на безработните, постъпили на работа след професионална квалификация с договор за работа и с договор за самостоятелна трудова дейност, варира около 40%, като през 1997г. достига до 51%, главно поради наложените ограничения.

¹⁰ Това изследване показва, че от една страна, тези програми имат по-голям ефект в страните с развити пазарни икономики, а от друга, в същото време в тях участват предимно мъже в 30-те си години, и то добре образовани (която група е най-слабо засегната от безработица у нас). Същевременно, около половината от участниците не успяват да запазят собствения си бизнес през първата година, с други думи, ефектът и тук не е толкова ясно изразен.

¹¹ Показателно в това отношение е състоянието и изменението на съотношението на броя на безработните, завършили курсове за квалификация, към броя на безработните, постъпили на работа след професионално обучение, особено в групите на хората със средно общо и основно и по-ниско образование. Иконометричното изследване също показва положителни резултати в тази област.

да може да се следи в нужната степен качеството на обучение и подготовка в тях. Едва в края на 1997г. беше приет Закон за закрила при безработица и насърчаване на заетостта, който регулира дейността по осъществяване на професионалната квалификация, урежда въпроса с държавните изисквания и създаването на Национален съвет за професионална квалификация, който да ги утвърждава. Тепърва предстои обаче разработването на правилник и пакет от подзаконови актове, осигуряващи прилагането на закона на практика.

Липса на подходящи условия за създаване необходимите интереси и стимули за повишаване на квалификацията както у заетите и безработните, така у работодателите. Например основен стимул за повишаване на квалификацията е увеличаване на доходите на хората. В страните с развити пазарни икономики заплащането на труда е пряко свързано с нарастването на образователното равнище. В редица от тях завършването на съответен квалификационен курс води до увеличаване на работната заплата и до намаляване на ДОД в края на годината в съответствие с направените разходи за квалификация. За България липсват конкретни данни относно съответствието между степента на квалификация и образование и работната заплата, но има информация, която показва, че то се нарушава. Това са, от една страна, данните за работната заплата по отрасли и по-специално за науката, образованието, здравеопазването и културата; от друга страна, за участие на безработните в курсове за квалификация досега се отделяха едва 15% от полагаемото се обезщетение, което представлява незначителна сума. Новоприетият Закон за закрила при безработица регламентира, че тези лица вече ще получават 60% от полагащото им се обезщетение за дните, в които посещават курс, като времето за обучение се смята за прекъсване на периода на обезщетяването. На практика обаче съществена разлика в стимулирането няма да има. Положителен момент в закона е стимулирането при устройване на работа на безработни младежи с висше образование, като за всяко наето такова лице на работодателя се превеждат суми от фонд "ПКБ" освен за работна заплата и начисления (до определен размер) и разходите за професионална квалификация. Тези и някои други позитивни стъпки все още не са достатъчни да създадат нужните по-силни интереси за повишаване на квалификационното равнище на работната сила. Косвена информация за това може да се получи и от гореспоменатата анкета, в която работодателите избягват да дадат отговор на въпроса дали повишават работната заплата в съответствие с нарастването на квалификацията на заетите. В нея обаче те изразяват известна несигурност относно влиянието на нарастването на квалификационното равнище върху производителността и качеството на труда. Показателно за недооценяването на този проблем е и сравнително слабото участие на нискообразованите безработни в професионалното обучение (допълнително затруднение тук ще създаде отпадането на мотивационното обучение като самостоятелна форма) и затварянето на редица институти за квалификация.

При изграждането и разгръщането на политиките в областта на инвестирането в човешкия капитал би трябвало да се използват научни анализи, оценки и прогнози, както и специфични научни методи, като например моделирането, с оглед нейното рационализиране, полезност за

обществото и отделните индивиди, ефективност. Това има особено голямо значение и сега в условията на валутен борд при въвеждането на силни финансови рестрикции с цел правилното определяне размера на тези инвестиции, тяхната структура и насоки на влягане. Въпреки съществуващите ограничения при реализирането на тези модели, резултатите от тях биха могли да бъдат много полезни при определянето на: възвръщаемостта от инвестициите в образованието в определен момент или изменението ѝ в определен период; търсенето на образователни услуги от домакинствата и отделните индивиди като цяло и по отделни сектори (дисциплини); търсенето на различни категории труд от страна на работодателите с цел най-правилно и ефективно насочване на инвестициите към различните видове и степени на образование; изменението на производството като цяло и по отделни икономически сектори, в съответствие с което да се правят промени в образователната структура и финансовите потоци, а също и при правенето на международни сравнения и оценки и т.н. Непълнотата и понякога липсата на необходимата статистическа информация, обаче, са сериозно препятствие за реализирането на такива модели, което има отрицателно влияние върху изграждането и осъществяването на държавната политика в тази област.

Липсата на данни за работната заплата по степени на образование за България, както и редица други, възпрепятства проиграването на иконометричния модел на функцията на заплащане ("earning function"), който се използва за иконометрична оценка на връзката между образованието, придобития опит и работната заплата, а също и на връзката между годишното заплащане и продължителността на образованието. Икономическата теория, както и някои практически изследвания¹², доказват зависимостта на дохода от степента на образование, като за редица развити страни с помощта на иконометрични модели са направени и конкретни оценки на доходността. Интерес в това отношение е и опитът да се направи оценка на наличността на човешки капитал във ФРГ (1997г.), като за целта се използва производението на разходите за едно учебно място в различните типове образователни заведения, както и този да се изчисли вероятността една фирма да предложи образователни места и техния точен брой. За съжаление такива изследвания за България няма. За тяхното реализиране се налага да се осъществят специфични проучвания, за да се набере нужната статистическа информация. Поради тази причина в настоящата разработка не беше възможно да се направят подобни оценки.

Трудности има и при оценяването на ефективността на програмите за квалификация и преквалификация на безработните, пак поради недостиг на информация. Резултатите от специално проведено иконометрично изследване¹³ обаче показват, че макар и относително ниска, оценката на влиянието на разходите в тази област е статистически значима, т.е. професионалното обучение на безработните има положително влияние върху по-нататъшната им трудова реализация. От тях може да се види, че с повишаването на тези разходи с 1% потокът на безработните към заетите

¹² Вж Франц, В. Пазарът на труда. С, 1996.

¹³ Използваният за целта иконометричен модел на трудовия пазар е разработен от В. Цанов и публикуван под заглавие "Моделиране на трудовия пазар в България" в същия брой на "Икономически изследвания".

нараства едва с 0.1%. Следователно, ако в резултат от провеждането на политика на разгръщане на дейността по повишаване квалификацията и преквалификацията на безработните се постигне по-съществено увеличение на вложените средства в тази насока, то значимостта на тяхното влияние би се засилила.

* * *

Инвестициите в човешкия капитал са един от основните фактори на икономическото развитие. Тяхната роля за подобряване на заетостта и конкурентноспособността е значителна. Пряк резултат от тях са промените в качеството на работната сила, нейната производителност, гъвкавост и адаптивност. Въпреки че не създават пряко работни места, тези инвестиции имат съществено влияние върху пазара на труда, върху съгласуването на търсенето и предлагането на труд, главно от качествен аспект. С оглед на мащабните промени, извършващи се в икономиката на страната, и преди всичко структурните такива, на съществуващия дисбаланс на пазара на труда, в т.ч. и от образователно-квалификационен аспект, както и на глобализацията и стремежа на България за включване в Европейския съюз, инвестициите в човешкия капитал ще придобиват все по-голямо значение.

ИНВЕСТИЦИИТЕ В ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ И ПАЗАРЪТ НА ТРУДА

Ирена Зарева
(Резюме)

Основната цел на студията е да се изследват инвестициите в човешкия капитал (по-конкретно в образованието и обучението) и пазара на труда от качествен аспект, както и връзката между тях. С оглед на това са анализирани състоянието и измененията на пазара на труда от гледна точка на образователно-квалификационните характеристики на работната сила и на свободните работни места. Изследвани са състоянието и динамиката на инвестициите в образованието и обучението. Направена е характеристика на основните политики в сферата на обучението и на инвестициите в тях, както и някои препоръки в тази област.

INVESTMENTS IN HUMAN CAPITAL AND THE LABOUR MARKET

Irena Zareva
(Summary)

The main aim of this research is to investigate the investments in human capital (particularly in education and training) and the labour market from the qualitative aspect, as well as the relation between them. In connection with this purpose, the status and the changes in the labour market from the point of view of the educational-qualificational characteristics of the labour force and of the vacancies are analysed. The status and the dynamics of the investments in education and training are investigated. Characteristics of the main policies in the sphere of education and training and some recommendations for this area are made.